

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 39 (2003): 2

Sociologický časopis Czech Sociological Review

*Vydává Sociologický ústav
Akademie věd České republiky*

České vydání:

Marek Skovajsa, šéfredaktor

Redakční rada:

Marie Čermáková (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Ludmila Fialová (*PřF UK, Praha*)

Hana Havelková (*FHS UK, Praha*)

Michal Illner (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Jan Jandourek (*FF UK, Praha*)

Martin Kreidl (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Věra Majerová (*ČZU, Praha*)

Radim Marada (*FSS MU, Brno*)

Jiří Musil (*CEU, Budapešť*)

Miroslav Novák (*FSV UK, Praha*)

Miloslav Petrusek (*FSV UK, Praha*)

Ladislav Rabušic (*FSS MU, Brno*)

Jan Sedláček (*FF UK, Praha*)

Ján Sopóci (*FF UK, Bratislava*)

Jadwiga Šanderová (*FSV UK, Praha*)

Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*)

Jiří Večerník (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Klára Vlachová-Plečtitá (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Ivan Vodochodský (*FSV UK, Praha*)

František Znebejanek (*FF UP, Olomouc*)

*Published by the Institute of Sociology
Academy of Sciences of the Czech Republic*

English issues:

Jiří Večerník, Editor-in-Chief

Editorial Board:

Joseph S. Drew (*Washington and Prague*)

Zdenka Mansfeldová (*Prague*)

Petr Matějů (*Prague*)

Georges Mink (*Paris and Prague*)

Stein Ringen (*Oxford*)

Marek Skovajsa (*Prague*)

Ivan Szelényi (*Yale and Budapest*)

Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

výkonná redaktorka/Managing Editor

Jitka Stehliková

anglická redaktorka/English Editor

Robin Cassling

sekretariát/Secretary Eva Strnadová

sazba/Typeset by Martin Pokorný, Hostouň

tisk/Printers Tiskárna UJI, Praha 5

návrh obálky/Cover Design Filip Blažek

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Po-debradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 český, 2 anglicky). Cena 44 Kč, v zahraničí 14 € (14 \$), Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz. One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute of Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Úvodem k monotematickému číslu <i>Soudobé město v měnící se společnosti</i> (Michal Illner)	132
--	-----

STATI

Jiří Musil: <i>Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000</i> . . .	137
Annett Steinführerová: <i>Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou.</i> <i>Historický a současný pohled na Brno</i>	169
Zdeněk Uherek: <i>Cizinecké komunity a městský prostor v České republice</i>	193
Luděk Sýkora: <i>Suburbanizace a její společenské důsledky</i>	217

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Martin Ouředníček: <i>Suburbanizace Prahy</i>	235
Jiří Novobilský: <i>Postkomunistická města v krajině kyberprostoru</i>	255

MEDAILON

Jiří Musil pětasedmdesátník (Michal Illner)	269
---	-----

RECENZE

Ronan Paddison (ed.): <i>Handbook of Urban Studies</i> (Tomáš Kostecký)	273
Pavla Horská, Eduard Maur, Jiří Musil: <i>Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa</i> (Ludmila Fialová)	275
Peter Demetz: <i>Praha černá a zlatá. Výjevy ze života jednoho evropského města</i> (Jiří Musil)	277
Paweł Swianiewicz (ed.): <i>Public Perception of Local Governments</i> (Zdenka Vajdová)	281

ANOTACE

György Enyedi (ed.): <i>Social Change and Urban Restructuring in Central Europe</i> (Daniel Čermák)	285
Karel Schmeidler a kol.: <i>Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě</i> (Daniel Čermák)	285
Dennis R. Judd and Susan S. Fainstein (eds.): <i>The Tourist City</i> (Jana Stachová)	286
Filipov II. <i>Informatoria katedry sociologie.</i> (Jana Stachová)	287

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Historický atlas měst České republiky – transdisciplinární projekt</i> <i>k srovnávacím dějinám měst</i> (Eva Semotanová)	289
<i>Výzkum pocitu bezpečí v českých městech</i> (Kazimír Večerka)	291
<i>Seminář Urbanizace jako téma interdisciplinárního výzkumu</i> (Zdenka Vajdová)	292

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině)

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2 v textovém editoru. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 20 normostran (1 NS = 1800 znaků), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excell, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do osmi týdnů od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, telefon (+420) 222 221 761, 221 183 217–218, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10–16 hod.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the SČ/CSR, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page (1800 characters). The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created; graphs preferably in Excell, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a complete *bibliography*, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within eight weeks from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax (+420) 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Monotematické číslo

Soudobé město v měnící se společnosti

Hostující editor

Michal Illner

Sociologický ústav Akademie věd ČR, Praha

Úvodem k monotematickému číslu Soudobé město v měnící se společnosti

Tímto číslem věnovaným společenské dimenzi soudobého města se Sociologický časopis/Czech Sociological Review přihlašuje k problematice, která po roce 1989 zůstala nezaslouženě poněkud stranou hlavního tematického proudu české sociologie. V záplavě příspěvků týkajících se makrosociálních otázek, transformace sociální struktury, socioekonomických problémů, změny politických institucí, sociodemografické problematiky apod. se sociálně prostorová témata skoro ztrácejí. Pokud se přece jen objevují, týkají se převážně regionálních struktur, zatímco městská tematika je v Sociologickém časopise zastoupena minimálně. Ani v knižní produkci českých sociologů tomu není jinak – novými příspěvky z posledních let jsou jen Musilovy kapitoly v nedávno vydané pěkné knížce *Zrod velkoměsta* trojice autorů Pavly Horské, Eduarda Maura a Jiřího Musila (2002) a učebnice Karla Schmeidlera a kol. *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě* (1997). Více než doma publikují čeští autoři o současné městské problematice v zahraničí.

Tato situace kontrastuje s obdobím 70. a 80. let, kdy byla sociálně prostorová problematika podstatně frekventovanější. Představovala totiž jeden z mála „únikových terénů“ využívaných sociology, kteří se chtěli vyhnout ideologicky exponovaným tématům nebo byli pro svou politickou nespolehlivost tolerováni jen jako zpracovatelé „podřadných praktických“ úkolů, za jaké tehdejší mocipáni zpravidla prostorovou tematiku považovali. Městská a obecněji prostorová sociologická tematika byla však pro svůj důraz na relativizující význam územního kontextu, na mikro- a mezosociální struktury a na horizontální vazby v území také sférou kritiky a zpochybňování oficiálních schémat zdůrazňujících vertikální hierarchická uspořádání státu a společnosti. Na okraji oficiálních organizací, jako byla Československá sociologická společnost, Československá vědeckotechnická společnost, Výzkumný ústav výstavby a architektury, Výzkumný ústav rozvoje obcí a měst, Terplan, Útvar hlavního architekta hl. m. Prahy aj., fungovala pracoviště nebo jen dočasné týmy, které se sociologickou problematikou města zabývaly. Nešlo samozřejmě o sociologii s velkým S - v této „šedé“ zóně se většinou řešily praktické úkoly představující servis pro územní či jiné plánování, pro asanační projekty apod. Pod jejich hlavičkou však bylo možné poměrně volně, bez velké autocenzury diskutovat a někdy i v omezené míře publikovat k otázkám obecnějšího významu. Připomínku si zaslouží zejména Dům techniky ČsVTS v Pardubicích a četné městské projekty, které tato organizace zastřešovala, a také tehdy velmi aktivní sekce sociologie města Čs. sociologické společnosti s jejím na tehdejší dobu velmi přívětivým lidským prostředím. Šlo samozřejmě o situaci nouzovou, na niž nemá smysl vzpomínat s přílišnou nostalgii. Podmínky pro vznik teoreticky a metodologicky náročnějších prací navazujících na trendy světové sociologie města nevytvářela. Jistou výjimku představuje jen Jiří Musilem redigovaná kniha *Lidé a sídliště* (1985) a několik studií o sociálně

prostorové struktury města Prahy uveřejněných v *Sociologickém časopise* (Jiří Linhart s Vladimírem Rákem a Jiřím Voženílkem 1977, Petr Matějů 1980).

Okolností, které společně přispěly k tomu, že polistopadová česká sociologie věnovala sociologickým otázkám města poměrně malou pozornost, je celá řada: hlavním polem zájmu se staly makrosociologické aspekty transformace; relativně stabilní sociálně prostorové struktury byly méně příhodným terénem pro sledování společenské změny než struktury politické, ekonomické a sociální; řada sociologů zabývajících se dosud urbánní problematikou zvolila v nově otevřeném tematickém prostoru jiné zaměření; dosavadní institucionální základna sociologického výzkumu města vzala po r. 1989 postupně zsvě; zrušení všeobjímajícího systému socialistického plánování a počáteční neoliberální skepse, pokud jde o jakoukoliv regulaci prostorového vývoje, přinesly pokles zájmu o aplikačně orientované empirické výzkumy a analýzy městské problematiky; pokud se poptávka po těchto analýzách později do jisté míry obnovila, uspokojily ji téměř výhradně nově vzniklé komerční organizace, jejichž studie se nedostávají do akademického oběhu a pro odbornou veřejnost tedy prakticky neexistují. Jistou roli pak mohla hrát i skutečnost, že urbánní problematika nepatří v současné světové sociologii k nejvíce dynamickým, módním a na akademickém trhu proto nejvíce ceněným oborům.

Přesto však otevírá vývoj soudobých společností celou řadu sociologicky významných urbánních problémů, které se v bývalých komunistických zemích protínají se specifickými podmínkami a problémy generovanými transformační situací a jsou výzvou pro sociologickou analýzu. Z těch, které mají bezprostřední dopad na utváření sociálně prostorové struktury měst, připomeňme rezidenční segregaci, jež je urychlována prohlubující se sociálně ekonomickou diferenciací postkomunistických společností, suburbanizaci, která nabývá v zázemí největších měst někdy až patologické podoby „urban sprawl“, vyliďňování městských center a protichůdný proces jejich gentrifikace. Specifickou problematikou postsocialistických měst je další osud a možnosti revitalizace sídlišť. Mnoho starých průmyslových měst, která procházejí obtížnou restrukturalizací své ekonomiky, čelí problému, jak využít a do organismu města integrovat opuštěné průmyslové zóny.

Další soubor sociologicky důležitých otázek, které mají spíše nepřímé prostorové aspekty, se týká vývoje městské společnosti. V případě České republiky k nim patří početní stagnace městské populace a změny její demografické struktury. Mění se i socioekonomická struktura obyvatel měst – radikálně se snižuje podíl pracujících v průmyslu, roste naopak jejich podíl ve službách. Restrukturalizace hospodářství vyvolává nezaměstnanost, která dosahuje v některých původně průmyslových městech povážlivé úrovně. Privatizace a jiné změny vlastnictví a využití pozemků, domů a bytů vedou k novým vztahům mezi jejich vlastníky a uživateli a mnohdy tak mění podmínky bydlení.

Součástí transformace městské společnosti je již zmíněné prohlubování socioekonomických rozdílů a také pomalá, avšak neodvratná etnická, národnostní a kulturní heterogenizace obyvatelstva a s ní rostoucí nároky na modus soužití různých skupin, včetně překonávání xenofobních postojů. Obdobné požadavky klade i ros-

toucí přítomnost cizinců – ať už trvalá nebo dočasná, zejména imigrantů a turistů. Postsocialistická města čelí novým a pro ně nezvyklým formám bezpečnostního ohrožení – kriminality a dalších sociálních patologií. Sociologicky zajímavá témata přináší i demokratizace městské správy a politiky, vytváření a fungování institucí občanské společnosti.

Mění se vztah mezi městy a jejich širším zázemím – regionálním, národním i nadnárodním. Velká města prorůstají do okolního území a vytvářejí spolu s ním metropolitní regiony – nové typy sociálně prostorových struktur, jejichž fungování otevírá nové věcné problémy i nová výzkumná témata. Transformace české společnosti prohlubuje sociální a ekonomické rozdíly mezi metropolitními a ostatními regiony a posiluje tak význam tohoto kontrastu pro životní podmínky jejich obyvatel. Praha, spolu s několika dalšími největšími českými městy, vstupuje do symbiotické soutěže s dalšími obdobnými městy střední Evropy a hledá svou specifickou roli v síti, kterou tato města společně tvoří. Jako centrum kultury a turistický magnet je však Praha současně i hráčem globálního významu.

Česká sociologie zatím stačila věnovat pozornost jen menší části tohoto rozsáhlého souboru potenciálních témat. V terénu, který nesvedla obsadit, ji však alespoň zčásti úspěšně nahrazují sociální geografové, etnologové a demografové. Rozdíl mezi sociologií a těmito obory při studiu konkrétních sociálních útvarů, jakými jsou města, je ostatně jen relativní. Proto jsme do tohoto čísla Sociologického časopisu bez rozpaků zařadili kromě dvou explicitě sociologických statí Jiřího Musila a Annett Steinführerové také příspěvek etnologa Zdeňka Uherka a články tří sociálních geografů – Ludka Sýkory, Martina Ouředníčka a Jiřího Novobilského. Musilův úvodní přehledový text *Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950-2000* provádí čtenáře hlavními teoretickými přístupy a tématy frekventovanými v sociologii města během padesáti poválečných let. Evropská část statí se zabývá i urbánní sociologií v evropských socialistických zemích. Rozsáhlá bibliografie může být odrazovým můstkem pro další studium. Článek německé socioložky Annett Steinführerové *Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno* se zabývá jedním z klasických témat urbánní sociologie – sociálně prostorovou strukturou města, její změnou a také její setrvalostí během transformace bývalých socialistických společností v České republice a ve východním Německu. Po rozsáhlejší teoretickém úvodu autorka dokládá tuto problematiku na případu města Brna s využitím řady výzkumů, včetně svého vlastního šetření. Kromě fyzických sociálně prostorových struktur sleduje i struktury symbolické. Sociální geograf Luděk Sýkora pojednává ve statí *Suburbanizace a její společenské důsledky* o jednom z nejdůležitějších procesů měnicích nyní ve vyspělých zemích prostorovou strukturu osídlení včetně vnitřní struktury měst. Teoreticky zaměřený text vysvětluje základní pojmy a přístupy, zabývá se způsoby sledování suburbanizace a věnuje pozornost jejím společenským podmínkám, příčinám i důsledkům. Etnolog Zdeněk Uherek představuje v článku *Cizinecké komunity a městský prostor v České republice* několik vybraných imigračních komunit, které se staly součástí českých měst. Analyzuje způsoby jejich adaptace na městské prostředí a předkládá typolo-

gii adaptačních strategií. Další dva příspěvky, oba z pera sociálních geografů, přináší výsledky empirických výzkumů města. Článek Martina Ouředníčka *Suburbanizace Prahy* navazuje tematicky na Sýkorův obecnější text a seznamuje čtenáře s procesem rezidenční suburbanizace zázemí Prahy v posledních letech. Ouředníček se mj. opírá i o své unikátní šetření v obcích pražského zázemí zaměřené na soužití starých a nových obyvatel pražských suburbií. Zejména metodologicky podnětný je závěrečný příspěvek Jiřího Novobilského *Postkomunistická města v krajíně kyberprostoru*. Prostřednictvím analýzy jejich internetové prezentace sleduje autor, jak se utváří postavení měst-bran, tzv. *gateway cities*, ve střední a východní Evropě. Příspěvek demonstruje nové možnosti, které pro výzkum prostorových struktur představují informační technologie. Stati jsou doplněny souborem několika recenzí a anotací aktuálních zahraničních a domácích publikací o urbánní problematice.

Není snad třeba zdůrazňovat, že toto číslo Sociologického časopisu/Czech Sociological Review neposkytuje a ani poskytnout nemůže reprezentativní obraz současné české, a tím méně světové sociologie města. Jeho editor přesto doufá, že vzbudí pozornost a mezi mladými čtenáři, především sociology, získá zájemce o hlubší studium urbánní problematiky. Potěšilo by to jistě i nedávného jubilanta, zakladatele a nestora moderní české sociologie města Jiřího Musila, jemuž je k pětasedmdesátinám toto číslo Sociologického časopisu/Czech Sociological Review dedikováno.

Michal Illner
hostující editor

Sociologický ústav Akademie věd České republiky
vydal v roce 2002 publikaci

Současná česká společnost

Sociologické studie

Sestavili Zdenka Mansfeldová a Milan Tuček

Kniha dokumentuje změny, ke kterým došlo v české společnosti v poslední dekádě 20. století, a to v různých oblastech života. Autoři jsou jak renomovaní sociologové, tak i mladí vědečtí pracovníci, všichni v současné době působí v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR.

Osmnáct sociologických studií poskytuje široký záběr pohledu na dění v naší společnosti, od proměn sociální struktury, sociálních nerovností, postojů, spotřebních vzorců až k otázkám vzdělanostního nebo politického systému, sociálních hnutí, představuje problematiku životních hodnot, problematiku mužů a žen či integrace České republiky do evropských struktur.

Ojedinelá publikace poslouží jak sociologům, tak i všem zájemcům o hlubší pochopení dění v české společnosti po pádu komunismu.

SC Ú cena publikace
250 Kč

Sociologický ústav AV ČR
PRAHA 2002

Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000

JIŘÍ MUSIL*

Středoevropská univerzita, Budapešť, Varšava
Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, Praha

The Transformation of Urban Sociology in the United States and Europe 1950–2000

Abstract: The core of the paper is a comparative study of urban social theories in the United States, Western Europe, East Central Europe and the former Soviet Union during the period 1950–2000. The analyses of theoretical ideas are accompanied by references to empirical research that has had a substantial impact on urban social theory. At the same time, the paper compares the parallel developments of urban social theories in two parts of the world whose economies, policies and social systems considerably differed up until 1989. Paradoxically, neo-Weberian approaches more adequately explained the urban social processes in Marxist-socialist countries than in Western capitalist societies. And conversely, the attractiveness of neo-Marxism in Western urban sociology indicates that in societies in which the market and market-engendered social effects played a dominant role, different versions of Marxist interpretations of urbanism became attractive. The long-term perspective of the paper made it possible to distinguish three developmental phases. In the first phase, scholars concentrated their efforts on discovering yet unknown urban phenomena and on gaining an understanding of regularities in the structure of cities. In the second, urban sociologists attempted to explain urban structures, and here, competing explanations were employed. Cities were conceived mainly as a product and as a dependent variable. In the third phase the city came to be understood as a community linked to a concrete space, as well as to the national and global society. The concepts of space, time and settlement were rehabilitated, and settlements have come to be conceived as places endowed with meaning and identity. In turn, cities have ceased to be „dissolved“ within a society.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 2: 137–167

Pokusit se popsat a interpretovat vývoj *teorie* americké a evropské urbánní sociologie v uplynulých padesáti letech se zdá být téměř nemožné. Zároveň je však zřejmé,

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. PhDr. Jiří Musil, CSc., Újezd 15, 150 00 Praha 5, e-mail: musil.ceu@volny.cz

Autor děkuje za četné připomínky, které vedly k větší jasnosti textu, Michalu Illnerovi a Petru Dostálovi.

že takto pojatá komparativní a historická studie je přitažlivá, protože by mohla ukázat nejen na pluralitu urbánních situací, problémů a jim korespondujících reflexí města v různých částech světa, ale i proto, že by mohla přispět k pochopení souvislostí mezi vývojem globálních národních společností a vývojem měst.

Jsem si plně vědom toho, že mnozí čtenáři této studie, kteří se zabývají urbánní sociologií, budou v ní postrádat některé důležité myšlenkové směry, především tzv. *studie komunit (community studies)*, ale i další jako např. studie tzv. *governance*, věnované formálním institucím městské politiky, ale také organizaci a fungování občanské sféry měst. Zkoumání komunit patřilo nepochybně – zejména ve Spojených státech, avšak také v Británii a Německu – k významným příspěvkům poválečných městských studií. Nezařadil jsem je, kromě několika britských, do následujícího přehledu ne proto, že bych je považoval za nevýznamné, právě naopak. Myslím totiž, že jejich zaměření je mnohem širší než záběr intelektuální činnosti, kterou označují pojmem urbánní sociologie.

Druhá úvodní poznámka se týká srovnání vývoje urbánní sociologie v zemích s převážně tržním a převážně centrálně plánovaným hospodářstvím. Je to můj první pokus o takovou paralelní historii oboru ve dvou částech světa, které se z hlediska svých ekonomických, politických i sociálních ráadů významně lišily. Navíc šlo o dvě části světa, které byly ve značné míře i intelektuálně odděleny. I když je tedy zřejmé, že šlo o dva odlišné typy společnosti s rozdílnými druhy ekonomické a politické regulace – což mělo rovněž nutné důsledky i v sociálně prostorové organizaci měst a regionů – není pochyb o tom, že tu šlo zároveň o dvě varianty moderních nebo modernizujících se společností. Probíhaly v nich některé makrosociální procesy, které byly společné nebo přinejmenším analogické.

Tato paralelita některých sociálních procesů usnadňovala i v době studené války komunikaci mezi urbánními sociology na Západě a na Východě. Ale tyto kontakty odhalily zároveň paradoxní stránku. Sociologové v socialistické střední a východní Evropě rozvíjeli poměrně intenzivně sociální morfologii – čili sociálně ekologický výzkum měst – a v skryté podobě také neoweberianský přístup k studiu města. Neoweberianismus právě v socialistických zemích vysvětloval lépe některé urbánní procesy než v západních společnostech. Pro západní urbánní sociologii reflektující situaci ve společnostech s dominantním postavením trhu, s jeho sociálními důsledky, se staly přitažlivé naopak různé verze neomarxismu.

Pro účely tohoto přehledu bude sledován vývoj urbánní sociologie především v následujících makroregionech: 1. ve Spojených státech, 2. v Západní Evropě, s důrazem na vývoj ve Velké Británii, Spolkové republice Německo, Francii, 3. v socialistických zemích střední a východní Evropy, s důrazem na práce z Polska, České republiky, Maďarska a bývalého Sovětského svazu.

Širší kontext vývoje urbánní sociologie ve Spojených státech a západní Evropě 1950–2000

V době mezi rokem 1950 až 2000 procházely *Spojené státy* významnými hospodářskými a sociálními proměnami, které působily na americká města a nepochybně i na témata a přístupy urbánní sociologie. Celý tento historický úsek lze rozdělit do tří období: 1. 1950–1975, kdy po krátké poválečné hospodářské recesi v letech 1948–1949, nastalo v USA dlouhé období prosperity, s trvale rostoucími reálnými příjmy obyvatelstva a s poměrně velkým rozsahem finanční pomoci federální vlády městům. Bylo to až do roku 1965 také období „baby boomu“ a rychlého růstu obyvatelstva měst. 2. 1975–1985, kdy se, v důsledku dvou hospodářských šoků způsobených v 70. letech prudkým růstem ceny nafty zpomalil hospodářský rozvoj a federální stát musel v důsledku rostoucích rozpočtových deficitů výrazně omezit finanční podporu městům. 3. 1985–2000, kdy byl zaznamenán opět hospodářský růst spojený s přírůstkem pracovních příležitostí, avšak s pokračujícím poklesem přímé finanční pomoci městům z federálních zdrojů. Americká forma keynesiánské makroekonomické politiky byla vystřídaná různými podobami politiky neoliberální omezujícími sociální výdaje. To vedlo k růstu chudoby, zejména ve vnitřních částech velkých měst, více než v zemi jako celku. Kromě toho již od šedesátých let se začala města v USA rozdělovat na rychle se rozvíjející a bohatnoucí města tzv. *sunbeltu* (města na jihu a jihozápadu) a na upadající a chudnoucí města tzv. *frostbeltu* (města na severu a severovýchodu). Růst měst *sunbeltu* byl způsoben rozvojem nových hospodářských aktivit, nových směrů průmyslové výroby, včetně nového zbrojního průmyslu. Úpadek měst *frostbeltu* byl a je do značné míry důsledkem poklesu role tradičních průmyslových odvětví.

V *západní Evropě* lze v období 1950–2000 rozlišit rovněž tři časové úseky, i když odlišně strukturované než v USA: 1. 1950–1955 – roky dokončování poválečné rekonstrukce ekonomie, infrastruktury a válkou poškozených měst. 2. 1955–1975 – dlouhé období hospodářského růstu spojeného s budováním moderního *sociálního státu*, který byl založen na tržním hospodářství, doplňovaném právní a politickou regulací; bylo to rovněž období růstu obyvatel měst, i když nepříliš značného v starých urbanizovaných oblastech Evropy, a zlepšování životních podmínek obyvatel měst. Je to taktéž období výrazných kroků směrem k hospodářské a politické integraci nekomunistické Evropy. Ideově bylo spojeno s dozníváním první moderny [Wagner 2001]. 3. období 1975–2000 zaznamenalo začátek ústupu sociálního státu, a tento ústup byl spojen s růstem sociálních nerovností, s rychlým úpadkem tradičních průmyslových odvětví, s deindustrializací celých regionů, s přechodem od tzv. *fordismu*, tj. průmyslového kapitalismu, k tzv. *postfordismu*, a s rychlým rozvojem sektoru služeb a aplikace nových technologií zpracování informací a jejich přenosu.

Na sociální situaci měst ve Spojených státech v období po roce 1975 působilo významně dlouhodobé zhoršování fiskálního zdraví vnitřních částí měst, označované obvykle pojmem *fiskální krize*. Bylo do značné míry způsobeno zvýšením městských daní spojených s bytovou výstavbou. Díky těmto vysokým daním, jen domácnosti s vyššími a středními příjmy si mohly dovolit stěhovat se do suburbii, a to

vedlo k tomu, že ve vnitřních částech měst rostl soustavně podíl obyvatel s nižšími příjmy. Situace vnitřních částí amerických měst se od konce 70. let navíc zhoršovala rychle klesajícím rozsahem finanční pomoci městům z centrálních zdrojů americké federální vlády. Jak uvádí Anita A. Summersová [1999] v USA se stala velká města hlavními pečovateli o chudé a o imigranty, a umožnila tak ostatním částem země zabývat se problémy spojenými s chudobou v podstatně menší míře. To souvisí s dlouhodobě slabší federální městskou politikou USA ve srovnání s Evropou.

V západní Evropě nabývaly na významu jiné faktory, i když i tam docházelo k fiskální krizi státu blahobytu, především na celostátní úrovni. Argumentem zaváděných změn byla teze, že kapitalismus si nemůže dovolit finanční zátěž Keynes-Beveridgova typu státu blahobytu. To se ovšem promítlo i do finančních a sociálních problémů měst. V Evropě však probíhal i další důležitý proces, který měnil situaci jednotlivých měst, tj. formování celoevropského systému měst. Zároveň to bylo období růstu sociální nerovnosti, marginalizace částí obyvatelstva, vzniku vnitřních periferií, stagnace růstu obyvatel a tzv. druhé demografické revoluce.

Z hlediska vývoje samotné struktury měst a městských regionů patřil k nejdůležitějším trendům v USA i v západní Evropě v celém poválečném období proces *suburbanizace* obyvatelstva později i pracovních příležitostí. Ta začala v Spojených státech dříve než v západní Evropě, ale i tam rostoucí životní úroveň, rozvoj husté sítě dálnic a stále větší počet domácností vlastnících auta, zkracování pracovní doby a posilování hodnot soukromí, bezpečí a zdravého přírodního prostředí vedly k radikální decentralizaci měst.

Města a městské regiony se proměňovaly v stále větší metropolitní oblasti. Začalo se hovořit o „exurbanizaci“ nebo dokonce o „protiurbanizaci“. Podle statistik totiž rostl počet obyvatel v malých obcích. Většinou šlo ovšem o sídla v širším zájmu metropolí. V posledních letech se však tento trend změnil. Došlo nejdříve k zpomalování *suburbanizace* a později k začátku *reurbanizace*, tj. k návratu práce a obyvatel do vnitřních částí měst. Paralelně s těmito změnami rostla mobilita obyvatelstva.

Přechod od konceptu sociálního státu k neoliberalistickému konceptu omezené sociální zodpovědnosti státu, regionů a měst vedl zejména ve Spojených státech, ale také v západní Evropě, k zvýšení sociálních nerovností, marginalizaci skupin obyvatelstva, a také k politické radikalizaci a k *městským konfliktům*.

Ve Spojených státech došlo v důsledku hnutí za lidská práva černošského obyvatelstva vrcholícího v 60. letech k zlepšení vztahů mezi rasovými a etnickými skupinami a to se do jisté míry promítlo do urbánních procesů. V západní Evropě – ovšem v jiné době, tj. v průběhu 90. let – se naopak vztahy k přistěhovalcům z jiných zemí a kontinentů začaly zhoršovat a to se nejvíce opět projevilo ve městech, kam směřuje většina přistěhovalců.

Urbánní sociologie ve Spojených státech a západní Evropě 1950–1975

I když je zřejmé, že – zejména v Evropě – je zapotřebí z hlediska historicko-sociologického rozlišovat tři odlišná období, při interpretaci vývoje samotné urbánní sociologie, lze spojit první dvě období do jednoho časového úseku a zabývat se obdobím 1950–1975 jako celkem.

Jedinou ucelenou, i když již silně kritizovanou, školou urbánní sociologie byla po druhé světové válce stále *humánní ekologie*, jejíž principy ve 20. a 30. letech formulovali členové chicagské školy. Neomezili se však jen na vytvoření teorie města, ale prováděli v jejím duchu velké množství empirických výzkumů, které se týkaly zejména toho, co Ernest W. Burgess a Donald J. Bogue [1967] označili jako „objevování fyzického vzorce města“, čili prostorového rozložení jednotlivých kategorií obyvatelstva a jednotlivých složek sociální infrastruktury v Chicagu. Neměli bychom zapomenout rovněž na to, že k výrazným stránkám chicagské školy patřila i jejich urbánní etnografie a pokus formulovat kulturní teorii města označovanou jako „urbanism as a way of life“ [Wirth 1938]. Kritika této teorie urbanismu, kterou provedl Herbert J. Gans [1962, 1968a, 1968b] představovala jednu z důležitých větví poválečného vývoje urbánní sociologie. Zároveň představovala propojení urbánní sociologie s velkou americkou tradicí komunitních studií, jejímiž reprezentanty byly například Street Corner Society [Whyte 1961], dva svazky o Middletownu [Lynd, R. S. a Lynd, H. M., 1929, 1937] a Yankee City [Warner, W. L., Lunt, P. S., 1941].

V období 1950–1975 se práce amerických autorů vycházejících ze školy *humánní ekologie* zabývaly hlavně čtyřmi okruhy: empirickými výzkumy sociálně prostorové struktury měst a městských regionů [Bogue 1949; Boskoff 1962; Duncan 1960; Theodorson 1961], výzkumy těch stránek života ve městě, o kterých nejsou údaje v úředních statistikách (výzkum městských komunit a rodin), reformulací teorie *humánní ekologie* a zlepšováním metod analýzy sociálně prostorové struktury měst. Tradiční ekologický výzkum sociálně prostorové struktury měst, i když pokračoval, už nepřinášel žádné podstatně nové poznatky a z prací publikovaných v té době je zřejmé, že se zájem přesunoval na studium metropolitních regionů, na dominanci jádra metropolí a subdominanci předměstských sídel [Bogue 1949]. Mnohem více podnětů přineslo metodologické úsilí Eshrefa Shevkyho a Wendella Bella [Shevky, Bell 1955] zlepšit *analýzu sociálních oblastí* ve městech. Podobný zájem vyvolalo i další metodologické zlepšení ekologické analýzy měst známé pod pojmem *faktorová ekologie*. Přesto však již v šedesátých letech bylo zřejmé, že možnosti nových objevů, a zejména nových teoretických pohledů na sociálně prostorovou strukturu amerických měst pomocí ekologické analýzy narážejí na potíže. Hlavním problémem se stala sociologická interpretace velkého množství výsledků, které tyto metody přinesly. Tyto výzkumy nepochybně prohloubily znalost měst, většinou ovšem západních. V okamžiku, kdy se začaly ekologické analýzy měst, zejména analýzy sociální segregace, provádět v socialistických zemích, např. v Československu, Polsku a také ve městech „třetího světa“, a ukázaly na specifické rysy segregace v těchto zemích, byla by mohla sociálně prostorová analýza měst nabývat opět teoretické relevance, ale nestalo se tak proto, že na Západě se této produkci nevěno-

vala téměř žádná pozornost a v socialistických zemích neměli autoři těchto analýz možnost a odvalu vyvodit ze svých vlastních zjištění obecné teoretické, a tím i politické konsekvence. Ponechávali to na čtenářích.

Z hlediska vývoje sociologické teorie města, a zejména udržení paradigmatu humánní ekologie v USA, se staly důležité pokusy Amosa Hawleyho [1950] Otis Dudley Duncana a Leo F. Schnore [1959a, 1964] reformulovat principy humánní ekologie. Hawley ve snaze zachránit humánní ekologii odmítl to, co považoval za jednostrannou geografickou (prostorovou) orientaci chicagské školy. Tvrdil, že jádrem ekologické analýzy nemůže být sociálně prostorová analýza měst, nýbrž to, jak se populace kolektivně a nevědomky adaptují na své okolí. Humánní ekologie se nemůže zabývat motivacemi a postoji, jak to činí sociální psychologie. Podobnými argumenty obhajovali humánní ekologii Duncan a Schnore [1959a, 1959b] v diskusi se sociálním psychologem Peterem Rossim [1959].

Kritikové neoorthodoxní humánní ekologie správně upozorňovali, že opuštěním prostorové dimenze a tímto důrazem na koncept kolektivní adaptace na prostředí se humánní ekologie stala jednou z variant funkcionalistické teorie. Hawleyovo pojetí ekologie se podobalo totiž velmi silně Parsonsově koncepci [1961] tzv. adaptační funkce (tj. ekonomie) v jeho čtyřpolním AGIL schématu sociálních systémů. Tímto obratem Hawley uvolnil ovšem těsný vztah mezi ekologií a urbánní sociologií, který předpokládali otcové chicagské školy, zejména Robert Ezra Park. Tato diskuse o teorii města byla nesmírně podnětná a nebyla nikdy dostatečně reflektována v obecné sociologické teorii. Nepochybně však ukázala na nejasnosti výchozích a základních axiomat klasické humánní ekologie v pojetí chicagské školy. Její kritika otevřela cestu k novým pojetím urbánní sociologie, které se odpoutávaly od tradic Chicaga.

Tento proces zahájil onu fázi vývoje poválečné urbánní sociologie, která je spojena s pojmem „*nová urbánní sociologie*“. Začala především ve francouzských, britských a německých publikacích v šedesátých a sedmdesátých letech a s jistým časovým posunem se rozvinula i ve Spojených státech.

Již ve třicátých letech lze ve Francii pozorovat zájem o americkou humánní ekologii. V roce 1930 navštívil Maurice Halbwachs Chicago. Výsledkem byl mimo jiné Halbwachsovův článek o etnických zkušenostech tohoto města [1932]. A Robert Ezra Park se již dříve [1926] zmiňuje o podobnosti jeho koncepce humánní ekologie s myšlenkami Durkheimovy školy. Tento vzájemný zájem je způsoben paralelním vývojem francouzské sociální morfologie a chicagské humánní ekologie. Sociální morfologie konceptualizovaná Durkheimem dostala systematickou podobu v díle Maurice Halbwachse [Halbwachs 1946] a zůstala silným směrem francouzské sociologie i v době po druhé světové válce čili v období, kterému se zde věnujeme. Dílo, které nejlépe dokumentuje fúzi sociální morfologie a humánní ekologie, byla kolektivní práce řízená Paul-Henry Chombart de Lauwem o pařížské aglomeraci [Chombart de Lauwe 1952]. V době, kdy ve Spojených státech humánní ekologie ztrácela svou dominantní pozici, ve Francii zůstávala ještě přitažlivá. To nebylo způsobeno jen silným vlivem sociální morfologie, ale také tradičním zájmem francouzských so-

ciologů a také historiků o prostorové aspekty společnosti a zároveň tradičním zájmem francouzských geografů o působení sociálních a kulturních faktorů na krajinu. Francouzská urbánní sociologie prvního období, které zkoumáme, se vyznačovala, ve srovnání s americkou, větším zájmem o kulturní stránky života měst, o sociologii denního života, o aplikaci urbánní sociologie v plánování měst.

Ke konci turbulentních 60. let došlo k důležitému obratu ve francouzském myšlení o městech. Francouzská intelektuální levice byla po druhé světové válce silným myšlenkovým proudem, ale do sféry urbánní otázky pronikla až ke konci 60. let a zejména v 70. letech. Bylo to spojeno zejména s díly dvou marxisticky orientovaných autorů: Henri Lefebvrea a Manuella Castellea.

Starší Lefebvre podle názoru některých autorů patřil mezi ty západní marxistické teoretiky, kteří se nejvíce zasloužili o vtažení prostoru do sociální teorie. To ho přirozeně přivedlo k marxistické interpretaci procesů urbanizace. Z hlediska vývoje marxismu bylo důležité, že Lefebvre považoval „urbanism“ za výrobní sílu. To ovšem neodpovídalo běžné interpretaci Marxe v té době. Již ke konci 60. let se zabýval rovněž bojem o kontrolu nad „právem na město“ (*Le droit à la Ville*) [Lefebvre, 1968], urbanizací vědomí a otázkou, do jaké míry transformace kapitalismu vyžadovala urbánní revoluci. V díle, které – s jistým zpožděním – nejsilněji ovlivnilo urbánní sociologii, tj. *La production de l'espace*, [Lefebvre 1977] formuloval teorii produkce a reprodukce nerovnoměrného územního rozvoje za kapitalismu. *Produkce prostoru* a měst za kapitalismu je založena podle Lefebvra na paralelně probíhajících procesech homogenizace, heterogenizace (hierarchizace) prostorů a měst. Kapitalismus vede k rostoucí kontrastnosti sídel i regionů. Zdá se, že rozvedení této základní myšlenky pak u Davida Harveye vedlo k formulaci teorie tzv. sekundárního oběhu kapitálu. Pojem „produkce měst“ je dosud používán v soudobých učebnicích geografie a sociologie měst.

Mladší z obou nejvlivnějších francouzských marxistů té doby, Manuel Castells, je mezi urbánními sociology pravděpodobně více znám než Lefebvre. Myslím, že je tomu proto, že své názory formuloval ve větší míře v přímé konfrontaci s hlavním proudem urbánní sociologie, a také proto, že publikoval řadu empirických výzkumů.

Mladý Castells, kterým se zde zabýváme, byl silně ovlivněn strukturalistickou verzí francouzského marxismu a to způsobilo, že považoval vnitřní uspořádání měst za závislé proměnné, které jsou především produktem neprostorových výrobních vztahů. To implicitně znamenalo, že městu nelze rozumět bez vztažení ke společnosti jako celku a také to, že nelze pomoci urbanismu vysvětlovat jiné sociální jevy. Představu, že existuje město jako jakýsi oddělený sociální fenomén, analogický rodině, škole, právu, atd. považoval za neadekvátní. Těmto názorům odpovídalo také stanovisko [Castells 1973], podle kterého ve vysoce urbanizovaných společnostech lze urbánní sociologii jen obtížně oddělit od obecné sociologie. Na to ostatně poukazovali autoři, kteří již dříve kritizovali školu humánní ekologie jako Leonard Reissman [1964], Ray E. Pahl [1968] a další. S tím související názor, že urbánní sociologie musí vstřebávat do sebe „celé pole sociologické teorie“, tj. sociální organi-

zaci s její třídní strukturou, sociální změnu, kolektivní chování, sociální kontrolu, populační vývoj a další, vyjádřil v jednom ze svých posledních textů ovšem také jeden ze zakladatelů chicagské školy urbánní sociologie, Ernest W. Burgess již v 60. letech [Burgess, Bogue 1967].

Východiskem Castellsovy teorie města je názor, že města jsou místem sociálních kontradikcí, sociálních bojů a také sociálních hnutí vyjadřujících zájmy různých sociálních tříd a skupin. K tomuto obecnému východisku však přidal další, které bylo inovativní a originální. Na rozdíl od marxistického mainstreamu tehdejší doby, který zdůrazňoval klíčovou roli výroby, Castells zdůraznil spotřebu. Ale nikoliv v obecném slova smyslu, nýbrž explicitě *kolektivní spotřebu* [Castells 1973]. To nepochybně reflektovalo tehdejší evropskou situaci silného sociálního státu. Město je nejen místem sociálních bojů, nýbrž také kolektivní spotřeby, realizované technikou, ale i sociální infrastrukturou, např. veřejnou dopravou, školstvím aj. To je specifickým předmětem urbánní sociologie. Kolektivní spotřeba, která je významná především ve městech, je ovšem prostorem soutěže i konfliktu mezi různými složkami kapitálu, spotřebitelů, obyvatelů, sociálních tříd. Velmi často její organizace a její užívání vede k *městským bojům a městským sociálním hnutím*. To vyjádřil Castells ve své pozdější práci *The City and the Grassroots* [Castells 1983], ve které je zřejmý jeho posun od Alhuserovského strukturalismu k důrazu na roli urbánních aktérů. Lefebvrovy a Castellsovy práce stimulovaly ve Francii a jiných zemích v 70. letech vlnu teoretických neomarxistických publikací autorů, jako byli J. Lojkin [1976], M. Preceteille [1973], E. Mingione [1972] a také řadu empirických výzkumů.

Britská urbánní sociologie poválečného období nepřinášela významné podněty. Ruth Glass v článku z roku 1955 prohlásila, že „komentář o soudobé britské literatuře o urbánních sociálních studiích, tj. z posledních 20 let, musí být komentářem o jejich nedostacích“ [Glass 1968: 53]. Tyto studie podle ní postrádaly jednak reformní zaměření, které bylo podle jejího mínění nejsilnější britskou tradicí, jednak úsilí o nové teoretické myšlenky. Britští sociologové v té době nejevili rovněž zájem o výsledky výzkumů chicagské školy, kterých si všímali spíše urbánní geografové jako E. Jones [1960], R. E. Dickinson [1951]. Nejvýznamnější nové podněty přinesla sociální antropologie aplikovaná na městské prostředí jako např. studie Peter Willmotta a Michael Younga o rodině a příbuzenství v londýnském předměstí [Willmott, Young 1960] a ve východním Londýně. [Young, Willmott 1962].

Změna nastala v 60. letech. Byla spojena zejména s pracemi Johna Rexe, Roberta Moorea [1967] a Ray E. Pahlá [1968, 1970], kteří vnesli do britské urbánní sociologie nejen weberovské perspektivy, ale také novou sensitivitu pro teoretické otázky. Rex [1968] do značné míry souhlasil s názorem, že to, co se děje ve městech, je výrazem obecných sociálních procesů působících v globální společnosti národních států. Přesto však podle něho existují specifické městské sociální procesy. To bylo umožněno jeho přijetím Weberova konceptu sociální třídy. Ten ji definoval nejen společným postavením a zájmy lidí na trhu práce, nýbrž i na jiných trzích. John Rex z toho odvodil koncept „*housing classes*“ (bytových tříd). Alokace bydlení se ovšem v smíšených bytových systémech – a ty jsou v soudobých průmyslových spo-

lečnostech ubikvitní – neděje jen prostřednictvím trhu, nýbrž také administrativním přidělováním. Koncept bytových tříd doplnil pak na základě empirického studia Birminghamu teorií sociálních konfliktů mezi těmito bytovými třídami. Ekologickou teorii – zejména Burgessovo rozčlenění měst do zón – považoval za inspirativní, ale za nedostatečnou. Postrádala podle něho dostatečně zdůvodněný výklad, proč k takovému rozčlenění měst dochází. Obecný odkaz na „soutěžení o užití půdy“ nestačí, právě tak jako aplikace ekologických konceptů dominance, invaze a sukcese.

Výchozí otázkou Raye E. Pahla [1970, 1977], který je znám díky své teorii *urbánního manažerismu*, byl vztah sociální struktury, tj. stratifikace, a prostorové struktury měst. Patřil mezi ty sociology, kteří se snažili organicky začlenit to, co nazýval socio-technickým, jindy urbánním technologickým systémem – a co lze označit také jako ekologický systém – do globálního systému společnosti. Urbánní sociologie musí rovněž reflektovat skutečnost, že ve městech existuje konflikt o zdroje, které podmiňují podstatnou část sociálně definovaných životních stylů. Podle Pahla musí být prostor a bydlení, jako důležité a přitom vzácné zdroje, efektivněji začleněny do sociologické analýzy.

K mechanismům alokování elementů socio-technického systému měst nepatří jen trh, ale také byrokratické mechanismy. Konkrétně to znamená, že o kvalitě prostředí, bytů a služeb, které jednotlivé domácnosti nebo i celé skupiny nebo vrstvy obyvatelstva užívají, rozhodují často tzv. *gate-keepers*, tj. různí úředníci v městské administraci. Alokační je tedy nejen věcí ekonomickou, nýbrž také politickou a souvisí úzce se strukturou moci. Pahl tudíž reprezentoval neoweberiánskou větev tehdejší urbánní sociologie a nebylo proto divu, že polemizoval s Castellsem a s jinými neomarxisty. V těchto diskusích, kterých se účastnila celá řada dalších britských, francouzských a italských urbánních sociologů, se formulovaly principy *nové urbánní sociologie*.

Pochopení poměrně velkého významu socio-technického systému měst vedlo Pahla k tomu, že si již v 60. letech kladl otázku, zda neexistuje nějaká obecná logika organizace prostoru měst pokročilých průmyslových společností – závislá na úrovni technologie –, ke které všechny průmyslové společnosti směřují. Vyjádřeno jinak: je struktura a prostorová organizace měst v různých typech průmyslových společností – např. socialistických a kapitalistických – výrazně rozdílná, anebo naopak analogická? To vysvětluje jeho veliký zájem o města v tehdejších socialistických zemích. Doplnil bych toto konstatování ještě tím, že analýze vývoje měst v socialistických zemích se tehdy vyhýbali především urbánní sociologové marxistické orientace. Dnes je již zřejmé proč. Neoweberiánská interpretace toho, co se dělo v dřívějších socialistických zemích, kde velká část alokačních mechanismů trhu musela být nahrazena byrokratickou racionalitou, byla totiž mnohem adekvátnější a odpovídala více skutečnosti než tradiční marxistické interpretace. Ivan Szelenyi [1983: 2–3] ocenil Pahlovy vhledy takto: „V řadě přesvědčivých esejí Pahl ukázal, že rozdíly mezi urbánními vzorci v západní a východní Evropě nemohou být úplně nebo dostatečně vysvětleny pouze srovnáním kapitalistického způsobu výroby se socialistickým způsobem výroby“. A i když Pahl později opustil své původní formula-

ce o urbánním manažerismu, ponecháváje manažerům pouze intervenující nebo zprostředkující roli, jeho chápání účinků byrokratické moci na formování struktury měst zůstává jedním z nejvýznamnějších přínosů urbánní sociologie 60. a 70. let.

I když David Harvey byl geograf, jeho práce ze sedmdesátých let silně ovlivnily urbánní sociologii. Byl vedle Manuela Castellse nejlivnější reprezentantem neomarxistické větve „nové urbánní sociologie“. Ve svých pracích se zaměřil na poznání vztahu mezi městem a společností z hlediska historického materialismu, způsobem, kterého si ortodoxní marxismus nevšímal. Vyšel přitom z Marxovy koncepcie renty a došel v práci z roku 1976 k závěru, že města jsou sférou konfliktu mezi kapitálem opírajícím se o půdu a kapitálem opírajícím se o výstavbu a práci [Harvey 1973]. Na rozdíl od Castellsovy teorie, která vysvětlovala strukturování sociálního prostoru kapitalistických měst jako výsledek konfliktů týkajících se kolektivní spotřeby, Harvey kladl důraz na rozdílné zájmy vznikající v procesech produkce. Harvey však zároveň zdůrazňoval, že sociálně prostorová diferenciacie měst je relativně samostatnou, sekundární silou sociální stratifikace kapitalistických měst. Jakoby v mírné podobě přijal Rexovu teorii bytových tříd.

K jeho neoriginálnější myšlenkám patří jeho *koncept dvou oběhů kapitálu* [Harvey 1973 a 1982]. První oběh zahrnuje investice do výroby zboží, kdežto druhý se týká investic do předmětů fixního kapitálu (technické sítě, silnice, budovy atd.). Druhý okruh má přitom vedle své primární funkce také důležitou další: je řešením krize nadměrné akumulace kapitálu v primárním okruhu. Harvey tak spojil produkci člověkem vytvářeného prostředí s toky kapitálu a s krizemi kapitalismu. Kritikové upozorňovali na to, že jeho teorie jsou silně deterministické, strukturalistické a nepočítají příliš s konkrétními sociálními aktéry a s tlaky zespoda.

Zamítnutí ekologického paradigmatu, diskuse a kontroverze mezi neomarxisty a neoweberiány a úvahy o vztahu mezi urbánní sociologií a plánováním měst vytvořily intelektuální rámec tehdejších britských diskusí. Omezený rozsah této studie neumožňuje analyzovat všechny tyto práce, a lze proto jen uvést autory nejvýznamnější: Peter Saunders [1981], Michael Harloe [1977], Chris Pickvance [1976], Peter H. Mann [1965], a Rosemary Mellor [1977]. Obdobně je tomu i s působením koncepcí Anthony Giddense [1984], který výrazně obohatil urbánní sociologii zahrnutím prostoru do sociální teorie. Pro omezenost prostoru tohoto článku, nemohu na tomto místě podat výklad Giddensova pojetí sociálního prostoru.

Přehled britské urbánní sociologie by zůstal nepřijatelně neúplný, kdybychom se alespoň stručně nezmínili o sociální antropologii. Po Malinowského změně paradigmatu sociální antropologie a po zahájení procesů urbanizace v bývalých britských koloniích, britští antropologové začali studovat africká a asijská města a také, což bylo velmi inspirativní, města ve Velké Británii [Frankenberg 1966]. Mimořádně podnětná, ovšem nejen pro urbánní sociologii ale i pro teorii modernizace, byla kniha Ronalda P. Dorea „City Life in Japan“ publikovaná roku 1958.

Vývoj urbánní sociologie v Spolkové republice Německo po 2.světové válce je neobyčejně instruktivním příkladem interakce mezi změnami měst a intelektuální reflexí těchto změn. Vzhledem k mála překladům z německé urbánní sociologie do

angličtiny, nedostává se jí – podle mého názoru – té pozornosti, které by si zaslouhovala.

Při interpretaci jejího vývoje lze rozlišit podle Ulferta Herlyna [1989] tři základní období. V prvním, zahrnujícím 50. léta, bylo provedeno několik výzkumů středně velkých měst např. Darmstadtu, Euskirchen, Steinfeldu a Dortmundu, které umožnily vyzkoušet techniky empirického výzkumu, jak byly vyvinuty v USA. Němečtí sociologové věnovali zvláštní pozornost integraci německých uprchlíků a obyvatel vystěhovaných z Polska, Československa, Maďarska, a také otázkám spojeným s rekonstrukcí měst poškozených válkou. Tyto rekonstrukce otevřely ovšem významné politicko-ideologické otázky týkající se plánování měst a přestavby válkou poškozených měst. Střetaly se zde tři ideologické proudy: restaurativní liberalismus, konzervativní velkoměstská politika a nepolitický technicismus [Bahrtdt 1968].

Druhé období, které trvalo zhruba od konce 50. let do poloviny 70. let, bylo úzce spojeno s hospodářským rozvojem země na bázi konceptu sociálně-tržního hospodářství inspirovaného teorií ordoliberalismu. Ve srovnání např. s Francií nebo Itálií té doby vliv marxismu byl v německé urbánní sociologii podstatně slabší, ale totéž se dá říci i o humánní ekologii. Zdrženlivý postoj k oběma těmto myšlenkovým proudům měl kořeny v politické sféře. U marxismu to byla zkušenost války, vznik železné opony a rozdělení země do dvou států, u ekologie – ostatně jako u demografie – obava z rozvíjení jakýchkoliv teorií, které měly biologickou konotaci a mohly by být spojovány s rasismem.

Německé myšlení se tehdy spontánně přiklonilo k myšlence modernizace. Hospodářský růst, rychlá urbanizace, technologický rozvoj spojený s formováním silného sociálního státu tvořily základní kontext tehdejší německé urbánní sociologie. Výrazem této konstelace bylo dílo Hanse Paula Bahrtdta. Usiloval o propojení teoretického konceptu města, odvozeného z díla Maxe Webera, s humanistickým konceptem výstavby měst. Podtitul jeho nejvýznamnější knihy *Die moderne Grosstadt* [Bahrtdt 1961] to explicitě vyjadřuje: „Sociologické úvahy k stavbě měst“. Jeho další kniha ještě více spojuje sociologii s výstavbou měst: *Humaner Städtebau* [1968] a Bahrtdt vlastně napsal jakýsi sociologický návod, jak postupovat ve výstavbě měst, aby byla vytvořena nová a žádaná urbanita.

Teoretickým východiskem Bahrtdtovy sociologie města je polarizace veřejné a soukromé sféry. V tradičních společnostech existovalo poměrně značné překrývání veřejné a soukromé sféry, moderní velkoměsta se vyznačují rostoucím separováním těchto sfér. Soudobá velkoměsta se vyznačují navíc velkou pluralitou životních forem a plánování měst i nových obytných čtvrtí musí respektovat všechny tyto jejich fundamentální sociologické kvality. Málokde se v šedesátých letech zabývalo tolik sociologů vztahem své disciplíny k plánování měst. Dokonce se začal používat nevhodný pojem „Stadtplanungssoziologie“ (Sociologie plánování měst), jak na to kriticky upozornil Bernhard Schäfers [1970]. Kromě prací H. P. Bahrtdta však postrádala německá urbánní sociologie 60. let teoretické paradigma a byla co do východisek i co do produktů značně různorodá. Přesto lze jisté myšlenkové společen-

ství objevit. Bylo jí přijetí teorie modernizace, která byla spojená se strukturálně funkcionalistickým paradigmatem.

Ve srovnání s Francií a Velkou Británií byl počet autorů, které lze označit za reprezentanty neomarxismu, poměrně malý. Nejoriginálnější byla nepochybně Heide Berndtová, která se v knize *Die Natur der Stadt* [1978] zabývala proměnami individua v důsledku procesů urbanizace. Práce má historickou podobu, aplikuje historický materialismus a sleduje od archaických dob prvních měst až do přítomnosti proměny chování lidí. Současná buržoazní města označila Berndt za přechodné instituce ve vývoji k „totální urbanizaci“. Ve své analýze sledovala na jedné straně důsledky procesu individuace a na druhé vývoj vztahu mezi městem a venkovem. Bernhard Schäfers naznačuje jisté paralely mezi jejími úvahami a teorií civilizačního procesu Norberta Eliase [srv. Schäfers 1989].

Mnohem bohatší byla v 70. letech produkce *neoekologické školy*. K jejím nejvlivnějším představitelům patřil Jürgen Friedrichs a Bernd Hamm. Friedrichs už na začátku 70. let publikoval dílčí ekologické analýzy, také příručku o empirických metodách sociologického výzkumu [Friedrichs 1973] a v roce 1977 vydal kritickou a zároveň konstruktivní knihu *Stadtanalyse*. Byla to jednak teorie města, jednak metodická příručka k provádění analýz města. Friedrichs odmítá termín urbánní sociologie a úsilí o sociologickou definici města. Zdůrazňuje spíše analýzu prostorového chování. Prostorové chování a prostorovou organizaci lze vysvětlit ze sociální organizace společnosti. Na místo sociologické teorie města nastupuje obecná *teorie o vztazích sociální a prostorové organizace*. Města nebo velkoměsta jsou pak z tohoto pohledu jedněmi z oblastí takových analýz, jsou oblastmi testování teorie. Z tohoto stručného shrnutí vyplývá, že Friedrichs se nepřipojil k Hawleyově kritice prostorové orientace v klasické humánní ekologii a naopak zdůrazňuje, že lidmi vytvářený prostor a jeho struktura jsou součástí společnosti. V tom je spíše blízký O. D. Duncanovi a L. F. Schnoreovi [1959], čili teorii ekologického komplexu. Friedrichs se nomezil jen na intraurbánní analýzy, ale snažil se o aplikaci ekologických metod i v komparativních analýzách velkoměst evropských kapitalistických a socialistických zemí. V pozdějších fázích se odklonil od funkcionálně-strukturalistických makropostupů v analýze sociálně prostorové struktury společnosti k mikrometodám a víceúrovňovým analýzám.

Pro Bernda Hamma je rovněž klíčovou otázkou „vztah mezi strukturováním prostoru a strukturováním společnosti“. Ve stati, kterou napsal s Peterem Atteslanderem [1974], se explicitě hlásí k Durkheimovské tradici sociální morfologie a k rozvíjení americké neoorthodoxní větve humánní ekologie. Pozitivně oceňuje Duncan-Schnoreovou teorii ekologického komplexu, a rovněž Shevky-Bellovu [1955] metodu analýzy sociálních oblastí. Sám provedl empirickou analýzu struktury Bernu [Hamm 1977] pomocí metody faktorové ekologie a později napsal řadu přehledových studií o ekologických analýzách měst [Hamm 1982b] a vydal kvalitní učebnici sociologie osídlení [1982a], za jejíž součást považoval i to, co je obvykle označováno pojmem urbánní sociologie.

Ve svých teoretických pracích odmítá jak tradiční sociologii obce (Gemeindefsoziologie), jak ji v Německu představoval René König [1958]), tak i sociologii města

a nahrazuje ji obecnější *sociologii osídlení*. Ta vznikne podle něho spojením systémové teorie geografického a demografického výzkumu sídel se sociologickým výzkumem komunit. Vrací se tak k otázce konkrétní explikace vztahu mezi materiálním substrátem a sociální fyziologií, jak ji formulovala durkheimovská škola. Řešení nachází v interpretačním modelu, který nazval *Systémem prostorového chování*, který se skládá ze tří subsystémů: morfologického, institucionálního a semiotického. Analýzu těchto jednotlivých subsystémů, a zejména vztahů mezi nimi považuje za konkrétní úkoly sociologie osídlení. Prostor v takovém pojetí je tudíž lidmi osvojován, používán a také vytvářen, produkován. I na Hammově inovativním rozvedení ekologického přístupu je patrné, že tu šlo zároveň o variantu strukturálně-funkcionalistického myšlení doplněného zahrnutím prostorové dimenze do konceptu komunity. Tuto dimenzi zdůrazňoval ostatně také Talcot Parsons a Hamm ho se sympatiemi cituje.

Ekologicky orientovaná sociologie měst stimulovala v 70. letech řadu empirických studií o sociální struktuře, a zejména o *sociální segregaci* v městských obcích. Friedrichs [1977] ve Stadtanalyse zdůrazňuje, že studium segregace je ústřední oblastí analýzy měst. V této souvislosti je zapotřebí uvést zejména souhrnnou studii Ulferta Herlyna [1974].

Přehled německé urbánní sociologie v 50. až 70. letech by zůstal neúplný, kdybychom nepřipomněli skutečnost, že to bylo období, kdy vyšly práce Norberta Eliase [1969a, 1969b], z nichž zejména *Die höfische Gesellschaft* (Dvorská společnost) obsahovala kapitoly, které rozhodujícím způsobem stimulovaly jak kulturně orientované analýzy města, tak i sociologický výzkum bydlení, který vycházel z Eliasova konceptu civilizování. K nejoriginálnějším pracím v této oblasti patřily tehdy studie Petera Gleichmanna [1963, 1964], které otevřely dosud neprozkoumanou větev sociologie bydlení.

Náš obraz evropského vývoje sociologické analýzy měst se opírá především o komentáře k francouzským, britským a německým studiím. Autor je si však plně vědom závažnosti příspěvku italských, španělských, holandských a skandinávských urbánních sociologů a sociálních geografů. Vzhledem k omezenému rozsahu této studie, lze pouze uvést jména některých z nich, jejichž práce autor zná a kteří přispěli k hlubšímu poznání evropských měst a pomáhali rozvíjet sociální teorii města. Z italských sociologů to jsou M. Boffi [1972], A. Gasparini [1979], F. Martinelli [1974], G. Martinotti [1967], E. Mingione [1972], R. Strassoldo [1977]. A jejich práce naznačují, že v Itálii byla a je velmi silná sociálně morfologická a ekologická tradice na jedné straně, ale také tradice výzkumu sociálních tříd a chudoby ve městech.

Urbánní sociologie v evropských socialistických zemích 1950–1975

Soustředím se zde na výklad o urbánní sociologii v Polsku, Československu, Maďarsku a v bývalém SSSR, i když jsem si vědom zajímavých a inovativních prací z bývalé Jugoslaviie, např. Zdravko Mlinara [1990], z Rumunska i Bulharska.

Rozdíly mezi socialistickými zeměmi byly pravděpodobně stejně velké jako rozdíly mezi zeměmi západní Evropy. Co bylo všem společné byla převaha veřejné-

ho vlastnictví výrobních prostředků, systém centrálního hospodářského plánování – i ten ovšem v různé míře –, neexistence skutečného pluralitního systému politických stran, „vedoucí role komunistických stran“ a oficiální marxismus jako státní ideologie a konečně hegemonie Sovětského svazu. Existovaly však značné rozdíly, např. co do stupně industrializace i urbanizace a pouze NDR a české země, části Polska a Maďarska patřily již před druhou světovou válkou mezi industrializované společnosti. Většina socialistických zemí, s výjimkou českých zemí a NDR, procházela až za socialismu prudkou industrializací, urbanizací a celkovou modernizací. Tempo urbanizace bylo v těchto zemích (opět s výjimkou ČSR a NDR) téměř dvojnásobně tak vysoké jako v západní Evropě. V šedesátých letech Polsko, Československo a Maďarsko doplnily své nástroje plánování, tj. hospodářské, regionální a městské o tzv. strategie urbanizace, které však byly značně heterogenní co do cílů i nástrojů. To ovšem souviselo se značně rozdílnými strukturami osídlení, které jednotlivé země zdědily z minulosti. Ke všemu tomu je zapotřebí přidat ještě rozdíly v míře ideologické ortodoxie. Země jako SSSR, NDR a Československo se vyznačovaly značnou ideologickou rigiditou a kontrolou, Polsko a Maďarsko nebyly ideologicky tak silně sešněrovány a to se pozitivně projevovalo na postavení sociologie. Přes oficiální úsilí o politickou a ideologickou integritu tzv. sovětského bloku se vždy znovu a znovu prosazovaly také staré národní intelektuální tradice a to se opět promítalo i do vývoje urbánní sociologie.

Nejsilnější postavení měla v regionu *polská sociologie*. To bylo důsledkem jisté liberality polského komunistického režimu, příznivějšího postavení univerzit a intelektuálů v polské socialistické společnosti, překládání a vydávání nejdůležitějších teoretických děl západních autorů a vlivné tradice předválečné polské sociologie. Robustní rozvoj polské urbánní sociologie byl navíc stimulován rychlou industrializací a urbanizací země, ohromnými přesuny obyvatelstva, vysokou geografickou mobilitou a otázkami spojenými s rekonstrukcí válkou poškozených měst. Podle Bohdana Jałowického [1998] k pěti hlavním směrům, které se rozvíjely paralelně již v letech 1950–1975, patřily: 1. výzkum urbanizace Polska a problémů s tím spojených, 2. sociologie nových obytných souborů a obecně sociologie bydlení, 3. ekologie polských měst, 4. město jako kulturní a semiotický fenomén, 5. marxisticky orientované studie produkce města.

I když někteří autoři považovali polské studie o urbanizaci za konvenční, je nutno zdůraznit, že upozornily na tři fenomény, které nejenže poukázaly na specifické rysy urbanizačních procesů v Polsku, nýbrž byly podnětem k některým teoretickým konceptům. Prvním byl fenomén ruralizace měst, který byl důsledkem neobvykle vysoké migrace obyvatelstva z venkova do měst. Włodzimierz Mirowski [1988] spočítal, že v období 1946 až 1985 se z polské vesnice do měst přestěhovalo 6 milionů lidí. To v zemi, která měla roku 1950 25 milionů obyvatel, bylo velmi mnoho. Druhým byl koncept nedostatečné urbanizace, tj. že rozvoj průmyslu ve městech, spojený s růstem pracovních příležitostí, byl rychlejší než rozvoj technické i sociální infrastruktury a bydlení. To vedlo k zhoršování kvality života ve městech. Upozorňovala na to řada polských sociologů již v sedmdesátých letech a považovala to za

jednu z nejdůležitějších příčin krize socialistických měst. Jałowiecki, odvolávaje se na Marxe definoval tuto krizi jako „rozpor mezi produkcí a reprodukci pracovní síly“ [Jałowiecki 1982: 91; 1998].

Třetím byla krize ekologická a regionální, vyvolaná rychlým růstem měst a koncentrací průmyslu v některých regionech země, doprovázená vznikem nových vnitřních periferií.

Pozoruhodný byl *vývoj humánní ekologie*, kterou polští sociologové stejně jako němečtí přejmenovali po druhé světové válce na sociální ekologii. I v tomto případě byla důležitá tradice. Florian Znaniecki již v roce 1938 vydal studii: „Socjologiczne podstavy ekologii ludzkiej“ a v ní spojoval tradiční ekologický přístup se svou koncepcí humanistické kulturní sociologie. Je zřejmé, že polští sociologové byli dobře informováni o vývoji americké humánní ekologie a také o pracích francouzské skupiny Chombarta de Lauweho a řada z nich prováděla již ke konci 50. let empirické studie. Pozoruhodné poznatky přinesly studie např. o ekologických procesech v tzv. západních městech, tj. těch, na území, které bylo do roku 1945 součástí Německa. Ty, jakož i další, však zůstaly stranou pozornosti většiny západních urbánních sociologů. Práce takových autorů, jako je Stanisław Ossowski [1946a, 1946b], Janusz Ziółkowski [1960] Zygmunt Pióro [1962], Waclaw Piotrowski [1966], Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska [1973], neměly jen analytickou povahu, obsahovaly teoreticky důležité závěry. Zygmunt Pióro [1962, 1982] zdůrazňoval, že i ve společnosti, kde je trh nahrazen plánováním a administrativním rozhodováním, lze pozorovat působení tzv. spontánních faktorů na utváření sociálně prostorové struktury města. Byl si rovněž vědom toho, že za socialismu budou mít ekologické faktory specifickou povahu odpovídající tomuto společenskému řádu. Socialistická města se budou podle něho tedy jak podobat, tak i lišit od měst v kapitalistických společnostech. Důležitým tématem polských sociologů zkoumaného období, např. St. Ossowskeho, Z. Pióra, J. Ziółkowskeho, byla rovněž otázka vztahu sociologie a plánování měst. Byli přesvědčeni o tom, že sociální ekologie doplněna funkcionalistickou teorií lidských potřeb, jak ji formuloval Bronisław Malinowski [1944], může být jedním z důležitých teoretických základů plánování měst. Byli natolik sociologicky vzděláni, že věděli, že hospodářské, oblastní a městské plánování se nemůže stát ani za socialismu totálním řízením celé společnosti a že je nesmírně důležité znát efekty neplánovitých, tzv. spontánních sociálních procesů. To ovšem byla otázka přesahující zaměření tradiční urbánní sociologie a týkala se obecných otázek fungování společností za socialismu.

Třetí oblastí, ve které polská sociologie vytvořila díla mezinárodního významu, byla *kulturní a semiotická studia měst*. Nejvýznamnější v tomto ohledu byly práce Alexandra Wallise a Bohdana Jałowieckeho. Wallis [1967, 1971, 1977] rozpracoval koncepci tzv. *kulturních oblastí (obszarów kulturowych)* ve městech a analyzoval z tohoto hlediska řadu prostorů ve Varšavě a jiných polských městech. Druhým jeho přínosem byla aplikace symbolického interakcionismu na analýzu měst. Každá generace se podle Wallise snaží vnést do prostoru měst symboly své kultury chápané v nejširším slova smyslu. Budovy i prostory vyjadřují hodnoty konkrétní městské

komunity, ale také národní společnosti. Semiotika města působí i na užívání jednotlivých prostorů a působí i na chování lidí. Jałowiecki [1982, 1988] se soustředil na propojení urbánní sociologie se semiologií. Jeho silnou inspirací byla díla francouzských semiologů a neomarxistů.

Česká urbánní sociologie by byla mohla po druhé světové válce hodně těžit z tradice. Podobně jako v Polsku, tak i v Československu existovaly již od začátku 20. století intenzivní kontakty s Chicagskou univerzitou. Souvisely zřejmě s návštěvami T. G. Masaryka na Chicagské univerzitě a studiem Alice Masarykové na této univerzitě před první světovou válkou. Metody urbánní ekologie, zejména modifikovaná Burgessova teorie růstu města, doplněné demografickými analýzami Prahy Antonína Boháče [1922] byly aplikovány v rozsáhlém výzkumu procesů suburbanizace okolí Prahy v třicátých letech [Ullrich, vyd. 1938]. V němčině publikované výsledky vedly R. E. Dickinsona [1951] k tomu, aby konstatoval, že Praha byla pravděpodobně prvním městem v Evropě, kde byly použity ekologické metody doplněné o analýzy změn hodnot a způsobu života. Likvidace oddělení sociologie na univerzitách brzy po komunistickém převratu roku 1948 však na mnoho let zastavila nejen vyučování sociologie, ale i sociologický výzkum měst. Ten nalezl v omezeném rozsahu azyl v oborech, jako byla sociální hygiena, demografie a geografie. První studie Jiřího Musila [1958, 1968] z urbánní sociologie, které vznikaly jako součást zdravotnického a demografického výzkumu, usilovaly však explicitě o obnovení tradic chicagské školy. Později k tomu přistoupila aplikace faktorové ekologie a typologických analýz území Prahy v pracích Jiřího Linharta, Vladimíra Raka a Jiřího Voženilka [1977], Petra Matějů, Jiřího Večerníka a Hynka Jeřábka [1979].

Závěry těchto empirických analýz byly teoreticky relevantní. Na jedné straně potvrdily hypotézu, že změny společenského systému mění vnitřní strukturu měst, na druhé straně však ukázaly, že ekologické struktury zděděné z minulosti mají neobyčejnou setrvačnost a konečně na třetím místě naznačily, že města průmyslových společností – ať již socialistických, nebo kapitalistických – mají jistou společnou prostorovou strukturu. Rozdíl mezi jednotlivými částmi měst byly za socialismu určovány ve větší míře fázemi rodinného cyklu, stupněm urbanizace čtvrtí, a méně příslušnosti k sociálním vrstvám než za kapitalismu. Socialistická města byla sociálně-prostorově smíšenější než města v zemích s tržním hospodářstvím. Zároveň však analýzy Prahy ukázaly, že se vynořují nové, tj. socialistické nerovnosti. Ty byly především důsledkem alokace bytů prostřednictvím bytového systému, který se vyznačoval smíšenými formami vlastnictví (státní, družstevní, soukromé) a kombinací administrativního přidělování bytů s kvazitržním získáváním bytů.

Podobně zaměřené byly i české studie zabývající se procesy urbanizace. I ty – i když byly objednávané jako podklady pro plánovací strategie – zkoumaly implicitně otázku, do jaké míry se procesy urbanizace za socialismu liší od těch, které probíhají v zemích kapitalistických [Musil 1980, 1983]. Praha, stejně jako hlavní města ostatních socialistických zemí, rostla pomaleji než hlavní města v západní Evropě. Rychlejší než v zemích s tržním hospodářstvím byl růst měst střední velikosti a také měst malých, to platilo zejména o Československu. Ve velkých českých městech,

nedocházelo k tak silné suburbanizaci jako v západní Evropě. V socialistickém Československu nebylo formování metropolitních městských regionů tak výrazné jako na Západě, spíše bylo možné hovořit o zdržení metropolitních forem urbanizace. Oslaben byl rovněž tzv. polarizační proces, tj. stimulace růstu menších měst v okolí velkých.

Zároveň však české analýzy ukázaly na základní podobnosti urbanizačních procesů v obou typech průmyslových společností. Tyto práce o procesech urbanizace v podstatě naznačovaly, že zčásti platí jak teze o konvergenci, tak i divergenci obou těchto variant průmyslových společností.

Třetí skupinou českých, explicitě teoretických děl, která byla rozvíjena v obou prvních obdobích, která zkoumáme, byly práce, jež vznikly v rámci sociální a regionální geografie a zabývaly se obecně teorií evoluce a speciálně evolucí lidských sídelních systémů. Označil bych je pojmem evoluční humánní ekologie. Jejich počátkem byly poznatky o specifickém typu rozložení četnosti geografických jevů, jako jsou např. délka řek, velikost ostrovů, ale také měst, ve srovnání s rozložením četnosti rozměrů biologických a sociálních jevů, publikované Jaromírem Korčákem [1941]. Systémy osídlení jsou produktem interakce mezi geografickými a socio-kulturními fenomény a vyvíjejí se podle Martina Hampla [1971] v důsledku změn základních sociálních subsystémů, rostoucí sociální dělby práce a s tím spojené rostoucí propojenosti jednotlivých sídel i celých regionů. Hamplova teorie je, podle mého názoru, v sociologické interpretaci originální verzí moderního evolucionismu s myšlenkami navazujícími na filozofii Herberta Spencera a Emile Durkheima. Dnes představuje ucelenou vědeckou školu, k jejímž představitelům patří Petr Dostál [1995], Luděk Sýkora a další pracovníci Přírodovědecké fakulty UK.

Třetí socialistickou zemí, kde vznikly v letech 1950–1975 ideje, které přispěly k rozvoji světové urbánní sociologie, je *Maďarsko*. Tradice, na které navazovali tamní urbánní sociologové, byly však jiné než v Polsku nebo Československu. Generace badatelů, která začala odborně pracovat v 60. letech byla ovlivněna marxismem György Lukacse, ale také myšlenkami Karla Polanyiho [1957], kritickou sociologií americkou a oproti starším maďarským sociologům usilovala o realistickou a kritickou analýzu maďarské socialistické společnosti. K nejprominentnějším představitelům této generace patří Ivan Szelényi. Jeho příspěvky k urbánní sociologii na základě analýzy maďarských měst jsou patrně tím nejvýznamnějším, co v 60. a 70. letech v této disciplíně vzniklo v socialistických zemích. Týkaly se celé řady otázek urbánní sociologie, avšak nejvýznamnějšími byly jeho práce o specifické povaze socialistické urbanizace, tj. o nedostatečné urbanizaci v socialistických zemích, a studie o „Urban inequalities under state socialism“ (Městské nerovnosti za státního socialismu) [Szelényi 1983].

Specifický znak socialistické urbanizace, tj. nedostatečná urbanizace byly důsledkem socialistického typu sociální a ekonomické struktury [Szelényi 1996] „nedostatečná urbanizace prostě znamená...že růst městského obyvatelstva zaostává za růstem pracovních příležitostí v průmyslovém a terciárním sektoru.“ [Szelényi 1996: 295]. Nedostatečná urbanizace byla podle Szelényiho přímým důsledkem socialistické politiky

extenzivní industrializace, která se snažila ušetřit na „neproduktivních investicích“, jako je bydlení, a další složky nevýrobní infrastruktury. Do současné doby pokračuje mezi maďarskými autory diskuse o tom, zda existuje více genericky odlišných modelů urbanizace [Szélenyi 1996], anebo jeden, v podstatě univerzální model urbanizace, modifikovaný ovšem socioekonomickým systémem, a stupněm hospodářské a technické rozvinutosti, jak předpokládá György Enyedi [1995].

Originální byla i Szélenyiho teorie *urbánních nerovností v socialistických městech*. Tyto nerovnosti nebyly podle něho důsledkem zděděných struktur, ani korupce, ani špatného plánování, nýbrž vyplývaly podle něho z nových mechanismu alokace bytů za socialismu. Výzkum nových obytných souborů v Budapešti, který prováděl společně s György Konradem [1969, srv. rovněž Konrad, Szélenyi 1977] v letech 1966 a 1967, vedl k poznatku, že v nových, tehdy za lepší považovaných bytech, bydlely především socialistické horní třídy, nikoliv proletářské domácnosti. Jeho nejsilnější tezí bylo tvrzení, že jestliže nerovnosti v městech kapitalistických jsou důsledkem trhu, v městech socialistických jsou naopak důsledkem administrativního přidělování bytů. Přijal a modifikoval vlastně Rexovu teorii bytových tříd inspirovanou Weberovou koncepcí sociálních tříd.

Nikde v Evropě nerostla města v období 1950–1975 tak rychle jako v Sovětském svazu. Počet obyvatel měst se zvýšil ze 70 miliónů v roce 1950 na 153 miliónů v roce 1975. A nešlo jen o růst již existujících měst, ale ve velkém počtu o výstavbu nových měst. Problémů spojených s tak rozsáhlou a rychlou sociální změnou bylo bezpočet. Veřejná a vážná odborná diskuse o nich se však nekonala. O městské otázce se hodně a zajímavě diskutovalo ve dvacátých letech po revoluci, kdy Sověti hledali vhodné strategie regionálního a městského rozvoje. Tyto diskuse však byly zastaveny na začátku 30. let, kdy Stalin prosadil strategii urychlené industrializace země a kolektivizaci zemědělství. V dlouhém období od konce války až do začátku 70. let, vzhledem k totalitární povaze sovětského režimu a ideologické ortodoxii v sociálních vědách, také neexistoval sociologický výzkum měst.

Nicméně v sedmdesátých letech se začaly věci měnit. Toto období označují ruští autoři jako dobu stagnace a hledání nových stimulů. K prvním pracím, které informovaly o urbánní sociologii, patřila ideologická kritika západní, zejména americké sociologie měst, kterou publikoval Oleg Janickij [1975]. V Sovětském svazu taková kritika byla častou metodou intelektuálů, jak otevřít i doma diskuse na podobná dosud tabuizovaná témata.

Mezi nové stimuly, kterými chtěl brežněvovský režim oživit dynamiku sovětské společnosti v sedmdesátých letech, patřila vědecko technická revoluce. Skupina urbánních sociologů, geografů a architektů, které bych označil jako sdružení reformních marxistů a liberálně myslících intelektuálů, k nimž patřili zejména A. S. Achiezer, A. V. Kočetkov, O. S. Pčelincev, O. I. Škaratan, A. I. Perevedencev, J. L. Pivovarov, L. Kogan a O. Janickij [srv. o většině těchto autorů sborník J. L. Pivovarova 1972], začala zdůrazňovat pozitivní sociální a kulturní roli měst. Současně publikovala řadu studií o tom, jak urbanizace společnosti vytváří podmínky pro rozvoj vědy, intenzifikaci ekonomie a sociálního života. Urbanizace podle nich není jen

důsledkem změny výrobních sil, ale také důsledkem změny sociálních vztahů. Bylo to podobné úsilí některých západních marxistů o potlačení deterministického strukturalismu a o zdůraznění role konkrétních městských aktérů. Oleg Janickij [1972] kromě toho zdůrazňoval roli volby, výběru, sociálních kontaktů, informací a rozvoje osobnosti. Všechny tyto jevy lze najít především ve velkých městech. Šlo tu podle mého soudu o argumenty podporující přechod od sovětského industrialismu – analogie západního fordismu – k postindustrialismu. Podpora urbanizace, a explicitě i růstu velkých měst, se tak stala intelektuálním nástrojem v úsilí liberalizovat sovětskou společnost. Myslím, že díky úsilí této skupiny mohli sovětské sociologové začít provádět empirický výzkum sovětských měst a otevřely se i možnosti rozvoje některých NGO, zejména těch, které byly spojeny s ekologií.

Urbánní sociologie ve Spojených státech a západní Evropě po roce 1975

Období po roce 1975 jak v Evropě, tak ve Spojených státech se ekonomicky, sociálně i kulturně dosti významně lišilo od tří poválečných desetiletí. Měnilo se ovšem také městské osídlení. Ve Spojených státech pokračovala suburbanizace, která přecházela do desurbanizace a zejména došlo k fiskální krizi měst, která vyvolala krizi vnitřních částí měst. Paralelně s úpadkem starých průmyslových měst a regionů se naopak začala rozvíjet tzv. města slunečného pásu (Sunbelt Cities) na jihu země, např. v Alabamě, na Floridě, Oklahomě, Texasu. V západní Evropě docházelo k podobným změnám, byť někdy s jistým zpožděním, anebo také v mírnější podobě. Hospodářské a sociální otřesy spojené s velkým přistěhovalectvím do evropských zemí z Asie a Afriky vedly v některých zemích k vlně městských nepokojů jako např. ve Velké Británii na začátku 80. let (Brixton, Manchester, Liverpool a další). A i když v západní Evropě krize vnitřních měst nikdy nenabyla takových rozměrů jako ve Spojených státech, i tam se projevila růstem městské chudoby, zločinnosti, konsumu drog a jiných symptomů sociální disorganizace.

Na tyto změny soudobé tržní ekonomie, postavení státu a na změny sociálního státu, ale také na změny kulturní, které se v sociologii – nebo přesněji řečeno v části sociologie – projevily odklonem od tradičního scientismu, racionalistického universalismu, a naopak příklonem k holistickým, historickým, kulturním a kvalitativním přístupům, reagovala také urbánní sociologie.

Americká ekologicky orientovaná sociologie přinesla v té době ještě významné, byť silně kritizované dílo Amose Hawleye z roku 1986, ale také řadu nových empirických prací, které analyzovaly zejména rozvoj sunbeltu. Pozorovatel zvenku má však nutkavý pocit, že Hawley udělal – svým důrazem na ekologicky orientovaný funkcionalismus a evolucionismus – z urbánní sociologie okrajovou empirickou disciplínu a analytické studie Kasardovy se staly spíše sociální nebo hospodářskou geografii a přestaly být sociologií [Srv. Frisbie, Kasarda 1988]. Na celé věci byla zajímavá také politická stránka věci. Bylo zřejmé, že ti, co se zabývali důsledky fiskální krize měst, deindustrializací, úpadkem starých průmyslových měst, tíhli k různým ver-

zím neomarxistického výkladu nebo k interpretacím, které byly kritické k fungování amerického politicko-ekonomického systému. Naopak ti, kdo analyzovali sunbelt, tíhli k neoekologické škole a nebyli vůči americkému systému kritičtí.

Na rozdíl od Spojených států lze v západní Evropě pozorovat v posledních letech obnovování zájmu o humánní ekologii a její doplňování o nové pohledy. Peter Saunders, který ještě před 15 lety kritizoval paradigma humánní ekologie, nedávno zakončil přehled soudobé urbánní ekologie pozoruhodným konstatováním: „*Podstatným poznatkem R. E. Parka, poznatkem, který byl kdysi pro urbánní sociologii ústředním, který je však dnes většinou ignorován, nebo prostě zapomenut, je skutečnost, že městské systémy jsou strukturovány zčásti procesy, které působí nezávisle na lidských záměrech, procesy, které odrážejí jak vrozené instinkty lidských bytostí, tak rozvinutou logiku prostorových forem. Je to poznatek, který nadále k naší velké škodě nebereme v úvahu.*“ [Saunders 2001: 50]. Podobně se přihlásil k biotickému východisku humánní ekologie další britský sociolog, a to Peter Dickens [1992, 1996]. Saunders zdůrazňuje, že soudobá sociobiologie, která v podstatě vychází z podobných axiomů jako R. E. Park, vysvětluje pravděpodobně nejrealističtěji formování spontánně vznikajících etnických přirozených oblastí v soudobých velkoměstech. Prostorová blízkost lidí, kteří si jsou svou kulturou blízcí, je přirozeným efektem potřeby bezpečí.

Práce J. Friedrichse [1988, 1995], B. Hamma [1982, 1996], J. Dangschata [1985] a U. Herlyna [1980] z Německa, ale také analýzy italských sociologů např. G. Marttiottiho [1993], A. Mela [1991] a v zemích socialistických např. práce J. Musila (1988), nebo Marka S. Szczepańského [1981] a Grzegorza Węclawowicze (1988) a řady dalších autorů dokládají rovněž pokračující zájem o ekologickou orientaci v evropské urbánní sociologii a geografii.

Zároveň je zřejmé, že zhruba před dvěma až třemi dekádami v západoevropské sociologii nastal tzv. „obrat ke kultuře“. V důsledku tohoto obratu, role a zájmy lidí, které byly dosud odvozovány z jejich pozice v stratifikovaných společnostech, přestaly být vykládány pouze tímto způsobem. Stále častěji se zjišťovalo, že životy lidí závisí silně na jejich identitách, kulturách a přesvědčeních. Tento kulturní obrat se projevil i v urbánní sociologii. Zde mohu uvést pouze několik jmen těch, kdo začali zkoumat města z této perspektivy. V Spolkové republice Německo to byli např. Hartmut Häussermann, Walter Siebel [1987], Bernhard Schäfers [1988], ve Velké Británii David Byrne [2001], W. Williamson [1982] a ve Francii velká skupina městských antropologů.

Nové teoretické koncepce, které v tomto třetím období vznikly ve Spojených státech, byly různorodější než v předchozích obdobích. Podle Andrzeje Majera [1997] lze rozlišit přinejmenším čtyři hlavní proudy: 1. prvním je regulační škola, označovaná také někdy jako regulační marxismus, 2. druhým je tzv. kalifornská škola, 3. třetím je škola nerovnoměrného rozvoje a globalizace, 4. čtvrtou školou jsou různé interpretace kulturní.

První dva proudy jsou nepochybně silně ovlivněny evropským neomarxismem. Regulační přístup má kořeny ve Francii 70. let. V 80. letech byl zlepšen pracemi politických ekonomů, kteří chtěli vysvětlit dlouhodobé 50leté cykly ekono-

mické stability a změny. Jádrem myšlenek této školy je úsilí vysvětlit rozpor mezi inherentní tendencí kapitalismu k nestabilitě, krizi a změně – k tomu, co již Weber označoval jako vratkost kapitalismu – a jeho schopností stabilizovat ekonomii pomocí institucí, norem a pravidel. Američtí autoři jako např. Christine Boyer [1983], Allen Scott [1988] zkoumali vztahy mezi třemi – podle nich základními sférami –, tj. mezi kapitálem, prací a státem, pomocí pojmů „režim akumulace“ (*regime of accumulation*), nebo „modus regulace“ (*mode of regulation*). Proti evropským ekonomům tito američtí autoři zdůrazňovali, pod vlivem americké sociologické tradice C. W. Millse [1956] a F. Huntera [1953], působení politické moci, tj. státu. To vše viděli v kontextu přechodu americké ekonomie z fordismu k postfordismu, který hluboce změnil režim akumulace, což se nejvíce projevilo na trhu práce a přes něj i v životních způsobech.

I v dílech kalifornské školy, která je reprezentovaná pracemi ekonoma-sociologa Davida Gordona [1984], sociologů Johna Logana a Harveye Molotcha [1987] je rovněž cítit vliv neomarxismu zejména v Lefebvreově a Castellsově verzi. Jak v tzv. konfliktním podání této teorie v studiích Davida Gordona, tak i v její tržní verzi, kterou vyjadřují práce Johna Logana a Harveye Molotcha, je město produktem především strukturálních faktorů, např. trhu půdy, trhu práce. Patří sem i práce postmoderního sociálního geografa Edwarda W. Soji [1989].

Třetí školou, která přitahuje mimořádnou pozornost vzhledem k obecně rostoucímu zájmu o procesy globalizace, je proud zabývající se teorií nerovnoměrného vývoje a globálních měst. Teorie nerovnoměrného vývoje má řadu podobných rysů se školou regulační a kalifornskou. Jak interurbánní, tak i intraurbánní struktura měst jsou prostorovým výrazem akumulace kapitálu, konkurence jeho jednotlivých složek a exploatace. Celá tato oblast urbánních studií se prudce rozvíjí, její orientace je však zcela přirozeně určována především ekonomy, regionálními vědci a geografy, kteří se věnují spíše morfologickým stránkám, tj. procesům urbanizace, městským systémům, vztahům mezi globálními městy a méně nebo vůbec nesociálním vztahům, komunitám, hodnotám lidí měnícím se v důsledku globalizace ekonomie, politiky a kultury.

Toto rychle se rozvíjející pole urbánních studií čelí celé řadě konceptuálních potíží, jak na to poukazuje řada autorů [King 1990; Knox, Taylor 1995]. Je však nepochybné, že zkoumání globalizace prostřednictvím analýzy měst přineslo, jak na to ukázala Saskia Sassenová [1991, 2001], nové pohledy i na samotná města. Otevřelo na příklad otázku týkající se nových typů nerovností mezi městy. A protože teorie nerovnoměrného vývoje má řadu podobností s regulační a kalifornskou školou, autoři této třetí perspektivy soudobé americké urbánní sociologie zdůrazňují, že jak interurbánní, tak i intraurbánní struktury soudobých měst jsou prostorovým výrazem soudobých procesů akumulace kapitálu a soutěže mezi jednotlivými formami kapitálu. Novým prvkem je důraz na mezinárodní dělbu práce. Globalizace je tudíž v současné době považována za jeden z nejvýznamnějších faktorů, které mění hospodářskou, sociální a také prostorovou strukturu soudobých měst. Uvedme však, že již v osmdesátých letech se zkoumaly důsledky globalizačních procesů na

pomalou, avšak soustavně se formující světový systém měst a na hierarchii měst ve světovém měřítku [Christopher K. Chase-Dunn 1985; Michael Timberlake 1985].

Za součást sociologické větve této školy lze považovat i nejnovější práce Manuela Castellse a Petera Halla [1989, 1994], zabývající se informačními městy a technopolemi. Castellsovo rozlišení *prostoru toků* a *prostoru místa*, jakožto dvou rozdílných organizačních principů utvářejících vnitřní struktury měst, ale také vztahy mezi městy, je podle mého soudu z hlediska urbánní sociologie produktivnější než řada teoretických úvah ekonomicky orientovaných autorů. Upozorňuje na nebezpečí vnitřního rozdělení jednotlivých měst a na nebezpečí rozdělování zemí světa na stále bohatší a stále chudší.

Čtvrtou perspektivou urbánní sociologie, která v posledním období nabyla na významu je ta, která se snaží porozumět *působení kultury, prostoru a místa* na utváření soudobých měst. Jestliže stará urbánní sociologie čelila nebezpečí, které pramenilo z toho, že se zabývala příliš vnitřními strukturami a procesy měst, nová urbánní sociologie a neomarxistické školy, které na ni navazují, čelí opačnému nebezpečí. Jsou natolik soustředěny na to, aby vysvětlily města a změny, které v nich probíhají odkazem na makroekonomické procesy národních společností a stále více na globální procesy, že udělaly z urbánní sociologie spíše institucionálně ekonomické analýzy měst. To je však zároveň Achillovou patou těchto škol. Sevřeně to vyjádřil Michael Peter Smith [2001: 6]: „...akumulační strategie kapitalistické logiky, struktur a aktérů, kterým mnozí analytici měst věnují tak velkou pozornost, nejsou jedinými činiteli vytvářejícími městský život. Stejně důležité je působení obyčejných mužů a žen – jejich vědomí, záměry, denní činnosti a kolektivní akce...“ Městské konflikty, které se týkají rasy, náboženství, etnicity, moci, způsobu života, nemají nic společného s ekonomii, ani s třídami ať definovanými marxisticky, nebo weberovsky. To chápali rovněž členové chicagské školy, když paralelně s hledáním obecné teorie města se snažili formulovat teorii kultury města [Wirth, 1938]. Do vztahu obecné teorie města a teorie kultury města soudobá urbánní sociologie proniká lépe tím, že pracuje se sofistikovanými modely vztahů mezi různými úrovněmi (individuum-skupina-město) – např. pomocí teorie sítí, jak ukázaly již dříve práce Claude S. Fischera [1977], později J. Friedrichse [1995].

Rostoucí zájem o kulturní perspektivy v urbánní sociologii [srv. Zukin 1995], jak o tom svědčí rozvoj urbánní antropologie, urbánní semiotiky a dalších hybridních disciplín, je na prvním místě důsledkem intelektuálních koalic, které se vyvinuly mezi těmi vědci, kteří zkoumají způsoby života, hodnotové orientace různých skupin, ale také symbolické hodnoty spojované s částmi měst atd. Na druhém místě kulturní perspektiva byla podpořena některými nepředvídanými efekty samotných makroekonomických změn. Tak např. postfordismus, který souvisí se změnami technologií a mody akumulace a regulace, přinesl neočekávané a paradoxní důsledky. Stimuloval totiž rozvoj nových městských subkultur a životních způsobů a vedl obecně k větší kulturní diverzitě a ta byla spojena často s hledáním adekvátních prostorových nik. David Byrne [2001] upozornil na to, že část změn na makroekonomické úrovni, tj. vznik kulturního průmyslu a přeměny kultury na komoditu,

stimuluje rovněž tuto orientaci. Dokladem je řada monografií, např. S. Zukinová o SoHo v New Yorku [1988] nebo J. Garreau [1992] o mallech, které dokládají vznik nového typu městských kulturních oblastí. Úspěšné monografie o městech, jako např. Mike Davise [1990] o Los Angeles, ukazují, že roste zájem o rozdíly mezi městy. Představa univerzální, stejnorodé městské kultury v nejrůznějších částech světa, ztrácí na významu. Relevance kulturní dimenze v urbánní sociologii byla kromě toho podpořena výsledky studií měst v nezápádních kulturách. Všechny tyto studie pak vedou k závěru, který vyjádřil Ulf Hannerz [2001: 88], a který říká, že regionální formy urbanismu jsou výsledkem: „...vzájemné souhry mezinárodních vlivů a místních sil sociální a prostorové diferenciaci...“

Poznámka o urbánní sociologii na východě střední Evropy

Konec 20. století byl v zemích na východě střední Evropy a v Sovětském svazu rozdělen do dvou období. Prvním byla léta končícího reálného socialismu, druhým období transformace po zhroucení komunistických režimů v roce 1989. Sedmdesátá a osmdesátá léta byla v celém sovětském bloku obdobím hospodářských potíží a sociálního napětí a nepříznivá hospodářská situace se projevovala s výjimkou bývalé NDR omezováním bytové výstavby a také růstu měst.

Celé toto období do roku 1989 bylo dobou nejistot a hledání cest z krize, při zachování existující mocenské hegemonie komunistických stran. Vývoj urbánních studií stagnoval rovněž, žádné inovativní teoretické práce nevycházely.

Zhroucení komunistických režimů během roku 1989 a procesy politické a ekonomické transformace měly také důsledky v urbánní sféře. Obnovování tržních mechanismů, privatizace, změny bytového systému, zvyšování role samospráv, omezování role hospodářského, ale také regionálního a městského plánování začaly postupně měnit vnitřní strukturu měst a také celé urbánní systémy. Je zapotřebí zdůraznit, že šlo o dvě revoluce, které probíhaly současně. Na prvním místě to byla rychlá přeměna plánovaného hospodářství na hospodářství tržní a na druhém místě změny vyvolávané procesy globalizace. Ovšem každá z těchto zemí si zároveň přinášela do nové situace jak dědictví své vlastní formy socialismu, tak i předsocialistického období. První analýzy [Eryedi 1995, 1998; Hampl 1999; Musil 1993; Szelényi 1996] ukázaly proto jak podobnosti s vývojem městských systémů v západní Evropě v předchozích desetiletích, tak i rozdíly. Hlavní trendy ve třech zkoumaných zemích [Srv. Sýkora 2000; Jalowiecki 1999; Jalowiecki, Szczepański 2002; Bodnár 2001] lze shrnout do následujících bodů: 1. ukončení procesů tzv. plánované urbanizace a omezení regionálních přerozdělovacích politik vedlo k růstu rozdílů mezi regiony, 2. rostoucí míra decentralizace vedla k růstu významu role endogenních ekonomických, sociálních a kulturních potenciálů jednotlivých měst, 3. hlavní města všech postkomunistických zemí začala růst rychleji než v minulosti a než ostatní města, 4. města v západních částech postkomunistických zemí a na hlavních dopravních tazích do západní Evropy začala růst rychleji než ta, která byla ve východních regionech ze-

mí, 5. vylidňování venkovských oblastí a obcí se zpomalilo a začaly růst obce v blízkosti velkých měst, rozvinuly se procesy metropolizace a procesy suburbanizace, 6. staré průmyslové oblasti a města vstoupily do období dlouhodobých potíží a krizí. 7. vnitřní struktura měst postkomunistických zemí střední Evropy se mění výrazně v důsledku obnovení trhu půdy a nemovitosti a komodifikace bytového systému, a také procesů komercializace vnitřních částí měst, neméně důležité jsou důsledky procesů globalizace a zahraničních investic, jak je to patrné zejména na okrajích velkoměst, 8. dochází ovšem také k výrazným změnám sociální struktury měst – zejména v důsledku růstu terciárního sektoru – a také v kultuře měst.

Mnohem důležitější – a z hlediska teoretického zajímavější – jsou ovšem rozdíly mezi urbánními procesy v jednotlivých postkomunistických zemích, které jsou způsobeny rozdílnými postupy privatizace, rozvoje průmyslu, stimulování přímých zahraničních investic, rozvoje služeb a zejména rozdíly v bytových politikách a konečně, nikoliv však na posledním místě, rozdíly v kulturních tradicích.

Souhrn a několik závěrů

Padesát let urbánní sociologie, které se tento přehled snažil popsat – i když nepochybně zůstal značně neúplný –, je příkladem poměrně úspěšného odstraňování jednostranností v teoretických přístupech a hledání přiměřenějších výkladů.

V první fázi ještě doznívalo období, kdy se badatelé soustřeďovali na objevení dosud neznámých stránek měst. Věnovali svou energii na *popis měst a jejich regionů*, na poznání vnitřní struktury měst. Hledali prostorové vzorce měst, ale zároveň se snažili proniknout do jemné sociální a kulturní tkáně částí měst. Důležitou součástí jejich výzkumu bylo modelování procesu růstu města. Ve výkladu poznávaných sociálně-prostorových vzorců spoléhali na ekologický výklad více než na kulturní. Postupně však ekologickou interpretaci opouštěli a nahrazovali ji ekonomickou nebo strukturálně funkcionalistickou. Město chápali analyticky jako sociální jednotku do jisté míry oddělenou od ostatní společnosti.

V druhé fázi se přesunul důraz na hledání *výkladu* poznávaných struktur. Vznikly vzájemně soutěžící neomarxistický, neoweberiánský, neoekologický a kulturní výklady. Důraz položený na kauzální výklad struktury a procesů města vedl k tomu, že město bylo chápáno především jako produkt, jako závisle proměnná a zájem o objevení nového v samotných městech ochaboval. Soustředil se na analýzu celospolečenských sil a mechanismů, především na ekonomii a moc. Přitom byla poznána celá řada dosud neznámých souvislostí. Město jako objekt se však začalo v důsledku toho „rozplývat ve společnosti“. V plně urbanizované společnosti se urbánní sociologie z toho pohledu rovná sociologii. Součástí této perspektivy bylo také mizení prostoru jako elementu společnosti.

Každý z výkladů vzniklých v předchozí fázi, pokud byl jednostranně zdůrazněn, narazil na meze všech typů redukcionismů a monokauzálních interpretací. V tomto třetím období se začala proto vynořovat *pluralitní koncepce města*. Město je

především chápáno jako spojení komunity s prostorem, prostředím a s globální společností. Dochází k rehabilitaci prostoru a konceptu sídla a sídlení a společně s důrazem na *kulturní prvky* (identita místa, symbolické hodnoty aj.) přestává město splývat se společností globální. Přitom vědomí existence těsných vazeb se společností zůstává zachováno. V tomto posledním období roste význam typologie měst a koncept města jako svého druhu figurace v N. Eliasově smyslu. Město v tomto pojetí je také interpretováno jako aktivní prvek působící na globální společnost. Není jen recipientem popudů z „velké společnosti“. Městské procesy spoluvytvářejí významně tuto „velkou společnost“. Hlavními analytickými dimenzemi jsou přitom ekonomie, moc, sociální struktura, kultura a prostředí. Nadále zůstávají pro urbánní sociologii důležité ovšem různé typy městských nerovností, které již však nejsou vysvětlovány pouze pomocí sociálně ekonomických pojmů.

JIŘÍ MUSIL je profesorem Středoevropské univerzity v Budapešti a Varšavě a Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se zejména sociologií města a regionů, politickou sociologií a sociologickou teorií. Publikoval několik knih o městech, urbanizaci, bydlení, sociální ekologii a o regionálním vývoji. Řada z nich byla přeložena do angličtiny, italštiny, němčiny, polštiny a maďarštiny. Poslední jeho knihou, se spoluautory Pavlou Horskou a Eduardem Maurem, je *Zrod velkoměsta* (2002). Byl rovněž editorem knihy *The End of Czechoslovakia* (1995), *The Meaning of Liberalism – East and West* (2000), *The European Left after 1989 – East and West* (2001). V letech 1999 až 2001 byl prezidentem Evropské sociologické asociace, je zakládajícím členem Učené společnosti ČR a členem *Academia Europaea*, *World Academy of Sciences and Arts* a *Academia Scientiarum et Artium Europaea*.

Literatura

- Achiezer, A. S., A. A. V. Kočetkov 1972. „Urbanizacija i intenzifikacija proizvodstva v SSSR. In: Pivovarov, Jurij L. (ed.), *Problemy Sovremennoj Urbanizaciji*. Moskva: Statistika.
- Atteslander, Peter, Bernd Hamm 1974. „Grundzüge einer Siedlungssoziologie“. Pp. 11–32 in Atteslander, Peter, Bernd Hamm (eds.), *Materialien zur Siedlungssoziologie*. Cologne: Kiepenheuer and Witsch,.
- Bahrtdt, Hans Paul 1961 *Die Moderne Grosstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau*. Reinbek : Rowohlt.
- Bahrtdt, Hans Paul 1968. *Humaner Städtebau*. Hamburg: Christian Wegner Verlag.
- Berndt, Heide 1978. *Die Natur der Stadt*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Boffi, Mario et al. 1972. *Città e conflitto sociale*. Milano: Feltrinelli.
- Bodnár, Judit 2001. *Fin de millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. Minneapolis: University Of Minnesota Press.
- Bogue, Donald 1949. *The Structure of the Metropolitan Community: A Study of Dominance and Subdominance*. Ann Arbor, Mich.: University Of Michigan Press.
- Boskoff, Alvin 1962. *The Sociology of Urban Regions*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Boyer, Christine 1983. *Dreaming the Rational City. The Myth of American City Planning*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

- Burgess, Ernest, Donald Bogue 1967. *Urban Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Byrne, David 2001. *Understanding the Urban*. Houndmills, Basingstoke, Hamp.: Palgrave.
- Castells, Manuel 1973. *La Question urbaine*. Paris: François Maspero.
- Castells, Manuel 1983. *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold.
- Castells, Manuel 1989. *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*. Oxford: Blackwell Publishers Inc.
- Castells, Manuel, Peter Hall 1994. *Technopoles of the World: The Making of Twenty-First Century Industrial Complexes*. London: Routledge.
- Chase-Dunn, Christopher K. 1985. „The System of World Cities, A. D. 800–1975“. In Timberlake, Michael (ed.), *Urbanization in the World-Economy*. Orlando, Florida: Academic Press, Inc.
- Chombart De Lauwe, Paul-Henry et al. 1952. *Paris et l'agglomération Parisienne*. 2. Vols. Paris: Presses Universitaires de France.
- Dangschat, Jens 1985. *Soziale und räumliche Ungleichheit in Warschau*. Hamburg: Christians.
- Davis, Mike 1990. *City of Quartz*. London: Verso.
- Dickens, Peter 1992. *Society and Nature*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Dickens, Peter 1996. *Reconstructing Nature*. London: Routledge.
- Dickinson, Robert. E. 1951. *The West European City*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Dore, Ronald P. 1958. *City Life in Japan*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Dostál, Petr, Martin Hampl 1995. „Geographical Organization and Societal Development: Searching for an Integral Approach“. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*, 30 (1–2) 21–42.
- Duncan, Otis D. et al. 1960. *Metropolis and Region*. Baltimore: John Hopkins Press.
- Duncan, Otis D. 1964. „Social Organization and Ecosystem“. In Faris, Robert E. L. (ed.), *Handbook of Modern Sociology*. Chicago: Chicago University Press.
- Duncan, Otis D., Leo F. Schnore 1959a. „Cultural, Behavioral, and Ecological Perspectives in the Study of Social Organization“. *American Journal of Sociology*, 65 (1): 132–146.
- Duncan, Otis D., Leo F. Schnore 1959b. „Rejoinder“. *American Journal of Sociology*, 65 (1): 149–153.
- Elias, Norbert 1969a. *Über den Prozess der Zivilisation*. Bern: Verlag Francke Ag.
- Elias, Norbert 1969b. *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt-Neuwied: Heemann Luchterhand Verlag.
- Enyedi, György 1995. „The Transition of Post-Socialist Cities“. *European Review* 3 (2): 171–182.
- Enyedi, György 1998. „Transformation in Central European Postsocialist Cities“. In Enyedi, György (ed.), *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fischer, Claude S. et al. 1977. *Networks and Places: Social Relations in the Urban Setting*. New York: Free Press.
- Frankenberg, Ronald 1966. *Communities in Britain. Social Life in Town and Country*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Ltd.
- Friedrichs, Jürgen 1973. *Methoden empirischer Forschung*. Reinbek: Rowohlt.
- Friedrichs, Jürgen 1977. *Stadtanalyse. Soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Friedrichs, Jürgen 1988. „Stadtsoziologie – Wohin“. Pp. 7–17 in Friedrichs, Jürgen (ed.), *Soziologische Stadtforschung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Friedrichs, Jürgen 1995. *Stadtsoziologie*. Opladen: Leska + Budrich.
- Frisbie, W. Parker, John Kasarda 1988. „Spatial Processes“. Pp. 629–666 in Smelser, Neil J. (ed.), *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publications.
- Gans, Herbert J. 1962. *The Urban Villagers*. New York: Free Press.
- Gans, Herbert J. 1968a. *The Levitowners*. London: Allen Lane.
- Gans, Herbert J. 1968b. „Urbanism and Suburbanism as Ways of Life“. Pp. 95–118 in Pahl, Ray E. (ed.), *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Garreau, J. 1992. *Edge City*. New York: Doubleday.
- Gasparini, Alberto et al. 1979. *Spazi sociali tra quartiere e città*. Udine: Editrice Grillo.
- Giddens, Anthony 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Glass, Ruth 1968. „Urban Sociology in Great Britain“. Pp. 47–73 in Pahl, Ray E. (ed.), *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Gleichmann, Peter 1963. *Sozialwissenschaftliche Aspekte der Grünplanung in der Grosstadt*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Gleichmann, Peter 1964. „Soziologische Bemerkungen zur Anpassung der Wohnung an den Menschen“. *Bundesarbeitsblatt* (1): 18–29.
- Gordon, David 1984. „Capitalist Development and the History of American Cities“. In Tabb, W. K., L. Sawers (eds.), *Marxism and the Metropolis*. New York: Oxford University Press.
- Halbwachs, Maurice 1932. „Chicago, Expérience Ethnique“. *Annales d'histoire économique et sociale* 4 (1): 11–49.
- Halbwachs, Maurice 1946. *Morphologie Sociale*. Paris: Libraire Armand Colin.
- Hamm, Bernd 1977. *Die Organisation der Städtischen Umwelt. Ein Beitrag zur sozialökologischen Theorie der Stadt*. Frauenfeld, Stuttgart: Verlag Huber.
- Hamm, Bernd 1982a. *Einführung in die Siedlungssoziologie*. München: Verlag C. H. Beck.
- Hamm, Bernd 1982b. „Social Area Analysis and Factorial Ecology: A Review of Substantive Findings“. Pp. 316–337 in Theodorson, George A. (ed.), *Urban Patterns. Studies in Human Ecology*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Hamm, Bernd 1996. *Siedlungs-, Umwelt- und Planungssoziologie. Ökologische Soziologie*. Band 2. Opladen: Leske + Budrich.
- Hamm, Bernd, Bohdan Jałowicki (eds.) 1990. *The Social Nature of Space*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hampl, Martin 1971. *The Theory of Complexity and Differentiation of the World*. Prague: Charles University Press.
- Hampl, Martin et al. 1999. *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Prague: Charles University, Faculty of Sciences.
- Hannerz, Ulf 2001. „City“. Pp. 86–88 in Kuper, Adam, Jessica Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia*. London: Routledge.
- Harloe, Michael (ed.) 1977. *Captive Cities*. Chichester: John Wiley.
- Harvey, David 1973. *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- Harvey, David 1982. *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell.
- Häussermann, Hartmut, Walter Siebel 1987. *Neue Urbanität*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Hawley, Amos H. 1950. *Human Ecology: A Theory of Community Structure*. New York: Ronald.
- Hawley, Amos H. 1986. *Human Ecology. A Theoretical Essay*. Chicago: Chicago University Press.
- Herlyn, Ulfert (ed.) 1974. *Stadt- und Sozialstruktur. Arbeiten zur sozialen Segregation, Ghettobildung und Stadtplanung*. München: Nymphenburger Verlagshandlung.

- Herlyn, Ulfert 1980. *Grosstadtstrukturen und ungleiche Lebensbedingungen in der Bundesrepublik*. Frankfurt/M.: Campus.
- Herlyn, Ulfert 1989. „Der Beitrag der Stadtsoziologie: Ein Rückblick auf die Forschungsentwicklung“. Pp. 359–385 in Hesse, Joachim Jens (ed.), *Kommunalwissenschaften in der Bundesrepublik Deutschland*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Hunter, Floyd 1953. *Community Power Structure*. Chapel Hill: University Of North Carolina Press.
- Jałowicki, Bohdan 1982. „Proces Waloryzacji Przestrzeni“. Pp. 64–112 in Pióro, Zygmunt (ed.), *Przestrzeń i Społeczeństwo. Z Badań Ekologii Społecznej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Jałowicki, Bohdan 1988. *Społeczne Wytwarzanie Przestrzeni*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Jałowicki, Bohdan 1998. „Socjologia Miasta“. Pp. 221–239 in Krawczyk, Z., K. Sowa (eds.), *Socjologia W Polsce*. Rzeszów: Wydawnictwo Mana.
- Jałowicki, Bohdan 1999. *Metropolie*. Białystok: Wyższa szkoła finansów i zarządzania w Białymstoku.
- Jałowicki, Bohdan, Marek S. Szczepański 2002. *Miasto i Przestrzeń W Perspektywie Socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar.
- Janickij, Oleg 1972. „Socialnyje aspekty urbanizaciji v uslovjach naučno-techničeskoj revoluciji“. Pp. 33–50 in Pivovarov, Yuri L. (ed.), *Problemy sovremennoj urbanizaciji*. Moskva: Statistika. .
- Janickij, Oleg 1975. *Urbanizacija i socialnyje protivorečija*. Moscow: Nauka.
- Jones, Emrys 1960. *A Social Geography of Belfast*. London: O. U. P.
- Kaltenberg-Kwiatkowska, Ewa 1973. *Przeobrażenia Struktury Społeczno-Przestrzennej Miasta Pod Wpływem Uprzemysłowienia*. Warsaw: Polish Academy of Sciences.
- King, Anthony D. 1995. *Global Cities: Post-imperialism and the Internatiolization of London*. London: Routledge.
- Knox, Paul L., Peter J. Taylor (eds.) 1995. *World Cities in a World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- König, René 1958. *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde*. Reinbek: Rowohlt.
- Konrád, György, Ivan Szelényi 1977. „Social Conflicts of Under-Urbanization“. Pp. 157–174 in Harloe, Michael (ed.), *Captive Cities*. Chichester: John Wiley.
- Korčák, Jaromír 1941. „Přírodní dualita statistického rozložení“. *Statistický Obzor* 22 (2): 171–222.
- Lefebvre, Henri 1968. *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, Henri 1972. *La pensée marxiste et la ville*. Paris: Castermann.
- Lefebvre, Henri 1977. „Reflections on the Politics of Space“. In Peet, R. (ed.), *Radical Geography*. Chicago: Maaroufa Press.
- Linhart, Jiří, Vladimír Rak, Jiří Voženilek 1977. „Sociální aspekty ekologické zónace hlavního města Prahy“. *Sociologický časopis* 23: 94–115.
- Logan, John, Harvey Molotch 1987. *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Lojkine, Jean 1976. „Contribution to a Marxist Theory of Capitalist Urbanization“. Pp. 119–146 in Pickvance, Chris G. (ed.), *Urban Sociology. Critical Essays*. London: Tavistock Publications.
- Lynd, Robert and Helen 1929. *Middletown*. New York: Harcourt, Brace and Co.
- Lynd, Robert and Helen 1937. *Middletown in Transition*. New York: Harcourt, Brace and Co.
- Majer, Andrzej 1997. *Duże Miasta Ameryki. "Kryzys" i Polityka Odnowy*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Malinowski, Bronislaw 1944. *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill: The University Of North Carolina Press.
- Mann, Peter 1965. *An Approach to Urban Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Martinelli, F. 1974. *Le società urbane. Problemi e studi di sociologia*. Milano: F. Angeli.
- Martinotti, Guido 1967. *Città e analisi sociologica*. Milano: Marsilio.
- Martinotti, Guido 1993. *Metropoli. la nuova morfologia sociale della città*. Bologna: Mulino.
- Matějů, Petr, Jiří Večerník, Hynek Jeřábek 1979. „Social Structure, Spatial Structure and Problems of Urban Research: The Example of Prague“. *International Journal of Urban and Regional Research* 3 (2): 181–200.
- Mela, Alfredo 1991. „Paradigmi teoretici e metodologie nel filone ecologico della sociologia urbana“. Pp. 61–83 in Petsimeris, Petros (ed.), *Le trasformazioni sociali dello spazio urbano. Verso una nuova geografia della città Europea*. Bologna: Pàtron Editore.
- Mellor, Rosemary J. 1977. *Urban Sociology in an Urbanized Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mills, C. Wright 1956. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Mingione, Enzo et al. 1972. *Città e conflitto sociale*. Milano: Feltrinelli.
- Mirowski, Włodzimierz 1988. „Rola Migracji W Procesach Urbanizacji Kraju“. Pp. 29–44 in Jałowiecki, Bohdan, Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska (eds.), *Procesy Urbanizacji I Przekształcenia Miast W Polsce*. Warszawa: 1988.
- Mlinar, Zdravko 1990. „Territorial Identities: Between Individualization and Globalization“. Pp. 57–62 in Kukliński, Antoni (ed.), *Globality Versus Locality*. Warsaw: University of Warsaw.
- Musil, Jiří 1958. „Statistické rozbory demografické a sociálně-hygienické struktury městských sídlišť“. *Statistický obzor* 38 (12): 544–553.
- Musil, Jiří 1968. „The Development of Prague's Ecological Structure“. Pp. 232–259 in Pahl, Ray E. (ed.), *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Musil, Jiří 1980. *Urbanization in Socialist Countries*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Musil, Jiří, Zdeněk Ryšavý 1983. „Urban and Regional Processes under Capitalism and Socialism: A Case Study from Czechoslovakia“. *International Journal of Urban and Regional Research* 7 (4): 495–527.
- Musil, Jiří 1988. „Der Status der Sozialökologie“. Pp. 18–34 in Friedrichs, Jürgen (ed.), *Soziologische Stadtforschung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Musil, Jiří 1993. „Changing Urban Systems in Post-communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction“. *Urban Studies* 30 (6): 899–905.
- Ossowski, Stanislaw 1946. „Urbanistyka I Socjologia“. Původně v časopisu *Problemy* č. 1, 1946. Přetištěno roku 1967 v *Dziela*, Tom III, pp. 337–350.
- Paddison, Ronan (ed.) 2001. *Handbook of Urban Studies*. London: Sage.
- Pahl, Ray E. 1968. *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Pahl, Ray E. 1970. *Whose City? And Other Essays on Sociology and Planning*. London: Longman.
- Pahl, Ray E. 1977. „Managers, Technical Experts and the State: Forms of Mediation, Manipulation and Dominance in Urban and Regional Development“. Pp. 49–60 in Harloe, Michael (ed.), *Captive Cities: Studies in the Political Economy of Cities and Regions*. London: John Wiley.
- Park, Robert Ezra 1926. „The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order“. in Burgess, Ernest W. (ed.), *The Urban Community*. Chicago: University of Chicago Press.

- Parsons, Talcott 1961. „General Theory in Sociology“. Pp. 3–38 in Merton, Robert K., Leonard Broom, Leonard S. Cottrell (eds.), *Sociology Today: Problems and Prospects*. New York: Basic Books.
- Pickvance, Chris C. 1976. „Introduction: Historical Materialist Approaches to Urban Sociology“. Pp. 1–32 in Pickvance, Chris C. (ed.), *Urban Sociology: Critical Essays*. London: Tavistock Publications.
- Pióro, Zygmunt 1962. *Ekologia Społeczna W Urbanistyce*. Warszawa: Arkady.
- Pióro, Zygmunt 1977. *Procesy Rozwojowe Aglomeracji*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Pióro, Zygmunt 1982. „Główne Nurty Ekologii Społecznej“. Pp. 7–51 in Pióro, Zygmunt (ed.), *Przestrzeń I Społeczeństwo. Z Badań Ekologii Społecznej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Piotrowski, Waław 1966. *Społeczno-Przestrzenna Struktura M. Łodzi. Studium Ekologiczne*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Pivovarov, Jurij L. 1977. *Sovremennaja urbanizacija*. Moskva: Statistika.
- Pivovarov, Jurij L. 1972. „Sovremennaja urbanizacija: suščnosť, faktory i osobennosti izučeniija“. Pp. 9–32 in Pivovarov, Yuri L. (ed.), *Problemy sovremennoj urbanizacii*. Moskva: Statistika.
- Polanyi, Karl 1957. „The Economy as Instituted Process“. Pp. 12–20 in Polanyi, K. et al. (eds.), *Trade and Market in Early Empires*. New York: The Free Press.
- Preceteille, Edmond 1973. *La Production des Grands Ensembles*. Paris: Mouton.
- Reissman, Leonard 1964. *The Urban Process. Cities in Industrial Societies*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Rex, John 1968. „The Sociology of a Zone of Transition“. Pp. 211–231 in Pahl, Ray E. (ed.), *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Rex, John, Robert Moore 1967. *Race, Community and Conflict*. London: Oxford University Press.
- Rossi, Peter H. 1959. „Comment“. *American Journal of Sociology* 65 (1): 146–149.
- Sassen, Saskia 1991. *The Global City. New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, Saskia 2001. „Cities in the Global Economy“. Pp. 256–272 in Paddison, Ronan (ed.), *Handbook of Urban Studies*. London: Sage.
- Saunders, Peter 1981. *Social Theory and the Urban Question*. New York: Holmes And Meier Publishers.
- Saunders, Peter 2001. „Urban Ecology“. Pp. 36–51 in Paddison, Ronan (ed.), *Handbook of Urban Studies*. London: Sage.
- Schäfers, Bernard 1970. „Soziologie als missdeutete Stadtplanungswissenschaft“. *Archiv für Kommunalwissenschaften* 9 (2): 240–259.
- Schäfers, Bernard 1988. „Stadt und Kultur“. Pp. 95–110 in Friedrichs, Jürgen (ed.), *Soziologische Stadtforschung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Schäfers, Bernard 1989. „Stadt- und Regionalsoziologie: Ausgewählte neuere Ansätze“. Pp. 387–407 in Hesse, Joachim Jens (ed.), *Kommunalwissenschaften in der Bundesrepublik Deutschland*. Baden-Baden: Nomos.
- Scott, Allen J. 1988. *New Industrial Spaces: Flexible Production, Organization and Regional Development in North America and Western Europe*. London: Pion.
- Shevky, Eshref, Wendell Bell 1955. *Social Area Analysis*. Stanford: Stanford University Press.
- Smith, Michael Peter 2001. *Transnational Urbanism. Locating Globalization*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Soja, Edward J. 1989. *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- Strassoldo, Raimondo 1977. *Sistema i ambiente, introduzione all'ecologia umana*. Milano: Angeli.

- Strassoldo, Raimondo 1990. „The Social Construction and Sociological Analysis of Space“. Pp. 19–47 in Hamm, Bernd, Bohdan Jalowiecki (eds.), *The Social Nature of Space*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Summers, Anita A. 1999. „Urban America and Urban Western Europe: Are They Different?“ Pp. 1–12 in Summers, Anita A., Paul C. Cheshire, Lafranco Senn (eds.), *Urban Change in the United States and Western Europe. Comparative Analysis and Policy*. Washington, D. C.: The Urban Institute Press.
- Sýkora, Luděk 2001. „Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace“. Pp. 127–166 in Hampl, Martin et al., *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Szczepański, Marek S. 1981. *Miasto Socjalistyczne I Świat Społeczny Jego Mieszkańców*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Szelényi, Ivan 1983. *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Szelényi, Ivan 1996. „Cities under Socialism – and After“. Pp. 286–317 in Andrusz, Gregory, Michael Harloe, Ivan Szelenyi (eds.), *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflicts in Post-socialist Societies*. Oxford: Blackwell.
- Szelényi, Ivan, György Konrád 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Theodorson, George A. (ed.) 1961. *Studies in Human Ecology*. Evanston – New York: Harper And Row.
- Timberlake, Michael (ed.) 1985. *Urbanization in the World-Economy*. Orlando, Florida: Academic Press, Inc.
- Ullrich, Zdeněk (ed.) 1938. *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Prague: Verlag der Revue Soziologie und Soziale Probleme.
- Wagner, Peter 2001. *A History and Theory of the Social Sciences*. London: Sage.
- Wallis, Aleksander 1967. *Socjologia Wielkiego Miasta*. Warsaw: Omega.
- Wallis, Aleksander 1971. *Socjologia I Kształtowanie Przestrzeni*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wallis, Aleksander 1977. *Miasto I Przestrzeń*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Warner, W. Loyd, Paul S. Lunt 1941. *The Social Life of a Modern Community*. New Haven: Yale University Press.
- Weber, Max 1958. *The City*. New York: The Free Press.
- Węclawowicz, Grzegorz 1988. *Struktury Społeczno-Przestrzenne W Miastach Polski*. Wrocław: Ossolineum.
- Whyte, William F. 1943. *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Williamson, W. 1982. *Class, Culture and Community*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Willmott, Peter, Michael Young 1960. *Family and Class in a London Suburb*. London: Routledge And Kegan Paul.
- Wirth, Louis 1938. „Urbanism as a Way of Life“. *American Journal of Sociology* 44 (1): 1–24.
- Young, Michael, Peter Willmott 1962. *Family and Kinship in East London*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ziółkowski, Janusz 1960. *Sosnowiec*. Katowice: PWN.
- Znanięcki, Florian 1938. *Socjologiczne Podstawy Ekologii Ludzkiej*. Poznań: Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny.
- Zukin, Sharon 1988. *Loft Living*. New York: Radius.
- Zukin, Sharon 1995. *The Culture Of Cities*. Oxford: Blackwell.

Sociologický ústav AV ČR, 2003

Volby do Poslanecké sněmovny 2002

Lukáš Linek

Ladislav Mrklas

Adéla Seidlová

Petr Sokol (eds.)

Sborník analyzuje loňské volby do Poslanecké sněmovny z několika různých úhlů pohledu, například z hlediska úlohy médií ve volební kampani, postavení žen na volebních kandidátkách, vlivu volebního systému na výsledky voleb a přináší téma formování nové české vlády.

Cena publikace je 250 Kč

Objednávky přijímá a vyřizuje Tiskové a ediční oddělení SoÚ AV ČR
Jilská 1, Praha 1

tel.: 222 221 761, e-mail: prodej@soc.cas.cz

Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno

ANNETT STEINFÜHREROVÁ*

UFZ - Centrum výzkumu životního prostředí Leipzig-Halle,
sekce ekonomie, sociologie a práva

Socio-spatial Structures Between Persistency and Change. Historical and Contemporary Perspectives on Brno

Abstract: Contemporary urban transition research on East Central Europe and Eastern Germany focuses, first of all, on change. Although it is more and more accepted that different societal spheres are characterised by distinct paces of transformation, long-term perspectives on intra-urban structures are rare. Investigations of continuities and persistencies of ‚older‘ structures and patterns are mostly reduced to comparisons between post-socialist and pre-1990 patterns. Yet, in the cities in transition a longer historical perspective is needed in order to understand their present socio-spatial differentiation. After reconsidering several studies on residential segregation in the ‚socialist cities‘ of East Central Europe and Eastern Germany, the article focuses on respective developments in the second largest city of the Czech Republic, Brno.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 2: 169–192

Sociologický a geografický výzkum města se většinou zabývá proměnami městských struktur a částí měst v průběhu času. Teoretické a pojmové prostředky se zaměřují na objasnění stavu takových jevů jako segregace, změny cen pozemků a nemovitostí, suburbanizace, gentifikace, degradace měst nebo jejich revitalizace. V centru pozornosti se naproti tomu mnohem méně často objevují jevy jako je kontinuita a setrvalost městských prostor. Pro novější výzkum měst v postkomunistických zemích střední Evropy a ve východním Německu to platí v dvojím ohledu: jednak „socialistické město“ bylo a je tematizováno převážně z hlediska své odlišnosti (ve srovnání s epochou před rokem 1945 nebo se západními městy), tj. z hlediska svého vývoje a proměn v poválečné době. Jednak jde o výzkum období transformace, který se zaměřuje především na hledání diskontinuity a změny.

Avšak právě při výzkumu transformačních procesů ve městech po roce 1990 badatelé narážejí na projevy kontinuity a setrvalosti. V případě strukturálních znaků, které se zdánlivě dochovaly beze změny z epochy státního socialismu, autoři větší

* Veškerou korespondenci posílejte: Annett Steinführer, UFZ - Umweltforschungszentrum Leipzig-Halle, Sektion Ökonomie, Soziologie und Recht, Permoserstr. 15, 04318 Leipzig, Spolková republika Německo, e-mail: steinfue@alok.ufz.de

nou poukazují na historicky krátké trvání vlastní transformace a na setrvalost sociálních, materiálních a mentálních struktur. Vedle toho existují trendy, jejichž příčiny se nacházejí ve společenské transformaci, které se však jeví jako zážitky *déja-vu*, a jsou proto popisovány pojmy jako „znovuoživení“ nebo „návrat“. Vztahným bodem těchto odkazů k minulosti je zpravidla doba před rokem 1945. Systematická debata, zda se místo toho často nejedná o „skrytou“ setrvalost přesahující dlouhé časové úseky, majetkové transakce a změny sociální struktury, se dosud v oblasti urbánního výzkumu nekonala. Ani tento článek nemá tuto ambici, chce se však zaměřit na fenomény *longue durée*.

Po několika teoretických úvahách budeme nejprve charakterizovat stav výzkumu rezidenční segregace pokud jde o reálný typ „socialistického města“ v postkomunistických zemích střední Evropy a v NDR. Následujícím tématem bude otázka setrvalosti městských struktur. Podrobnější empirickou analýzu potom zaměříme na dimenze a charakteristiky sociálně prostorových a symbolických vzorců v druhém největším městě České republiky – v Brně, které bylo dosud jen zřídka objektem urbánního výzkumu. Vedle sekundární analýzy existujících studií prezentujeme i výsledky vlastních šetření¹.

Sociálně prostorová diferenciacie a rezidenční segregace: teoretické poznámky

Od doby chicagské školy je středem pozornosti popisných studií a interpretačních snah sociologie města vztah mezi sociální a prostorovou organizací společnosti, obzvláště nerovnoměrné rozložení skupin obyvatel v určitém teritoriu. Pro analýzu této nerovnosti, která je nejen prostorově strukturovaná, ale také sama prostor strukturuje, byly vypracovány pojmy „sociálně prostorové diferenciacie“ (jako proces) a „segregace“ (jako výsledku tohoto procesu). K tomuto rozlišení srv. [Rink 1997: 26, pozn. 1; Harth, Herlyn, Scheller 1998: 11n.]. V důsledku růstu a s ním spojené funkční diferenciacie a specializace vznikají ve městech více či méně ohraničitelné prostory pro produkci, správu, konzum, dopravu a bydlení. Sociální procesy jsou spojeny se všemi těmito diferenciacemi. Pojem segregace se vztahuje v těchto výzkumech většinou jen na funkci bydlení. Je proto přesnější mluvit o rezidenční segregaci – jako o nerovnoměrném rozložení skupin obyvatelstva uvnitř nějaké vztahné prostorové jednotky, zjištěném k určitému datu a ve vztahu k určitému místu bydlíště. Segregace, jak uvádějí představitelé chicagské školy, je zprostředkována

¹ Následující text prezentuje výsledky sociologické disertace, která vznikla mezi lety 1999 a 2002 v Centru výzkumu životního prostředí ÚFZ v Lipsku. Z perspektivy teorie aktéra byly v práci srovnávány změny trhu s byty a sociálně prostorových struktur v průběhu společenské transformace a rovněž rozhodování o místě bydlíště obyvatel na příkladu Lipska a Brna [Steinführerová 2002c]. Z komparativní části disertace plynou četné poukazy na paralely a rozdíly ve srovnání s vývojem v NDR, resp. ve východním Německu. Při přepracování původního textu (z podzimu 2001) využila autorka mj. doporučení dvou anonymních oponentů, jimž tímto vyjadřuji svůj dík.

vztahem mezi sociální a prostorovou distancí: „Ve společnosti žijeme nejen pospolu, ale současně také odděleně a vztahy mezi lidmi lze vždy více či méně přesně vyjádřit z hlediska vzdálenosti“ [Park 1926/1967: 56]. Dodnes je tato hypotéza základem různých interpretačních modelů ve výzkumu města (pokud jde o německý výzkum [srv. především Friedrichs 1988: 71 a 2000]). Agregací četných individuálních rozhodnutí pak vznikají (jako ideální typ) *natural areas*, tj. městské prostory z hlediska sociální struktury víceméně homogenní.

Sociálními ukazateli rezidenční segregace jsou například socioekonomický status, etnická příslušnost jakož i pozice v životním cyklu. „Horizontální“ dimenze sociální nerovnosti (příslušnost k věkovým kohortám, etniku nebo pohlaví) působí tudíž na proměny prostoru stejně jako klasické „vertikální“ znaky (především ekonomický kapitál a formální vzdělání). Oba typy znaků se mohou navzájem doplňovat, překrývat a posilovat. Jens S. Dangschat vychází z toho, že jde-li o sociálně prostorovou diferenciaci městského obyvatelstva, „...nebyly odstraněny, a tudíž neztratily na významu, ani ‚staré‘ nerovnosti projevující se ve vertikálním paradigmatu tříd a vrstev, ani nerovnosti ‚nové‘, horizontální“ [Dangschat 1994: 431].

Rezidenční segregace však nevzniká prostým přenesením sociálně strukturálních disparit do prostoru. Dalšími nezbytnými podmínkami nerovného osvojování prostoru je existence hmotných nerovností v městském prostředí (tj. různorodá a nerovnoměrně rozložená zástavba), rozdílné ceny pozemků a nemovitostí, stejně jako i skupinově specifické hodnocení zastavěného prostoru a struktury jeho obyvatel [srv. též Dangschat tamtéž: 443 a d. a Friedrichs 2000: 178]. Kromě toho musí společnost připisovat bydlení a místu jeho realizace symbolickou distinkční hodnotu, kdy „adresa“ vyjadřuje sociální status [Bourdieu 1998: 22]. Jako možné důvody vzniku příp. posílení rezidenční segregace je třeba na závěr zmínit, a to nejen z historické perspektivy, omezenou svobodu náboženských, etnických nebo profesních skupin, pokud jde o rozhodování o bydlišti, nedostatek prostředků nebo také situace, kdy jsou lidé přidělováni na určité místo (například do sociálních bytů).

Je tedy nepochybné, že město, kde by se nevyskytovala žádná prostorová diferenciaci, může existovat jen jako ideální typ, to znamená jen jako heuristický instrument. Rezidenční segregaci lze tedy očekávat také u „socialistického města“. Do jaké míry a podle kterých hledisek se tato segregace projevuje, je potom empirická otázka.

Sociálně prostorové diferenciaci v „socialistickém městě“

Projekt „socialistického města“ začal, stejně jako mnohé dřívější i pozdější městské utopie,² explicitním požadavkem, aby bylo překonáno sociálně podmíněné rozmístění různých skupin obyvatelstva do odlišně vybavených a různě ceněných měst-

² Dalším utopickým městským projektem, který ovšem patřil do jiného časového a prostorového kontextu, bylo „Baťovo město“ Zlín [Steinführerová 2002b].

ských prostor. A přesto byl tento model nediferenciované městské společnosti, a to již v době své faktické aplikace, různými badateli zásadně zpochybňován. Většina těchto prací se týkala Maďarska [srv. např. Ladányi 1989], Polska [Dangschat 1985; Dangschat, Blasius 1987] a Československa [Musil 1968; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979; Matějů 1980; Musil 1987], resp. srovnání prostorových vzorců měst v různých zemích [Friedrichs, vyd., 1978; Szelényi 1987].³ Je třeba konstatovat, že o NDR převážně mlčela až do roku 1989 jak mezinárodní věda, tak sama věda východoněmecká (jako výjimky srv. [Werner 1981; Grundmann 1984: 231–236; Staufenbiel 1989: 112–118]). V 90. letech se potom objevily četné průzkumy, tehdy ovšem se zámerem analyzovat výchozí situaci měst a městských částí z hlediska nastartovaných transformačních procesů.

Proto většina těchto studií spojovala retrospektivní rozbory s analýzami současné situace a s prognózami budoucnosti [srv. např.: Hannemann 2000: 134–138; Harth, Herlyn, Scheller 1998: 22–28; Kellnerová, Toušek 1997; Mikulík, Vaishar 1996; Rink 1997: 26–37; Rink, Kabisch 1997; Sýkora 1999: 680–684; Weclawowicz 1993: 21–36; Weiske 1996; srovnávací: Musil 1992; Smith 1996; Szelényi 1996; Enyedi 1998].⁴ Na dalších stránkách budou krátce prezentovány společné vzorce sociálně prostorové diferenciaci měst v postkomunistických zemích střední Evropy a v NDR vyplývající z těchto studií. Na zachycení rozdílů mezi jednotlivými zeměmi a jednotlivými etapami poválečného vývoje zde musíme víceméně rezignovat.

Prvním zdrojem sociálně prostorových disparit byla ve většině středoevropských měst *historicky zděděná nerovnost obytných zón*. Lokální situace byly ovšem v důsledku válečných škod velice rozdílné. Nicméně modelové socialistické město postavené na „zelené louce“ zůstávalo výjimkou. *Modus vivendi* pro existující bytový a domovní fond však musel být nalezen, v neposlední řadě kvůli poválečnému nedostatku bytů. Tento fond byl ze stavebního a prostorového hlediska selektivní: zatímco vlastnické a užitné struktury ve stávajících oblastech se zástavbou rodinných domů zůstaly převážně nedotčeny [srv. také Sýkora 1999: 681], byly vícepochodové nájemní domy z 19. a počátku 20. století např. v Československu zestát-

³ Metodologicky se jedná většinou o metody analýzy struktur (faktorovou a shlukovou analýzu). Často se také zjišťují indexy segregace. Vysloveně zřídka se využívají metody jako korespondenční analýza [Dangschat, Blasius 1987]. Srv. také kritiku Matějů [1980: 573] na adresu deduktivních, „spekulativních“ přístupů k výzkumu sociálněprostorových struktur.

⁴ Navzdory uvedeným studiím platí o městech v NDR, resp. ve východním Německu, že zejména pro období před rokem 1990 je nutné využívat případové studie, analogické závěry a znalosti expertů, kteří působili v městské praxi a v oblasti výzkumu města. Důvodem je skutečnost, že faktorově ekologické analýzy rozšířené v jiných zemích zde nebylo možné provádět (a dodnes prováděny nelze), poněvadž data, která jsou k dispozici ze sčítání lidu, domů a bytů, umožňují výzkum pouze na úrovni města. Kromě toho od 80. let existuje výrazný nedostatek spolehlivých dat: poslední sčítání se konalo v roce 1981 a po roce 1990 bylo provedeno pouze sčítání lidu a bytů (1995). V roce 2001 následoval místo zvrubného sčítání lidu poprvé pouze tzv. census založený na existujících registrech. Částečně ale může tyto mezery nahradit komunální statistika obnovená v 90. letech.

něny. V NDR zůstal tento fond sice převážně v soukromých rukou, avšak dispoziční práva vlastníků byla silně omezena. Je však třeba zdůraznit, že důsledky bytové politiky se od sebe na konci epochy státního socialismu v jednotlivých zemích příliš nelišily. Téměř všude se oblasti se starou zástavbou vyznačovaly chátráním bytového fondu a poměrně vysokým podílem prázdných bytů. Zděděná zástavba, která byla chápána jako přežitek buržoazní epochy, se až do roku 1989 postupně stávala jedním z pólů diferenciací vnitřního města – druhý pól potom představovaly novostavby rostoucí měrou budované od 60. let na okraji měst.

Tím byl naznačen druhý a v literatuře zejména zdůrazňovaný původ rezidenční segregace v poválečné době: sociálně prostorové *nerovnosti způsobené samotnou bytovou a stavební politikou státního socialismu* – nerovnosti jak nezamýšlené, tak akceptované nebo i vědomě vytvořené [Dangschat 1985; Dangschat, Blasius 1987; Harth, Herlyn, Scheller 1998: 22–28; Musil 1992: 454 a d.; Rink 1997: 35–37; Szelenyi 1987]. Ideologicky podložená preference panelových sídlišť budovaných od 60., resp. 70. let ve velkém stylu na okrajích měst měla za následek zvětšující se rozdíl mezi „starým“ a „novým“ městem. Tato vnitroměstská polarizace probíhala podle různých dimenzí: podle druhu a rozmanitosti stavebních technologií, podle fyzického stavu stavby a obytného komfortu stejně jako podle sociálně strukturních hledisek – věku obyvatel a s ním souvisejících typů domácností a vzdělanosti obyvatelstva [Matějů, Večerník, Jeřábek 1979: 184; Staufenbiel 1989: 115–118]. Avšak právě pokud jde o sociální strukturu, je profil mnoha podrobně prozkoumaných sídlišť v Československu a v NDR (v protikladu k sídlištím polským nebo maďarským), a to také v retrospektivě – relativně heterogenní [Musil: 455]. Na základě politicky stanovených kritérií pro přidělování bytů docházelo sice v oblastech nové zástavby na periferii města k selektivnímu přílivu obyvatel, nicméně extrémní sociální skupiny zpravidla chyběly.⁵

Naproti tomu oblasti staré zástavby v centrálních částech měst rostoucí měrou chátraly a v 80. letech byly stále častěji bourány a zčásti nově zastavovány. Stárnutí těchto čtvrtí bylo doprovázeno také stárnutím jejich obyvatel. Nicméně alespoň z NDR je známo, že také tyto čtvrti byly z hlediska sociální struktury relativně heterogenní a ve velkých městech poskytovaly zázemí pro sociálně, ideologicky a co do životního způsobu nekonformní skupiny především mladších obyvatel města [srv. Rink 1997: 39, pozn. 10; Weiske 1996: 173; Werner 1981: 132].

Jako další homogenizační prvek, omezený většinou na malé územní měřítko, který měl původ v poválečné změně společenské a ekonomické struktury, je třeba

⁵ Po téměř 20letém sociologickém výzkumu lipského sídliště Grünau (které bylo naplánováno pro 100 000 obyvatel) došla Alice Kahlová v roce 1994 k závěru: „Grünau byla městskou částí Lipska, v které nebydli ani chudí (to byli v dobách NDR důchodci s minimálním důchodem, osaměle žijící lidé z nejnižších příjmových skupin, rodiny s mnoha dětmi nejnižších platových kategorií), ani bohatí (což byli v této době např. vynikající umělci, majitelé dílen, ředitelé klinik a závodů, vysocí straníční a státní funkcionáři od úrovně města aj.). Dostat byt v Grünau znamenalo získat *privilegium nepřivilegovaných*, neboť pouze část nepřivilegovaných měla šanci dostat byt v nové výstavbě“ (Kahlová 1995: 26 ad.; zvýraznění A.S.)

zmínit koncentrace politické elity a zaměstnanců větších výrobních závodů. Jednotlivé země také odlišně realizovaly svou bytovou a stavební politiku se zřetelem na soukromou výstavbu rodinných domků. Ta byla v Maďarsku a Československu (na rozdíl od např. NDR) státem podporována a vyvolávala selektivní rezidenční mobilitu [srv. Matějů 1980: 582; Musil 1992: 455].

Historické dědictví nestejně vybavených obytných lokalit a restrukturační městského prostoru velkoplošnou zástavbou v periferních obytných zónách představovaly fyzický aspekt již existujících nebo nově vzniklých sociálně prostorových diferenciací. Společně s odkazem na bytovou politiku, která favorizovala určité sociální a věkové skupiny stejně jako určitý životní styl, jsou tím identifikovány důležité faktory přispívající k vysvětlení rezidenční segregace ve středoevropských městech po roce 1945. Avšak pro teorii „socialistického města“ by byly zapotřebí detailní průzkumy *prostorového působení společenských sociálních struktur* – jejich ambivalentní role spočívající na jedné straně v potlačení diferenciace a na druhé straně ve vytváření nových dimenzí nerovnosti. Toto téma zatím, zejména pokud jde o malé územní jednotky, větší pozornost neupoutalo (srv. kritické vyjádření [Szelényi 1987: 6]) a ani zde se mu nemůžeme blíže věnovat. Kromě rozdílů v sociální situaci vymezené především znaky demografickými, profesními a vzdělanostními, k nimž by bylo nutné v této souvislosti přihlídnout, je však také třeba upozornit na význam subjektivních postojů, nároků a životních projektů. Neboť v komplexních a nezbytně diferenciovaných státně socialistických společnostech už dlouho nepovažovaly všechny skupiny obyvatel za žádoucí model bydlení, který byl realizován v oblastech nové zástavby v podobě standardizovaných, malých a na údržbu nenáročných bytů s jasně vymezeným funkčním využitím jednotlivých místností.

Jako zobecnitelný komparativní poznatek můžeme u měst ve východní střední Evropě a v NDR po roce 1945 zaznamenat nepřilíh výraznou sociálně prostorovou diferenciaci podle vertikálních dimenzí a relativně větší význam horizontálních, především demografických aspektů, které korelovaly se stupněm formálního vzdělání. Obzvláště historicko-srovnávací studie [Musil 1968; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979; Matějů 1980; Musil 1987; Ladányi 1989; Węclawowicz 1993] sice prokázaly trvalou interpretační sílu „sociálně-ekonomického“ faktoru, nicméně Petr Matějů oprávněně zdůraznil změněný obsah nominálně shodných proměnných, které tento faktor definovaly: *„Zatímco v datech z roku 1930 [sociálně ekonomický faktor] svědčí o existenci sociálně ekonomických podmínek pro sociální segregaci v městském prostoru (vysoká diferenciace nájemného, ceny půdy atd.), v datech z roku 1970 má tento faktor celou řadu spíše ‚mimosociálních‘ a zejména mimoekonomických zdrojů (věková skladba, fixace starého obyvatelstva na místo bydliště, věkové a tedy i částečně sociálně specifické imigrace do nových obytných souborů atd.)“* [Matějů 1980: 576, pozn. 11].

Výstižně shrnul v roce 1991 specifika sociálně prostorové struktury charakteristická pro konec státně socialistické epochy Peter Marcuse v obraze „Šedého města“: *„Navozuje jednotvárnost barev, životních podmínek, typů staveb, životních způsobů a nadějí. Nemůžeme si představovat ani neradostně málo, avšak ani příliš mnoho nadějí a kvality života. Tím ovšem nelze vystihnout onu skrytou důležitou rozmanitost, která sice*

existovala částečně jako pozůstatek staletých struktur, částečně jako nevyhnutelná rozmanitost společnosti přísně orientované na egalitářské cíle, ale často byla v nejskutečnějším smyslu slova zavalena vrstvami šedého prachu“ [Marcuse 1991: 206].⁶

Můžeme pojmenovat nejdůležitější charakteristiky sociálně prostorové diferenciace v postkomunistických zemích střední Evropy a v NDR po roce 1945: oslabování a rušení diferenciace v důsledku rovnostářské sociální struktury společnosti a bytové politiky zaměřené převážně na uspokojení pouze základních potřeb, setrvačnost sociálního prostoru a vznik nových disparit způsobených státně socialistickou bytovou politikou.

Současný stav bádání o „socialistickém městě“ je však třeba posuzovat v různých ohledech kriticky:

1. obraz města je ještě příliš ovlivněn abstraktními teoretickými koncepty („výchooevropského“ či „socialistického“ města), které nemají dostatečný empirický základ,
2. chybí systematické propojení prostorové a sociálně strukturální analýzy, které by bralo v úvahu vlastnosti jednotlivých společností;
3. nedostává se studií, které by vedle kvantitativních zahrnovaly také kvalitativní indikátory a subjektivní percepce městských obyvatel (srv. však takové příspěvky [Burjanek 1996; Mikulík, Vaishar 1996; Rink a Kabisch 1997]);
4. nedostatečně je prozkoumán význam etnického prvku představujícího důležitou dimenzi sociálně prostorové diferenciace v mnoha městech postkomunistických zemí střední Evropy (jako výjimku [srv. Ladányi 1993]);
5. předmětem analýzy jsou zpravidla hlavní města, aniž by byla vyjasněna otázka zobecnitelnosti jejich strukturálních znaků pro jiné typy měst;
6. celou jednu oblast výzkumu je třeba označit jako *dezideratum*: zda a do jaké míry byly v městech východní střední Evropy a NDR navzdory převládající ideologii převzaty a zachovávány předsocialistické segregační vzorce.

Poněvadž posledně jmenovaný problém má velký význam také pro výzkum změny vzorců sociálně prostorové diferenciace v souvislosti s transformací měst během 90. let, věnujeme mu v následující části několik systematických úvah.

⁶ Marcuse proto argumentuje poukazem na vlastnosti samotného systému (srv. také odpovídající příspěvek [Rink 1997: 37]). Jiný přístup pochází od Szelényiho [1996: 300–303], když definuje „socialistické město“ na základě odlišnosti od jeho kapitalistického protipólu. Tuto odlišnost zakládá výlučně na „menším“: města v zemích státního socialismu se vyznačovala menší urbanitou, menší šetrností při zacházení s městskými pozemky stejně jako menší marginalizací.

Exkurs: sociálně prostorové a symbolické setrvalosti

Relativní trvalost městských struktur je výjimečně zajímavým a podnětným jevem, na něž navazují základní otázky historického, sociologického a geografického výzkumu města. Také samotní městští aktéři se musí vypořádat s městskou strukturou, kterou převzali, ať už tak, že ji přijmou nebo změni způsob jejího využití, tolerují ji, přestaví nebo demolují. Současně ale nejsou obyvatelé města v tomto procesu přisvojení konfrontováni se zastavěným prostorem v obecném smyslu, nýbrž s konkrétními místy, která mají určitou pro ně specifickou stavební a sociální historii a jsou zvenku (a také zevnitř) hodnocena. Jinak řečeno: rozvoj města je vždy poznamenán časovým posunem mezi materiálně-stavebními, sociálně prostorovými a symbolickými strukturami a je – použijeme-li metaforu Christine Weiskeové [1996] – ovlivňován jak „dlouhými vlnami“, tak také „krátkými okamžiky“.

Pro „dlouhé vlny“ – pokud lze doložit, že přetrvávají i období společenských zlomů, bude v následující části použit pojem *setrvalost* (perzistence). Tím je míněna kontinuita městských struktur přesahující dlouhé časové úseky a odolávající změnám rámcových makrostrukturních podmínek a modernizačním snahám. Samotná kontinuita přitom není dostatečnou podmínkou pro setrvalost, jelikož nemá konotaci setrvačnosti a odolnosti proti vnějším vlivům [srv. také Ipsen, Fuchs 1995: 253].⁷ Je zajímavé, že význam materiálních, především stavebních setrvalostí je jako důležitý pro současnost města akceptován (srv. pokud jde o města východního bloku ve střední Evropě např. [Grundmann 1984: 76; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979: 182; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979: 182; Matějů 1980: 572; Musil 1987: 30; Węclawowicz 1993: 39]), naproti tomu však sociálně prostorovým a symbolickým vzorcům se věnuje mnohem menší a jen výjimečně systematická pozornost. *Sociálně prostorová setrvalost* znamená relativně trvalé přisvojení městských prostor skupinami aktérů, kteří mají podobný sociální status, zahrnuje ale také projevy bezprostřednějších kontinuit zprostředkovaných např. příbuzenskými vztahy, které nezřídka znamenají také vztahy dědické. Navzdory výraznému zanedbání majetkoprávních otázek v sociálněvědním výzkumu města je třeba vycházet z toho, že pro vysvětlení sociálně prostorových setrvalostí představují vlastnické vztahy a jejich dlouhodobé přetrvávání ústřední faktor. V souvislosti s typickými segregačními vzorci „socialistického města“ autorka tohoto příspěvku již dříve poukázala na převážně nezměněné vlastnické struktury ve čtvrtích rodinných domků a vil z předválečné doby. Zároveň prokázaly různé studie trvale vysoký socioekonomický status těchto oblastí také pokud jde o poválečné období (srv. pro Prahu [Matějů 1980: 584]; pro Brno [Burjanek 1984: 45 ad., 71, 76 ad.]). To lze také vysvětlit kombinací sociálních a sociálně prostorových setrvalostí.

⁷ Ipsen/Fuchs (1995) používají pojem setrvalost pro zachycení struktur, které unikají modernizačním procesům, mohou však v sobě tudíž skrývat potenciály pro obnovu v „ještě nepoznatelné budoucnosti“ (tamtéž.: 238). Na tento aspekt endogenních potenciálů zde autorka nebude navazovat.

Sociálně prostorové vzorce nacházejí svůj odraz také v images – „obrazech“ území (tj. v jejich subjektivním ocenění). Prostřednictvím těchto obrazů je městský prostor hierarchizován jak městskými obyvateli, tak i profesionálními aktéry trhu s byty (např. makléři s nemovitostmi). Tento „kognitivní prostor“ [Semyonov, Kraus 1982: 784] se konstituuje ve velké míře jako relační představa o sociální prestiži v souvislosti s teritoriem [srv. také tamtéž: 787; Bourdieu 1998: 18]. Image nějakého městského území je symbolickým vyjádřením jeho postavení na statusovém kontinuu, a tedy vnímané fyzické, přírodní a sociální nerovnosti městských prostorů. O *symbolických setrvalostech* lze hovořit, jestliže se takové představy a hodnocení tradují a svým trváním přesahují společenské změny i změny měst. Také ve výzkumu „socialistického města“ existují příklady setrvalosti symbolických struktur. Tak například Jiří Musil při srovnání Prahy v letech 1930 a 1970 došel k závěru, že: *„...ani rozsáhlý program bytové výstavby (...) společně s mnoha dalšími hlubokými společenskými změnami nebyl s to zcela změnit z minulosti zděděné rysy sociální ekologie Prahy. Vnitřní části města se podstatně nezměnily a tradiční přitažlivost některých čtvrtí pro jisté sociální skupiny zůstala poměrně silná“* [Musil 1987: 32, srv. také Matějů 1980: 589]. Lze předpokládat, že tato přitažlivost některých čtvrtí souvisí s určitými, i v poválečné době udržovanými všeobecnými představami o „hezkém“ bydlení – v zeleni, v klidu, ve vlastním a také stavebně nezaměnitelném domově. Na druhé straně by se mohla v tomto kognitivním členění prostoru odrážet konkrétní kolektivní paměť městského obyvatelstva, jejíž vznik a přenos byly dosud zřídka kdy předmětem výzkumu. Jako „zápis“ sociálně prostorových struktur do struktur kognitivních označuje Bourdieu [1998: 21] povědomí o sociálním významu nějakého místa: *„Ve fyzickém prostoru objektivizované velké sociální protiklady (...) mají tendenci srážet se v myšlení a mluvě v podobě konstitutivních opozic kritérií vnímání a rozlišování, a dokonce se tedy zafixovat jako kategorie vnímání a hodnocení, příp. jako kognitivní struktury...“* (tamtéž: 20). K odpovědi na otázku, jak tento proces probíhá v čase – a navíc napříč hlubokými společenskými zlomy – však chybějí systematické výzkumy.

Brno: město a jeho výzkum

Brno, s 376 000 obyvateli (2001) druhé největší město České republiky, je typickým příkladem středoevropského města, jehož současná podoba byla do velké míry utvářena ekonomickým, stavebním a politickým vývojem především v 19. a 20. století. Kolem městského jádra, které začalo být v době industrializace příliš stísněné, se nacházejí území, o něž bylo město rozšířeno v období habsburské monarchie a v meziválečné době. Od 50. let 20. století doplňují tento urbanistický rámeček obytné oblasti postavené průmyslovou stavební technologií. Tyto čtvrti se jako ostrovy více či méně přičleňují k původnímu městu – stejně jako v různých dobách k městu připojené vesnice a předměstí (pokud jde obecně o vývoj Brna, viz [Kuča 2000]). Z hlediska stavební struktury charakterizují město a trh s byty zejména panelová sídliště, rozsáhlá vícepodlažní stará bytová zástavba (42 %, resp. 25 % všech obydle-

ných bytů v roce 1991) a také rodinné domy. Ty představují sice jen 19 % bytů, avšak 72 % všech obytných budov ([Výsledky... 1992: 29, 68]; vlastní propočty).

Co se týká výzkumu města,⁸ existuje v případě Brna nápadný deficit, pokud jde o novější městské dějiny. Neexistuje ani moderní souhrnná monografie, ani větší počet podrobných prací zabývajících se 19. a 20. stoletím. Za zmínku stojí snad jen mladší etnografická studie [Sirovátka a kol. 1993], urbanistická analýza [Kuča 2000] a několik prací na téma nouzových kolonií [srov. naposledy Svobodová 2000: 387–408, stejně jako přehled zpracovaný Steinführerovou 2002a: 124 a d., pozn. 62]. Pokud jde o geografii města, je třeba ještě upozornit na Hájek [1973] a Felber [1978] stejně jako v novější době na [Vaishar 1995] aj. a dále na [Vaishar/Zapletalová 1999]. Práce z oblasti sociologie města zůstaly po slibném startu v podobě bohužel nikdy nedokončeného „Sociologického výzkumu Brna“ z roku 1946,⁹ organizovaného brněnskou sociologickou školou omezeny hlavně na empirické průzkumy jednotlivých obytných oblastí. Nejvýznamnější je longitudinální výzkum různých panelových sídlišť (Vinohrad, Bystrce II, Kohoutovic a Bohunic stejně jako Kamenného vrchu), v jehož rámci zatím proběhly v letech 1988 a 1995 dvě vlny šetření [Cicvářková 1988; Mareš 1995 aj.].

Těžiště sociologického výzkumu města Brna však spočívá od 70. let, a ještě více od 90. let, v sociálně ekologických výzkumech využívajících mikroprostorová data z tehdejších sčítání lidu, domů a bytů [Žižková 1972; Žáková 1973; Burjanek 1984; Stefosis 1995; Mikulík, Vaishar 1996; Burjanek 1996; Kellnerová, Toušek 1997]. Census z roku 1991 a jeho časovou koincidenci se změnou režimu v roce 1989 je třeba zpětně ocenit jako šťastnou souhru okolností. Poskytuje ojedinělý zdroj dat pro výzkum výchozí situace měst na počátku transformace – resp. jejich stavu na konci epochy státního socialismu. Nové podněty pro pokračování v tradici sociálně ekologického výzkumu poskytnou v blízké budoucnosti mikroprostorová data z nejnovějšího sčítání (2001).

Třebaže to znamená omezit se na údaje úředních statistik (a tedy záviset na definicích, které statistiky používají), lze na základě „objektivních“ dat sčítání lidu analyzovat sociální, demografickou, náboženskou a etnickou strukturu obyvatel Brna a její vývoj za delší časové období. Na základě uvedené literatury budou v dal-

⁸ Děkuji PhDr. Aleši Burjankovi (Fakulta sociálních studií MU), PhDr. Radoslavě Cicvářkové (Útvar hlavního architekta města Brna), PhDr. Janě Pospíšilové (Etnologický ústav AV ČR) a RNDr. Antonínu Vaisharovi (Ústav geoniky AV ČR) za to, že mi poskytli několik níže uvedených publikací (především z oblasti „šedé literatury“)

⁹ Tato studie bylo největším a nejambicióznějším projektem Sociologického semináře Masarykovy univerzity v prvních letech jeho existence [srv. také Hájek 1982]. Záměrem nebylo nic menšího než komplexní interdisciplinární výzkum městského života – mj. s odkazem na koncepci chicagské školy, výzkum „distribuce obyvatelstva po městě (podle vrstev)“ stejně jako „problému sociální blízkosti a distance (přes fyzickou blízkost)“ [Sociologický výzkum... 1949:37]. Hlavním záměrem této i metodicky velmi široké studie byla rekonstrukce životní situace v roce 1938 a její srovnání s rokem 1945. Vyhodnocen byl, pokud je autorce známo, jen průzkum hudebních zájmů a zálib [tamt. 58–67]. Rozsáhlé materiály z tohoto šetření (včetně dotazníků) jsou dnes uloženy v Archivu města Brna (AMB, fond Q 8, inv. č. 1-66).

ším shrnuty nejdůležitější výsledky tohoto bádání a budou doplněny o několik zamýšlení k sociálně prostorovému vývoji ve fázi transformace.

Hůře vypadá situace, jestliže jde o data a průzkumy týkající se subjektivní stránky městské reality – „symbolické struktury“ města (velmi malými počty sledovaných případů se zabývali [Burjanek 1996: 166–181 a Olivier 1996: 106–108]). Proto využíváme v analýze „subjektivní“ struktury městských částí Brna také výsledky několika autorčinných vlastních anket realizovaných v říjnu 2000 ve třech obytných zónách města. Tato šetření, provedená technikou písemného dotazníku, byla uskutečněna s pomocí studentů katedry geografie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně ve dvou čtvrtích staré zástavby ve vnitřním městě (na Starém Brně a v Ponavě) a na jednom starším panelovém sídlišti nacházejícím se relativně blízko centra (Žabovřesky).

Dotazník obsahoval jak uzavřené otázky, tak mnoho otázek otevřených. Celkem bylo dotázáno 440 obyvatel (145 na Starém Brně, 113 v Ponavě a 182 v Žabovřeskách). Návratnost dotazníků dosáhla 74 % (k metodice srv. detailněji [Steinführer 2002c: 114–140]).

Sociálně prostorové diferenciacce v Brně. Část I – výsledky faktorové analýzy

Sociálně prostorové nerovnosti mezi městskými částmi Brna, opakovaně identifikované v různých časových horizontech výše zmíněnými sociálně ekologickými studii, jsou do značné míry nesené dimenzemi sociálně-ekonomickou, demografickou a etnickou. Tedy stejnými faktory, které se opětovně ukazovaly jako významné pro utváření rezidenční segregace i v četných jiných evropských a severoamerických městech, i když obsah těchto faktorů nezůstával kvůli měnícím se společenským rámcovým podmínkám v průběhu času konstantní. Některé průzkumy poukázaly mimo to na čtvrtý zdroj sociálně prostorových rozdílů – na stupeň urbanizace jednotlivých městských částí.

Jasný sociálně prostorový vzorec zjistily různé studie, když šlo o *socioekonomické dimenze nerovnosti*. Jak vzhledem ke stavebním a ekologickým faktorům a faktorům týkajícím se bydlení, tak i vzhledem ke klíčovým ukazatelům sociálního statusu existuje v Brně výrazný západovýchodní gradient. Na jedné straně Pisárky a Stránice, nacházející se na západě městské části Střed, jako oblasti s vysokým sociálně ekonomickým statutem, na druhé straně na východ, resp. jihovýchod od centra položené čtvrti Zábrdovice, Trnitá a Komárov (v městských částech Střed, resp. Jih) stejně jako části Husovic (Sever), coby oblasti „urbánní deprivace“ [Burjanek 1996], představují dva téměř protikladné světy. Většinou se jedná o kumulaci jednak zvýhodňujících jednak znevýhodňujících znaků. Tak Burjanek [1984: 63] zjistil těsný bivariační vztah mezi kvalitou bytu a dosaženým vzděláním obyvatel. Tento vztah je velmi těsný nejen v uvedených oblastech, ale také v různých panelových sídlištích, kde jsou v důsledku selektivního přílivu obyvatel nadreprezentovány osoby mladšího věku s ukončeným středním a vysokoškolským vzděláním.

Tím byla již zmíněna druhá dimenze – *demografická selektivita* přílivu obyvatel

do nově vybudovaných obytných zón, která je charakteristická pro města nacházející se ve fázi dynamického růstu a která současně dostala značný význam v přidělovém systému uplatňovaném státním socialismem [srv. Mareš 1995: 37]. Demografické vlny vyplývající z této selektivity lze prokázat v Brně ve všech zkoumaných sídlištích [Cicvářková 1988, sv. 6–9; Mareš 1995: 27–32, 36–38; Kellnerová, Toušek 1997: 46]. Kromě toho sílila a dále sílí tendence ke vzniku demograficky relativně homogenních obytných oblastí, a to v důsledku klesající prostorové mobility obyvatel v průběhu životního cyklu, jakož i kvůli po celá desetiletí nenasycené poptávce na brněnském bytovém trhu. Mnozí obyvatelé zestárlí a stárnou společně s obytnými domy, do kterých se přistěhovali ve fázi zakládání rodiny, a přispívají tak svou vysokou rezidenční stabilitou k demografické homogenizaci.

Třetí dimenzí sociálně prostorových disparit je *etnicita*. Brno je sice od druhé poloviny 40. let 20. století etnicky značně homogenní a bydlí v něm také jen nízký podíl cizinců, nicméně zde nyní žije asi 10 až 12 000 Romů [Vašečka 2000: 200]¹⁰ – skupina obyvatel, která má ve dvojím ohledu vliv na prostor. Na jedné straně kvůli své prostorové koncentraci, na druhé kvůli velké sociální a fyzické distanci, kterou vůči ní pocituje majoritní obyvatelstvo. S etnickou dimenzí je úzce provázána dimenze sociostrukturní, protože v případě Romů jde o marginalizovanou skupinu obyvatelstva s „kumulací téměř všech sociálních problémů“ [tamt.; srv. také Burjanek 1996: 64 a d., 142, 145]. S jejich přítomností se do konkrétních míst vpisuje mnoho dimenzí sociální nerovnosti. Vznik „romských čtvrtí“¹¹ je možné vysvětlit jak příbuzenskou sukcesí uživatelského práva k bytům, tak také, obzvláště pro dobu před rokem 1990, mechanismem přidělování bytů uplatňovaným bytovými úřady (Aleš Burjanek v interview z roku 2000). Pokud jde o údržbu domů a bytů, standard jejich vybavení a parametry životního prostředí patří v oblasti obydlené Romy k nejvíce znevýhodněným ve městě [Mikulík, Vaishar 1996: 133–140]. Selektivní imigrace pak vede k tomu, že různé dimenze nerovnosti se navzájem překrývají a v prostoru koncentrují.

Čtvrtý určující faktor sociálně prostorových rozdílů souvisí s urbanizací a rozšiřováním Brna v 19. a 20. století. *Protiklad mezi vnitřním městem a bývalými venkovskými obcemi* je s ohledem na některé indikátory ještě stále výrazný [Kellnerová, Toušek 1997: 47 ad.]. Tak lze na periferii města prokázat kromě menší hustoty obyvatelstva také symptomy deprivace, zejména pokud jde o vzdělanostní strukturu obyvatel a kvalitu bydlení [Burjanek 1996: 132 a d.]. Úplná integrace k městu připojených obcí, které sice představují jen malou část jeho obyvatelstva, však stále tvoří

¹⁰ Jak známo, je výpovědní hodnota úřední statistiky v tomto ohledu malá. Za Romy se v březnu 2001 označilo podle výsledků sčítání lidu pouhých 374 Brňanů (0,1 %). Celkem se hlásilo jen 5,2% obyvatel k některé jiné než české, moravské nebo slezské národnosti. Druhou, s odstupem největším etnickou menšinou ve městě, jsou Slováci (5 795 příslušníků; 1,5 %), po nich následuje 721 Vietnamců a 710 Ukrajinců (po 0,2 % [Definitivní výsledky ... 2002: tab. 2], okres Brno-město).

¹¹ Vašečka [2000: 205] hovoří u Brna o nebezpečí vzniku „ghetta“.

jednu pětinu městské plochy, se tedy dodnes neuskutečnila [Burjanek 1984: 77; Kellnerová, Toušek 1997: 49].

I když uvedené čtyři dimenze rezidenční segregace v Brně nepřekvapují ze sociálně ekologického hlediska, je přece jen nutné položit si otázku ohledně setrvalosti tradičních vzorců statusové hierarchie městských částí – přesněji, ohledně extrémů této hierarchie. V návaznosti na starší práce Žižkové (1972) a Žákové (1973) konstatoval Burjanek již v roce 1984 „...určité setrvačnosti, které se i přes zřejmé úsilí vedení města dodnes nepodařilo překonat“ a jež jsou prokazatelné, zejména když jde o sociálně marginalizované oblasti [Burjanek 1984: 13; citát: 71]. V roce 1996 potom A. Burjanek dospěl na základě výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1991, pokud jde o Brno a Ostravu, znovu ke stejnému závěru [Burjanek 1996: 193]. Nicméně poukazuje na to, že se jedná u vnitroměstských problemových oblastí o „...tradiční domov sociálně slabší populace“ [tamtéž: 192], je jako argument nedostatečný. Právě v případě Brna nelze vysvětlit sociálně prostorovou setrvalost – a to vzhledem k četným politickým, sociálním a demografickým přerývům v průběhu 20. století – samu sebou. Vedle historických zlomů v letech 1918, 1938/39, 1945/48 a 1989 je zde třeba především zmínit holocaust, odsun Němců a příchod slovenských Romů v průběhu socialistické industrializace, stejně jak zintenzivnění romské imigrace po roce 1989. Pokud jde o historické vzorce rezidenční segregace, jedno téma zůstalo dosud neprobádáno: vždyť přece židovské a německé obyvatelstvo města tvořilo před rokem 1945 značnou část středních a vyšších vrstev a bydlelo způsobem odpovídajícím sociálnímu postavení majetného měšťanstva. Změny týkající se tohoto obyvatelstva musely mít vliv také na sociálně prostorové členění města. Jak známo, došlo k odpovídajícím změnám na druhém konci statusového kontinua: Romové, kteří se přistěhovali do Brna brzy po válce a opětovně v transformační epoše 90. let, se soustředili přesně v těch částech města, které jsou pověstné ještě z doby industrializace jako místa bydlení chudiny se špatnými, nehygienickými bytovými podmínkami a s vysokou hustotou obyvatelstva [Sirovátka a kol. 1993: 23, 34–41]. Ještě dnes se tyto části města vyznačují velkým množstvím bytů III. a IV. kategorie. Systematické výzkumy těchto statusových kontinuit na mezourovni jednotlivých čtvrtí – výzkumy, které by musely být na mikroúrovni aktérů provázány s jejich migrací, zatlačováním, sukcesí a nuceným přidělováním místa bydliště, by mohly přinést důležité poznatky jak z hlediska sociologie města, tak i z hlediska výzkumu jeho historie.¹²

¹² Pouze u Felbera [1978] nalezneme odkaz na takové procesy. V souvislosti s charakterizací bytové politiky v bezprostřední poválečné době, která byla poznamenána vyvlastňováním, bytů, jejich dělením, určování horní hranice plochy bytů a nuceným přikazováním místa pobytu „místně nežádoucích skupin obyvatel“ [tamtéž: 61], píše: „Tento soubor zákonů měl v některých případech za následek dalekosáhlou restrukturu obyvatelstva. Dělením velkých místností a oddělováním „vedlejších“ prostor, ale i dobrovolným sestěhováním příbuzných si lidé v mnoha případech zajišťovali nedotknutelnost vlastního rodinného životního prostředí. V oblastech rodinných domů s dříve velkými byty v úřednickém sídlišti (Jiráskově čtvrti – dnes Masarykova čtvrtí; A.S.) vznikly sestěhováním příbuzných jakési „příbuzenské domy“.

Pokud jde o sociálně prostorové důsledky transformace sociálních struktur a struktury trhu s byty v 90. letech, jsou v současnosti k dispozici spíše domněnky než ověřená fakta. Mikroprostorová data ze sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 jsou teprve zpřístupňována a jiná důležitá data (například o stěhování uvnitř města) nejsou k dispozici. Přesto, že byly nastartovány nové sociálně prostorové diferenciální procesy [srv. detailně Steinführer 2002c: 228–257], je možné vyslovit tezi, že *pokud jde o sociálně ekonomické extrémní statusové hierarchie městských prostorů v Brně, nelze v současné době očekávat žádné pronikavé změny*. Oba extrémní typy obytného prostředí se nadále vyznačují výjimečnou setrvalostí: na jedné straně jsou to oblasti bydlení horních vrstev, bydlení založeného na již po generace předávaném vlastnickém postavení, na druhé straně pak čtvrti skupin obyvatelstva sociálně znevýhodněného nedostatkem finančně dosažitelných alternativ. Rezidenční mobilita a možnost změny zděděných vzorců segregace jsou tím účinně omezeny.

Pouze rezidenční suburbanizace, která nabyla na významu v druhé polovině 90. let, by mohla dlouhodobě změnit předávanou sociálně prostorovou polarizaci v Brně. Nelze však přitom předpokládat, že tuto polarizaci zruší – spíše k „dobrým“ místům v centru města přibudou nové atraktivní alternativy bydlení na jeho periférii. Suburbanizace ovšem zásadně zpochybňuje tradiční vztah mezi městem a jeho okolím, protože sociálně selektivní příliv obyvatel na okraj města zlepšuje úroveň vzdělání a příjmů, stejně jako i kvalitu bydlení obyvatel v někdejších venkovských obcích [srv. také Sýkora, Kamenický, Hauptmann 200: 72].

Sociálně prostorové diferenciacie v Brně. Část II: image městských částí

Trvalou setrvalost krajních pólů předávaného segregačního vzorce lze prokázat také s použitím jiného typu dat, totiž dat „subjektivních“. Ve zmíněných dotazníkových výzkumech obyvatel na Starém Brně, v Ponavě a Žabovřeskách (N=440) byla mimo jiné položena otázka: „Kdybyste si mohl(a) vybrat: ve které obytné či městské části Brna a okolí byste bydlel(a) nejraději? Ve které obytné či městské části byste v žádném případě nechtěl(a) bydlet?“ Jednalo se o dvě otevřené otázky umožňující dotazovaným rozčlenit městský prostor ze svého vlastního hlediska, aniž by byli ovlivňováni nabídkou alternativ. V odpovědi bylo možné uvést více možností. 369 dotázaných (84 %) odpovědělo na otázku ohledně oblastí, kde by si přáli bydlet (uvedli 428 názvů), 396 dotázaných (90 %) informovalo o oblastech, kde by si bydlet nepřáli (569 údajů).

Především je možné konstatovat, že ty městské části, které byly hodnoceny nejvíce pozitivně, resp. nejvíce negativně, se shodují s těmi, které byly zjištěny jako

Podobně tomu bylo se společným vlastnictvím velkých vil, které byly rozděleny mezi maximální přípustný počet čtyř nájemníků, aby se nedostaly pod Domovní správu, která obhospodařovala městské nájemní domy“ [tamtéž: 62]. Felber však nepřináší pro své bohaté a detailní informace o rušení tradovaných sociálněprostorových modelů, ale i o individuálních strategiích vedoucích k jejich zachování žádné důkazy.

oblasti s nejvyšším, resp. nejnižším statusem na základě analýz sčítání lidu z let 1970, 1980 a 1991 a které jsou známy také z historie města jako sociálně prostorové extrémy.

Výrazně nejoblíbenější je Masarykova čtvrť v západní části města, kterou zmínil každý čtvrtý respondent (91 zmínek; srv. obr. 1).¹³ Různé dimenze obrazu „dobrého“ bydlení se spojují právě u této čtvrti: otevřená zástavba s vilami, s jedno- a dvougeneračními domy a domy řadovými, kvalitní životní prostředí a vysoký podíl vlastníků. Podobně vysokou oblibu (76 zmínek) na druhém místě nejlépe hodnocené a stavebně značně různorodé městské části Žabovřesky lze vysvětlit prostorovou selektivitou empirického šetření. Více než ze tří čtvrtin totiž získané údaje pocházejí od dotazovaných bydlících právě v této městské části, takže se v jejich odpovědích více odráží pozitivní spojení s vlastní obytnou čtvrtí (tj. obraz sebe sama) než image tohoto území coby obraz prostředí cizího. Z „vnějšku“ byly Žabovřesky hodnoceny obyvateli Starého Brna a Ponavy, kteří je zařadili do lepšího středu (17 zmínek). Oblasti staré zástavby, jako je Královo Pole (15 zmínek), patří naproti tomu jen zřídka k pozitivně hodnoceným prostorům. V případě Starého Brna a Ponavy (jmenovány 13x, resp. 9x) se jedná výhradně o vlastní obraz tam žijících obyvatel.

Staré čtvrti vnitřního města, zvláště na východ a jihovýchod od centra, mají mnohem častěji *negativní image* (srv. obr. 2). Plných 94 negativních zmínek se vztahuje k tradiční průmyslové oblasti Zábřovice, většinou s uvedením konkrétních ulic (především Cejl, Bratislavská a Francouzská). Celkem každý pátý respondent (22 %) tak zúžil negativní hodnocení na relativně malou oblast bezprostředně na východ od centra (částečně s uvedením více zmínek). Pokud navíc přihlédneme k sousedním čtvrtím Husovice (55 zmínek) a Trnitá (22x byly jmenovány tamní ulice Křenová a Dornych), jedná se dokonce o každého třetího respondenta (34 %). Představu spojovanou dnes s těmito místy ozřejmili tři dotázaní, kteří bez bližšího vysvětlení sáhli po odpovědi „Bronx“ a odvolali se tak na sice ještě nový, ale už kolektivně sdílený kód. Verbální paralela mezi oblastí staré zástavby na východ a jihovýchod od městského centra a vzdáleným (a respondentům osobně jistě sotva známým místem), kterou „vynalezli“ v polovině 90. místní novináři (podle Radoslavy Cicvářkové v jednom expertním rozhovoru v listopadu 2000), se mezitím značně rozšířila mezi různými sociálními skupinami. Označení „Bronx“ se v prvé řadě vztahuje na značné množství Romů v těchto čtvrtích. Ne vždy korespondují odpovědi se „správnými“ administrativními hranicemi, ozřejmují ale právě v tomto případě prostorové vztahy a představy spojené s těmito konkrétními místy. Tak například 46letý muž z Ponavy odpověděl „Husovice (Francouzská apod.) – cikáni“.¹⁴

Druhé místo v pořadí „špatných“ míst ve městě zaujímá centrum (80 zmínek) uváděné jako „střed města“, „centrum“, „Brno-město“ nebo jen „město“, příp. „Brno“.

¹³ Protože Masarykova čtvrť se nachází ve dvou katastrálních územích (převážně ve Stránici a z menší části v Pisárkách), byly obě spojeny v obr. 1 do jednoho kognitivního prostoru.

¹⁴ Administrativně patří Francouzská ulice k Zábřovicím.

Zdá se, že tímto odmítnutím je na jedné straně skutečně míněno historické městské jádro, na druhé straně však několik odpovědí objasňuje, že se v odmítnutí odráží také prostorové sousedství a kognitivní blízkost průmyslových a „romských“ oblastí na východě. Tak například 66letý muž z Žabovřesk píše, že by se do „centra města (např. Cejl)“ nestěhoval, a 43letá žena z Ponavy jmenovala „Brno-město (Křenová, Bratislavská a spol.)“.

A přece je vedle setrvalosti¹⁵ možné zaznamenat také změny, neboť město se v poválečné době značně proměnilo, zvláště v důsledku velkoplošné výstavby velkých sídlišť. Jak už bylo dříve zmíněno, nachází se dnes téměř každý druhý byt v brněnském panelovém domě. Hromadná výstavba bytů na periferii nezůstala bez vlivu na symbolickou strukturu města, i když nějakou jednoznačnou tendenci jsme zde nezaznamenali. Respondenti přisuzují sídlištím jak pozitivní, tak i negativní image. Tak lze na druhém až čtvrtém místě pokud jde o žádoucí oblasti bydlení, najít Kohoutovice (32 zmínek), Lesnou (29 zmínek) a Bystrc (26 zmínek), tedy tři poválečná sídliště (srv. obr. 1). Předpoklad, že budou preferovány oblasti se starší panelovou zástavbou a současně výrazně odmítnuta sídliště z 80. let, nelze v případě Brna prokázat. Souvisí to v neposlední řadě – jak uvedlo několik dotázaných – s vysokou kvalitou životního prostředí některých, mezi nimi také novějších velkých sídlišť, která mají na okraji města často přímý kontakt s lesy a částečně s vodními plochami. Naproti tomu mají špatný zvuk Bohunice, které 58 respondentů jako bydliště odmítlo (třetí nejvyšší údaj; viz obr. 2), a relativně často zaznívaly také v negativním smyslu jména Líšeň a Vinohrady (43, resp. 27 zmínek). Dvanáct respondentů pak vyjádřilo naprostou averzi vůči „těm“ panelákovým sídlištím.

Je zajímavé, že vzorec kognitivního členění města Brna se podobá ve svých extrémech východo-západní polarizaci, která je známá z mnoha starých průmyslových evropských a severoamerických měst. Ostatní městské čtvrti jsou zastoupeny na statusovém kontinuu daleko méně a mnoho čtvrtí nebylo v této selektivní reflexi městského prostoru vůbec registrováno.

Oprávněnou otázkou je *relevance* takových prostorových obrazů pro lidské jednání. Vzhledem k značnému převisu poptávky na brněnském trhu s byty jsou ex-

¹⁵ Přísně vzato se přitom jedná jen o málo podloženou tezi, neboť systematická analýza historického kognitivního prostoru Brna schází. Jako (předběžně) empirické důkazy lze však uvést autobiografické vzpomínky dvou brněnských sociologů: Inocenc Arnošt Bláha píše ve své *Rodinné kronice* o tom, jak hledal lokalitu pro svůj vlastní dům: „Zašel jsem k městskému stavebnímu úřadu, zda by tam snad neměli nějakou volnou parcelu na prodej. Štěstí nám přálo. (...) A tak jsem se nerozmýšlel, když jsem viděl, že parcela je v Pisárkách, na svahu Žlutého kopce obráceném k jihovýchodu, a podepsal jsem kupní smlouvu“ (Bláha 1998: 63). V roce 1928 začala stavba a zde konečně on a jeho rodina našli „...byt, který odpovídal našemu společenskému postavení“ [tam.: 80]. Druhý pól kontinua statusu obytných oblastí Brna je zachycen ve vzpomínkách Mojmíra Hájka, který působil v letech 1939 až 1945 a 1950/1951 jako učitel v Husovicích, kde našel „vlastní prostředí [...], zřejmě sociálně slabší“. Mimoto v souvislosti s dobou protektorátu zdůrazňuje: „jazykově i národnostně bylo samo prostředí husovického gymnázia za okupace jednotlivě české“ (Hájek, M. [1982], CH: 3 příp. 1).

terní omezení velice silná a výrazně limitují možnost převést latentní přání do manifestního jednání. Skutečně také analýza novinových inzerátů jimiž lidé hledali bydlení¹⁶, ukázala významné rozdíly ve vnímání kognitivního prostoru: tak např. Masarykova čtvrť zaujímal v těchto inzerátech, pokud jde o poptávku po bytech, až zadní místo – snad kvůli malé šanci na úspěch dané zde vlastnickou strukturou bytů. Současně byla prostorová orientace inzerentů rozptýlena v městském prostoru mnohem výrazněji, než by se dalo očekávat vzhledem k polarizovanému obrazu města. Je však třeba poukázat na jednu pozoruhodnou výjimku: také při skutečném hledání bytů zůstává z hlediska prostorového rozložení poptávky nápadná „bílá skvrna“ v oblastech na východ od centra, shodných s výše zmíněnými „špatnými“ místy. I v podmínkách strukturální (a často individuální) bytové nouze nezahrnují lidé hledající bydlení do reflektovaného prostoru negativní pól statusového kontinua [srv. podrobněji Steinführer 2002c: 237–241, 262–264].

Shrnutí: setrvalost a proměna sociálně prostorových struktur v Brně

Přes velkou proměnu stavební podoby Brna v desetiletích, která následovala po roce 1945, je třeba považovat sociálně prostorové – a s nimi silně korespondující symbolické extrémy městského prostoru z hlediska času za velmi *konstantní*. To je pozoruhodné ze dvou důvodů. Na první, historický důvod, který souvisí s hlubokými politickými, sociálními a demografickými změnami ve 20. století, jsme poukázali již dříve. Druhý důvod vyplývá ze srovnání se současným vývojem měst ve východním Německu, kde byla výchozí situace v roce 1990 podobná městům českým. V mnoha východoněmeckých městech se během transformace dostaly rychle do pohybu jak sociálně prostorové struktury, tak symbolické hierarchie, přičemž změna symbolických hodnocení často předbíhala skutečnou mobilitu městských obyvatel [srv. Weiske 1996: 186; Steinführer 2002c: 199]. Oblasti s nejvyšší sociálně prostorovou dynamikou ležely zprvu na městské periferii, kde od poloviny 90. let docházelo k masivní rezidenční suburbanizaci. Následně se změnil status vnitřních měst – zde z velkorysých oprav a rekonstrukcí profitovaly zvláště oblasti staré zástavby. Oba tyto vývojové trendy byly vyvolány do značné míry nabídkou a byly zvýhodněny státním systémem daňových odpisů. Jak suburbanizace, tak i stavební, sociální a symbolické zhodnocení oblastí staré zástavby ve vnitřních městech probíhaly současně na úkor rozvojových možností panelových sídlišť (k současnému stavu výzkumu transformace ve východoněmeckých městech srv. studie [Hannemann, Kabisch, Weiske 2002]).

V Brně, stejně jako v jiných českých městech, bylo však dosud přikročeno jen k selektivnímu zhodnocení starší zástavby. Také gentrifikace není tématem součas-

¹⁶ V časovém rozmezí tří týdnů byly v říjnu roku 2000 shromažďovány veškeré inzertní poptávky po bytech „Inzert expres (klasik)“ a „Inzert expres (reality) (Rubrika „Pronájmy, bydlení – hledám“) a ukládány do databáze. Celkový brutto vzorek obsahoval 1710 inzerátů, po vyloučení opakovaně podávaných inzerátů jich v netto vzorku zůstalo 618 (podrobněji [Steinführer 2002c:143–146]).

nosti, neboť výrazné novostavby pro luxusní uživatelský segment (jako International Business Center IBC v Zábřovicích) z hlediska tohoto komplexního procesu proměn městského prostoru nepostačují a potenciální oblasti gentrifikace dosud zůstávají pevně zakotveny na negativním pólu vnímání brněnského prostoru. Vnější reflexe těchto oblastí se v první řadě spojuje s prostorovou koncentrací Romů, která je asociována nejen s etnickou dimenzí, ale také s mnoha do prostoru vepsanými dimenzemi nerovnosti – sociálními, stavebními a ekologickými. Jako kontinuální akt „symbolického násilí“ [Bourdieu 1998: 21] lze v této souvislosti interpretovat zaběhané označení „Bronx“ používané pro tuto čtvrť.

Pokud jde o panelová sídliště, nelze v současnosti konstatovat, navzdory prvním suburbanizačním tendencím, že by byla vnímána jednostranně negativně. Sice se ukazuje, že někteří obyvatelé města se od „paneláků“ distancují, přesto však sídliště, která se objevila na mapě města po roce 1945, zaujímají stále své místo mezi dvěma již dříve existujícími extrémy, aniž by bylo toto jejich postavení zásadně zpochybňováno. V důsledku ekologických, stavebních a sociálních problémů v mnoha čtvrtích blízkých centru města nevyrůstá sídlištěm ve „starém městě“ stále žádná konkurence. Místo toho jsou to zejména nové (a staré) obytné prostory v příměstské zóně, které ohrožují tradiční městskou strukturu. Nicméně budoucnost sídlišť není možné vidět jen v pozitivním světle. Jejich momentální přitažlivost vyplývá kromě kladných faktorů, k nimž v Brně patří i kvalita životního prostředí, také ze symbolického vyloučení některých vnitroměstských oblastí, které mají v obecné představě „teritoriální stigma“ [Burjanek 1996: 170].

Výhled

U měst postkomunistických zemí střední Evropy a východního Německa je třeba ve dvojím ohledu zdůraznit význam městského dědictví, které přetrvává různé společenské systémy. Na jedné straně představuje epocha státního socialismu pro výzkum transformace důležité referenční období, bez něhož nelze objasnit městské struktury nově vznikající v 90. letech. Na druhé straně, abychom porozuměli „socialistickému městu“, musíme se ptát na vliv kapitalistického dědictví a musíme toto dědictví zkoumat. Tento závěr se netýká jen fyzických struktur města, ale také jeho sociálně prostorových a symbolických vzorců.

V této souvislosti je třeba upozornit, že ve výzkumu transformace měst chybí ověřené a společně sdílené koncepty, které by umožnily pojmově uchopit staré v novém. Zatímco pojmy jako „polarizace“ nebo „gentrifikace“ přejímáme poměrně snadno (někdy možná příliš snadno), panuje do jisté míry pojmová bezradnost, pokud jde o uchopení a popis sociálně prostorových a symbolických setrvalostí. Jestliže je vystopování takových setrvalostí ještě relativně jednoduché, pak jejich detailní popis a především jejich výklad stále scházejí. Vlastnické struktury a generační vztahy, právě tak jako přidělová logika používaná bytovými úřady a skupinově specifické vnímání určitých stavebních struktur a statusové hierarchie městského prostoru

by mohly být opěrnými body do hloubky jdoucích sociologických a historických výzkumů města. Neboť sociálně prostorové setrvalosti, známé již delší dobu v Praze a prokázané zde také pro Brno, mohou být objasněny „ze sebe“ právě tak málo jako jejich přenášení v „kolektivní paměti“ městských obyvatel. Odkazy na předsocialistické prostorové vzorce a na jejich částečné převzetí nebo na vznik prostorových vzorců nových jsou velice důležité. Přesto pro takovou argumentaci chybějí důležité spojovací články. Dvacáté století bylo přece v mnoha městech (post)komunistických zemí střední Evropy především epochou zásadních politických, společenských, demografických a sociálních převratů. Platí to zejména pro dobu od roku 1948, avšak také proces rušení starých a vniku nových společenských diferenciací v poválečné době vyvolal sám o sobě proměny v sociální struktuře měst, stejně jako se výstavbou sídlišť změnil kognitivní prostor obyvatel města, aniž by se ovšem změnil tradiční extrém. Tyto zlomové změny stejně jako i setrvalosti musí být integrovány do interpretačního modelu sociálních, sociálně prostorových a symbolických vzorců středoevropského města 20. století.

Změna a setrvalost jsou dvě stránky transformace města. Kdo hledá, najde obojí, a podle toho, jakou si klade otázku, zdůrazní jedno nebo druhé. V tomto příspěvku stály v popředí, na rozdíl od obvykle zdůrazňovaného těžiště výzkumu města, setrvalosti sociálně prostorových vzorců v průběhu času, aniž by přitom byla popírána jejich současná proměna – a to jak před rokem 1990, tak i po něm.

Z němčiny přeložili Michal Illner a Jiří Sirotek.

ANNETT STEINFÜHREROVÁ je postdoktorandkou na UFZ-Centrum výzkumu životního prostředí v Lipsku a zabývá se zejména současným vývojem evropských měst a důsledky městských transformací ve střední Evropě. Studovala sociologii, východoevropská studia a bohemistiku v Lipsku, Glasgow a Brně. V roce 2002 dokončila disertační práci, z níž vychází tento článek.

Literatura

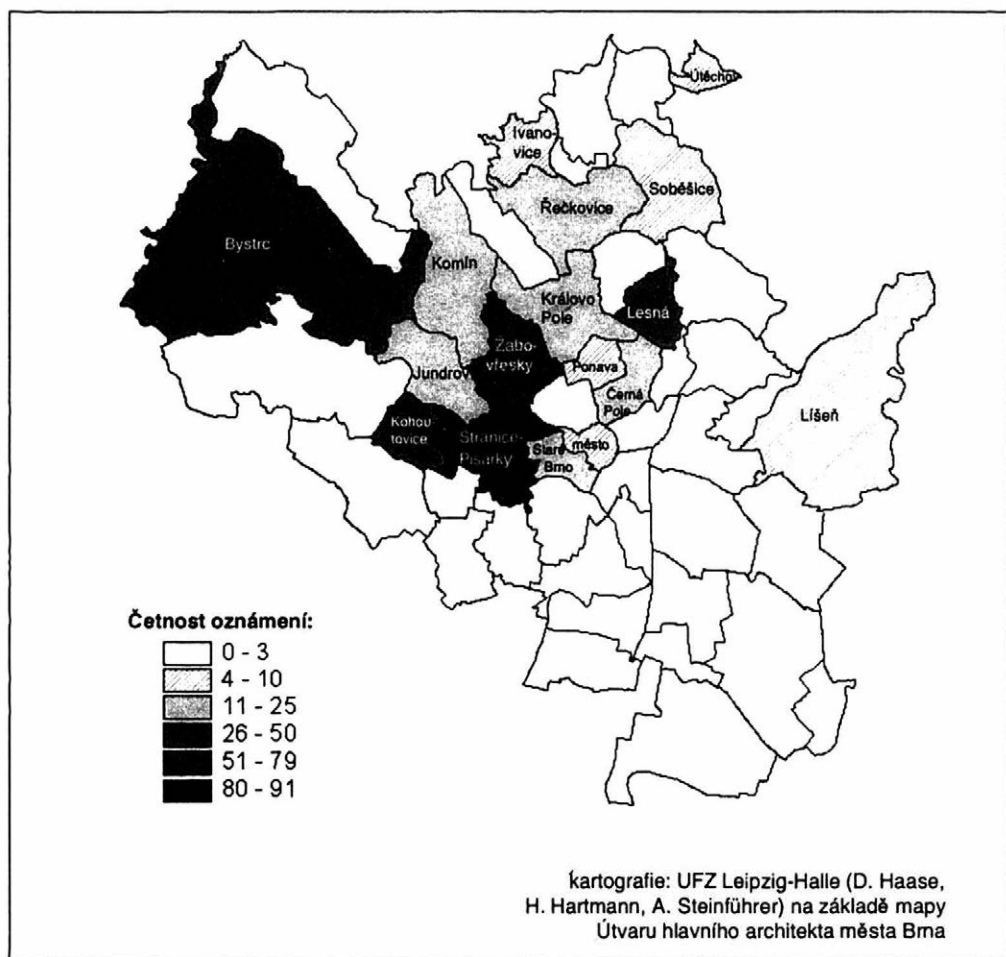
- Bláha, Inocenc Arnošt 1998. „Rodinná kronika“. *Universitas. Revue Masarykovy Univerzity v Brně*, 2: 59–68; 4: 79–84.
- Bourdieu, Pierre 1998. „Ortseffekte“. Pp. 17–26 in Göschel, A., V. Kirchberg (eds.), *Kultur in der Stadt. Stadtsoziologische Analysen zur Kultur*. Opladen: Leske + Budrich: (francouzský originál in Bourdieu, P. (ed.) 1993. *La misère du monde*. Paris: Edition du Seuil).
- Burjanek, Aleš 1984. *Sociální topografie Brna*. Dipl. práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta.
- Burjanek, Aleš 1996. *Problém urbánní deprivace*. Disertace. Brno: Masarykova univerzita, Škola sociálních studií.
- Cicvářková, Radoslava 1988. *Longitudinální výzkum sídliště*. 3 díly. Brno: Drutis.
- Dangschat, Jens [S.] 1985. „Residentielle Segregation der Altersgruppen in Warschau“. *Geographische Zeitschrift* 73: 81–105.

- Dangschat, Jens S. 1994. „Segregation – Lebensstile im Konflikt, soziale Ungleichheiten und räumliche Disparitäten“. Pp. 427–445 in Dangschat, Jens S., Jörg Blasius, *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Opladen: Leske + Budrich.
- Dangschat, Jens S., Jörg Blasius 1987. „Social and Spatial Disparities in Warsaw in 1978: An Application of Correspondence Analysis to a ‚Socialist City‘“. *Urban Studies* 24: 173–191.
- Definitivní výsledky sčítání lidu, domů a bytů 2001. Homepage Českého statistického úřadu: <http://www.czso.cz/cz/sldb/index.htm> (poslední přístup 21. 10. 2002).
- Enyedi, György 1998. „Transformation in Central European Postsocialist Cities“. Pp. 9–34 in tamt. *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Felber, Walter 1978. „Brünn – industrielle Grossstadt im Wandel. Die Entwicklung der letzten 30 Jahre“. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 120: 54–73.
- Friedrichs, Jürgen 1988. „Makro- und mikrosoziologische Theorien der Segregation“. Pp. 56–77 in tamt., *Soziologische Stadtforschung*. Opladen: Westdeutscher Verlag (*Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*; Sonderheft 29).
- Friedrichs, Jürgen 2000. „Ethnische Segregation im Kontext allgemeiner Segregationsprozesse in der Stadt“. Pp. 174–196 in Harth, Annette, Gitta Scheller, Wulf Tessin: *Stadt und soziale Ungleichheit*. Opladen: Leske + Budrich.
- Friedrichs, Jürgen 1978. *Stadtentwicklungen in kapitalistischen und sozialistischen Ländern. Ein Vergleich der Städte London, Hamburg, Berlin (Ost), Warschau und Moskau*. Reinbek: Rowohlt.
- Grundmann, Siegfried 1984. *Die Stadt. Gedanken über Geschichte und Funktion*. Berlin: Dietz.
- Hájek, Mojmír n.d. [1982]. *Paměti sociologa*. Nепublik. rukopis. Brno: Archiv Masarykovy univerzity (AMU), pozůstalost Mojmír Hájek, Fond B/81, č. 2.
- Hájek, Zdeněk 1973. *Demografie Brna*. Praha: Academia.
- Hannemann, Christine 2000. *Die Platte. Industrialisierter Wohnungsbau in der DDR*. 2., ověřené a rozšířené vydání. Berlin: Schelzky & Jeep (architext; 4).
- Hannemann, Christine, Sigrun Kabisch, Christine Weiske 2002. *Neue Länder – Neue Sitten? Transformationsprozesse in Städten und Regionen Ostdeutschlands*. Berlin: Schelzky & Jeep (architext; 5).
- Harth, Annette, Ulfert Herlyn, Gitta Scheller 1998. *Segregation in ostdeutschen Grossstädten. Eine empirische Studie*. Opladen: Leske + Budrich.
- Ipsen, Detlev, Thomas Fuchs 1995. „Die Zukunft der Vergangenheit. Persistenz und Potential in den Altstädten der neuen Bundesländer, untersucht am Beispiel der Stadt Erfurt“. Pp. 235–255 in Bertram, Hans, Stefan Hradil, Gerhard Kleinhenz: *Sozialer und demographischer Wandel in den neuen Bundesländern*. Berlin: Akademie (KSPW: Transformationsprozesse).
- Kahl, Alice 1995. Soziales Porträt des Neubaugebiets Grünau – 20 Jahre Neubaugebiet Grünau. Bericht im Auftrag der Stadt Leipzig, Amt für Stadtansanierung und Wohnungsbauförderung. Leipzig.
- Kellnerová, Hana, Václav Toušek 1997. „Brno from the Viewpoint of Factor Ecology“. *Moravian Geographical Reports* 5 (1): 45–51
- Kuča, Karel 2000. *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha, Brno: Baset.
- Ladányi, János 1989. „Changing Patterns of Residential Segregation“. *International Journal of Urban and Regional Research* 13: 555–572.
- Ladányi, János 1993. „Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest“. *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 30–41.
- Marcuse, Peter 1991. „Die Zukunft der ‚sozialistischen‘ Städte“. *Berliner Journal für Soziologie* 1: 203–210.

- Mareš, Petr, Aleš Burjanek, Libor Caha, Pavel Navrátil, Ladislav Rabušic, Dimitris Stefanis 1995. *Longitudinální výzkum sídlišť. Výsledky šetření z let 1988 až 1995*. Brno: Masarykova univerzita, Škola sociálních studií.
- Matějů, Petr 1980. „Vývoj sociálně prostorové struktury Prahy v letech 1930–1970 ve světle faktorové analýzy“. *Sociologický časopis* 16: 572–592.
- Matějů, Petr, Jiří Večerník, Hynek Jeřábek 1979. „Social Structure, Spatial Structure and Problems of Urban Research: the Example of Prague“. *International Journal of Urban and Regional Research* 3: 181–202.
- Mikulík, Oldřich, Antonín Vaishar 1996. „Residential Environment and Territorially Functional Structure of the Brno City in the Period of Transformation“. In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 101: 128–142.
- Musil, Jiří 1968. „The Development of Prague’s Ecological Structure“. Pp. 232–259 in: Pahl, R. E. (ed.), *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Musil, Jiří 1987. „Housing Policy and the Sociospatial Structure of Cities in a Socialist Country: the Example of Prague“. *International Journal of Urban and Regional Research* 11: 27–36.
- Musil, Jiří 1992. „Změny městských systémů v postkomunistických společnostech střední Evropy“. *Sociologický časopis* 28: 451–462.
- Olivier, Anne 1996. „Strategie osvojování bytů v Brně: cesta k sociálnímu rozrůznění čtvrtí“. Pp. 87–114 in Olivier, Anne, Tuček, Milan: *Původní a noví vlastníci. Strategie nabývání majetku ve střední a východní Evropě*. Praha: CEFRES (Cahiers du CEFRES; 11):
- Park, Robert E. 1926/1967. „The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order“. Pp. 55–68 in Park, R. E., *On Social Control and Collective Behavior*. Selected Papers. (Ed. by Ralph H. Turner) Chicago, London: University of Chicago Press (The Heritage of Sociology):
- Rink, Dieter 1997. „Zur Segregation in ostdeutschen Grossstädten“. Pp. 26–46 in Kabisch, Sigrun, Annegret Kindler, Dieter Rink (eds.), *Sozialatlas der Stadt Leipzig*. Leipzig: UFZ-Umweltforschungszentrum:
- Rink, Dieter, Sigrun Kabisch 1997. „Typen sozialer Räume in der Stadt Leipzig“. Pp. 47–77 in Kabisch, Sigrun, Annegret Kindler, Dieter Rink (eds.), *Sozialatlas der Stadt Leipzig*. Leipzig: UFZ-Umweltforschungszentrum:
- Semyonov, Moshe, Vered Kraus 1982. „The Social Hierarchies of Communities and Neighborhoods“. *Social Science Quarterly* 63: 780–789.
- Sirovátka, O. a kol. 1993. *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno: Doplněk.
- Smith, David M. 1996. „The Socialist City“. Pp. 70–99 in Andrusz, Gregory, Michael Harloe, Iván Szelenyi (eds.), *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell (Studies in Urban and Social Change).
- „Sociologický výzkum Brna“. *Sociologická revue* 15 (1949): 33–67.
- Staufenbiel, Fred 1989. *Leben in Städten. Soziale Ziele und Probleme der intensiven Stadtreproduktion – Aspekte kulturosoziologischer Architekturforschung*. Berlin: Verlag für Bauwesen (Kleine Reihe Architektur).
- Stefanis, Dimitris 1995. *Sociálně demografická analýza územních částí města Brna*. Brno: Masarykova univerzita, Škola sociálních studií.
- Steinführer, Annett 2002a. „Öffentlichkeit, Privatheit und städtische Integration. Tschechische Erinnerungen an das Leben in Brünn vor 1939“. Pp. 111–131 in Hofmann, Andreas R., Anna Veronika Wendland (eds.), *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallin und*

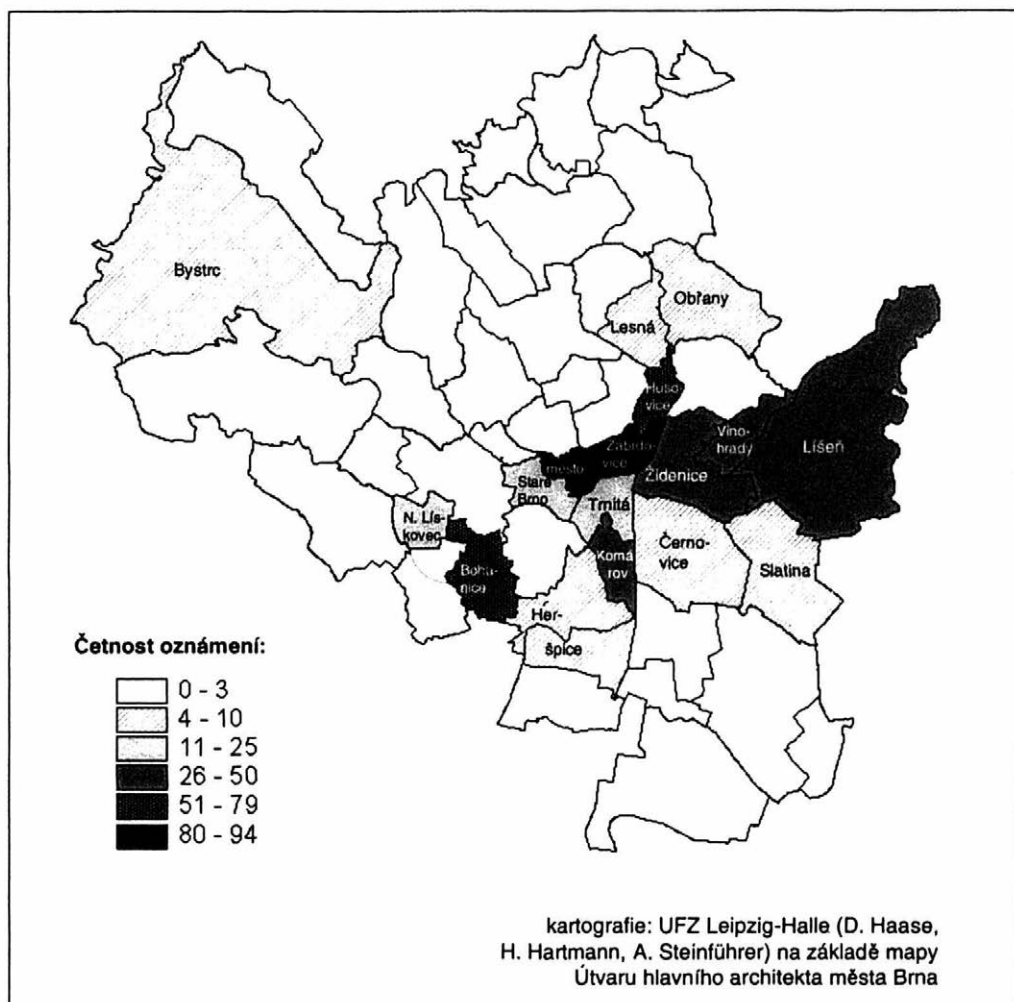
- Triest. Stuttgart: Franz Steiner (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa; 14).
- Steinführer, Annett 2002b. „Stadt und Utopie. Das Experiment Zlín 1920–1938“. *Bohemia* 43: 33–73.
- Steinführer, Annett 2002c. *Wohnstandortentscheidungen unter den Bedingungen städtischer Transformation. Untersuchungen in Leipzig und Brünn (Brno)*. Disertace. Chemnitz: Technische Universität Chemnitz, Philosophische Fakultät.
- Svobodová, Jana 2000. „Brněnské obytné kolonie“. *Brno v minulosti a dnes* 15: 381–462.
- Sýkora, Luděk 1999. „Processes of Socio-spatial Differentiation in Post-communist Prague“. *Housing Studies* 14: 679–701.
- Sýkora, Luděk, Jiří Kamenický, Petr Hauptmann 2000. „Changes in the Spatial Structure of Prague and Brno in the 1990s“. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 35: 61–76.
- Szelényi, Iván 1987. „Housing Inequalities and Occupational Segregation in State Socialist Cities“. *International Journal of Urban and Regional Research* 11: 1–8.
- Szelényi, Iván 1996. „Cities under Socialism – and After“. Pp. 286–317 in: Andrusz, Gregory, Michael Harloe, Iván Szelényi (eds.), *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford, Cambridge MA: Blackwell (Studies in Urban and Social Change):
- Vaishar, Antonín, Oldřich Mikulík, Jana Zapletalová, Roman Barták, Martin Dokoupil 1995. „Case Study: Brno“. *Moravian Geographical Reports* 3, č. 1/2: 4–29.
- Vaishar, Antonín, Jana Zapletalová (eds.) 1999. *Město Brno v širších souvislostech*. Brno: Regiograph.
- Vašečka, Imrich 2000. „Sociálně potřební v romské menšině“. Pp. 199–210 in Burjanek, Aleš, Tomáš Sirovátka, Jitka Navrátilová, Kateřina Kubalčíková, Libor Musil, Imrich Vašečka (eds.), *Podkladové studie ke Koncepci sociální pomoci*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií:
- Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991 v okrese Brno-město*. Brno: Krajská statistická správa, 1992.
- Węclawowicz, Grzegorz 1993. *Die sozialräumliche Struktur Warschaus – Ausgangslage und postkommunistische Umgestaltung*. Wien: Institut für Stadt- und Regionalforschung (ISR-Forschungsberichte; 8).
- Weiske, Christine 1996. „Die langen Wellen und die kurzen Momente – Dimensionen der sozialen Zeit und des sozialen Raums in der Stadtentwicklung Erfurts“. Pp. 163–188 in Häussermann, H., R. Neef (eds.), *Stadtentwicklung in Ostdeutschland. Soziale und räumliche Tendenzen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Werner, Frank 1981. *Stadt, Städtebau, Architektur in der DDR. Aspekte der Stadtgeographie, Stadtplanung und Forschungspolitik*. Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg, Institut für Gesellschaft und Wissenschaft (IGW).
- Žáková, Ludmila 1973. *Ekologická analýza města Brna. Studie o nemocnosti a jiných sociálně patologických jevech*. Dipl. práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta.
- Žižková, Lenka 1972. Brno. *Sociálně ekologická interpretace výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Rigor. práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta.

Obr. 1. Pozitivní obrazy městského prostoru v Brně
(n = 369; respondent mohl uvést více voleb)

Zdroj: vlastní výzkum (říjen 2000)

Obr. 2. Negativní obrazy městského prostoru v Brně
(n = 369; respondent mohl uvést více voleb)

Zdroj: vlastní výzkum (říjen 2000)

Cizinecké komunity a městský prostor v České republice

ZDENĚK UHEREK*

Etnologický ústav AV ČR, Praha

Foreign Communities and Urban Space in the Czech Republic

Abstract: The article introduces selected foreign communities that since the 1990s have become a part of the urban space of Czech towns and cities. It familiarises the reader with research into the Ukrainian, Slovak, Georgian, Chinese, and Vietnamese communities and argues that each of these communities has elected a slightly different strategy for adapting to the urban environment. The particular strategies that have been chosen range from that of the labour-migration model to multicultural and assimilative strategies. The labour-migration strategy dominates among the Ukrainian communities, while the assimilative strategy is most prominent among the Slovak communities. The other groups to a greater or lesser degree tend to create a multicultural environment. The article includes data on the number of members in each of the specific enclaves, on where the members reside and their economic activities, and to a limited extent also on their family and social life.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 2: 193–216

Cílem tohoto textu¹ je představit současné české město jako prostor imigrace diferencovaných cizineckých komunit. Základní položenou otázkou je, jaké strategie imigranti používají k tomu, aby se adaptovali do jinokulturního prostředí a integrovali se do jeho struktur.

Úvod

Migrace nejsou v postkomunistických zemích novým fenoménem. V řadě regionů bývalého socialistického bloku se v nedávné minulosti odehrály významné migrační pohyby spojené se změnami v ekonomické politice států, s novými vojensko-obrannými strategiemi a s politickými cíli, jejichž naplňování znamenalo přesuny celých národů nebo etnických skupin. Tyto migrační pohyby byly mnohdy spojeny i s urbanizací, jež v komunistických státech probíhala [podrobněji např. Musil 2001]. Zatímco v době totalitních režimů byly migrační toky z větší části regulovány (jednalo se o řízené nebo

* Veškerou korespondenci zasílejte: PhDr. Zdeněk Uherek, Etnologický ústav AV ČR, Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, e-mail: uherek@eu.cas.cz

¹ Text byl vytvořen v rámci řešení Projektu rozvoje badatelského výzkumu v klíčových oblastech vědy K9058117.

násilné migrace) a kromě migračních pohybů těsně po první a druhé světové válce se odehrávaly zejména uvnitř hranic jednotlivých států, po roce 1989 sílí především spontánní mezinárodní migrace, která směřuje z oblastí s nižší životní úrovní do oblastí s vyšší životní úrovní a do urbanizovaných center. Česká republika se v 90. letech 20. století proměnila ze země převážně zdrojové, kterou byla do roku 1989,² na zemi převážně tranzitní nebo cílovou a stala se v oblasti migrace součástí tak zvané nárazníkové zóny oddělující západní Evropu od východní části euroasijského kontinentu [Wallace 2001].³ Jestliže ve druhé polovině 80. let byl počet cizinců s trvalým a dlouhodobým pobytem stabilizován a pohyboval se přibližně mezi 34–37 tisíci osob,⁴ od roku 1991 začíná tento počet prudce stoupat. Nejvyššího počtu cizinců s trvalým a dlouhodobým pobytem – 220 187 osob – bylo u nás dosaženo v roce 1999 [Cizinci 2001: 14]. Od roku 2000 zaznamenáváme jejich mírný pokles. Současně byla, na základě evidence trvalého pobytu osob již od roku 1998 zaznamenávána snižující se intenzita zahraniční migrace i snižující se kladné saldo mezi počtem přistěhovalých a vystěhovalých pro Českou republiku [Pavlík, Kučera 2002: 65].

Migrace, která do České republiky proudí, pokud není tranzitní, je převážně migrací ekonomickou. Česká republika jako cílový prostor tedy přitahuje migranty především tím, že zde předpokládají možnost ekonomických aktivit. V roce 2001 na území České republiky pobývalo přibližně 200 000 cizinců s trvalým pobytem nebo dlouhodobými vízy nad 90 dní.⁵ Ve stejné době bylo na území České republiky přibližně 18 tisíc žadatelů o azyl a 1 200 azylantů.⁶ K 30. 6. 2001 činil počet platných pracovních povolení cizincům 41 348 [Horáková, Macounová 2001: 4]. Počet cizinců pohybujících se na území České republiky na víza do 90 dnů nebo v bezvízovém styku byl však mnohem vyšší. Jedná se často o turisty, krátkodobé nákupní nebo obchodní aktivity, návštěvy známých a příbuzných, krátkodobé studijní pobyty. Jen v roce 2001 bylo na hraničních přechodech České republiky odbaveno 204 milionů cizinců (příjezd i výjezd)⁷ a 95 tisíc jich nebylo vpuštěno do České republiky a z hraničních přechodů vráceno zpět.⁸

Vedle osob, jejichž pobyt je na území České republiky legalizován, předpokládáme relativně vysoký počet nelegálně pobývajících cizinců. V roce 2001 se podaři-

² Odhaduje se, že v letech 1948 až 1989 z České republiky emigrovalo přibližně 500 000 osob [Brouček 1998: 20].

³ Claire Wallace ve svých textech ukazuje, že západní Evropa snad ještě nezakusila tak zřetelný pocit jednoty a sounáležitosti jako při pádu železné opony a otevření hranice směrem na východ [Wallace, Chmouliar, Sidorenko 1996].

⁴ Například v roce 1985 bylo v České republice 37 177 cizinců s dlouhodobým a trvalým pobytem. V roce 1989 jich bylo 35 561 [Cizinci 2001: 14].

⁵ K 31. 12. 2000 to bylo v kategorii dlouhodobé pobyty a trvalé pobyty celkem 200 951 osob [Cizinci 2001: 14].

⁶ Zdroj dat Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor azylové a migrační politiky.

⁷ Nejvyšší počet cizinců překročil oběma směry hraniční přechody České republiky v roce 1996. Bylo to 214 milionů osob. Od roku 1996 počet každoročních odbavení cizinců na hranicích kolísá mírně nad 200 miliony, pouze v roce 1999 klesl na 199 milionů.

⁸ Zdroj dat Policie České republiky, služba cizinecké a pohraniční policie.

lo zadržet 23 834 osob, které nelegálně překračovaly hranici, z toho 21 090 byli cizinci.⁹

Nejvíce cizinců legálně pobývajících s dlouhodobými vízy nebo majících trvalý pobyt na území České republiky bylo k 31. 12. 2000 z Ukrajiny (50 212 osob) a ze Slovenska (44 265 osob), dále následoval Vietnam (23 556 osob), Polsko (17 050) a Rusko (12 964). Méně početné byly již cizinecké komunity Němců (4 968 osob), Bulharů (4 018 osob), Jugoslávců (3 680 osob), Číňanů (3 551 osob) a občanů USA (3 238).¹⁰ Početně významné jsou též skupiny občanů Běloruska (částečně politická emigrace), Moldavska (především ekonomická migrace), Rumunska a Kazachstánu (část z nich jsou bývalí příslušníci českých menšin na území těchto států). Cizinecké komunity působí na sociální klima zejména městské společnosti, mají vliv na sociabilitu v městském prostoru, spoluvytvářejí sociální diverzitu města, která je podle názorů některých teoretiků přímo měřítkem městskosti daného sídla [např. Wirth 1938]. V textu se zaměříme na vybrané skupiny cizinců dlouhodobě usídlené v městském prostoru, které se staly v minulých letech předmětem terénních výzkumů, a máme o nich tudíž shromážděna relevantní data.

Cizinci a městské prostředí

Město jako sídelní typ je za standardních podmínek uzpůsobeno k přijímání migračních skupin mnohem lépe než jiné sídelní typy. Často je samo produktem migrace, díky migraci nabývá současné podoby a v mnoha případech je jeho další existence či reprodukce na migraci závislá.¹¹

Atraktivnost městského prostředí pro cizince potvrdily také výsledky sčítání lidu, domů a bytů z 1. 3. 2001, které ovšem zachytí jen v omezené míře některé typy cizineckých komunit.¹² Data Českého statistického úřadu použitá v tabulce 1 ukazují,¹³ že procentuální zastoupení cizinců téměř rovnoměrně stoupá s velikostí

⁹ Zdroj dat Policie České republiky, služba cizinecké a pohraniční policie. Nejvíce osob nelegálně překračujících hranici bylo zadrženo v roce 1998 (44 672). Od tohoto roku počet zadržovaných cizinců nelegálně překračujících státní hranici mírně klesá.

¹⁰ Zpracováno na základě dat v publikaci Cizinci v České republice [Cizinci 2001: 15–21].

¹¹ Vztah prostorové organizace a urbanizace viz např. [Frisbie, Kasarda 1988: 629–666].

¹² Zatímco Policie České republiky, služba cizinecké a pohraniční policie, evidovala přibližně ve stejném období, k 31. 12. 2000 jen v kategorii cizinců s vízy nad 90 dní a s trvalým pobytem celkem 200 951 cizinců, mezi kterými byli nejpočetněji zastoupeni občané Ukrajiny, Slovenska, Vietnamu, Polska a Ruska, sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 podchytilo celkem 124 608 cizinců s nejpočetnějším zastoupením občanů Slovenska, Ukrajiny, Vietnamu, Polska, Ruska, Německa, USA a Rakouska (občané USA byli v evidenci služby cizinecké a pohraniční policie v tomto období podle počtu státních příslušníků na území České republiky až na desátém místě).

¹³ Pro tento účel byla použita data předběžných výsledků sčítání lidu, domů a bytů z 1. 3. 2001, ve kterých bylo podchyceno 104 885 cizinců, tedy o 19 723 cizinců méně než v definičních výsledcích sčítání. Tento počet by neměl závěry významněji ovlivnit.

Tabulka 1: Cizinci dle velikostních skupin obcí podle předběžných výsledků Sčítání lidu, domů, bytů k 1. 3. 2001

Velikostní skupina obce	Počet cizinců podchycených sčítáním	Procentuální podíl cizinců na počtu obyvatel obce
do 499 obyvatel	4 640	0,5 %
500-999	5 575	0,6 %
1 000-1 999	5 859	0,6 %
2 000-4 999	8 427	0,7 %
5 000-9 999	5 911	0,7 %
10 000-19 000	8 146	0,8 %
20 000-49 999	12 999	1 %
50 000-99 999	12 170	1 %
100 000 a více obyvatel	41 157	1,9 %
celkem	104 885	1 %

obce a jejich koncentrace se jeví jako největší ve městech nad 100 000 obyvatel. Týž zdroj také uvádí, že ve velkých městech nad 100 000 obyvatel žije v České republice celkem 39 % cizinců a že v sídlech nad 10 000 obyvatel nalezneme celkem 71 % cizinců, které sčítání podchytilo (sčítání zaznamenalo, že v sídlech tohoto typu žije v České republice celkově přibližně 54 % obyvatel České republiky).

Přestože celkové hodnoty hovoří přesvědčivě, nelze pro Českou republiku jednoznačně stanovit, že čím větší město, tím větší koncentrace cizinců. Ekonomickou migraci přitahuje především možnost výdělků, podnikání, práce a zaměstnání. Vzhledem k tomu, že mezi sídly nad 10 000 obyvatel vykazuje největší koncentraci cizinců Cheb s 33 tisíci obyvateli – sčítání zde podchytilo 5,8 % cizinců – a na druhém místě je Aš (12,5 tis.) se 4,5 % cizinců, lze předpokládat, že nejen městskost, ale v českém prostředí také blízkost nejbohatších evropských států a styčné body kontaktů s jejich obyvateli jsou důležitým faktorem, který cizince přitahuje.

Vysoké koncentrace cizinců jsou zejména ve městech průmyslových, dosídlovaných po druhé světové válce a ležících v západních, severozápadních a severních příhraničních regionech. Vysoké koncentrace cizinců vykazují Krupka (2,8 %), Český Těšín (2,6 %), Varnsdorf (2,3 %), Teplice (2,1 %). Městské prostředí příhraničních měst položených jižně od dálnice D5 pravděpodobně neposkytuje cizincům tak příznivé podmínky. Mezi městy nad 10 tis. obyvatel s vysokou koncentrací cizinců (1,5 % a více) se podle sčítání vyskytují jen Domažlice (1,8 %). Také Brno v blízkosti rakouských hranic s 1,4 % cizinců jen málo zřetelně překračuje celorepublikový podíl počtu cizinců na počtu obyvatel státu, který činí podle sčítání lidu, domů a bytů

z 1. 3. 2001 přibližně 1,2 %.¹⁴ I při jižní partii hranic s Německem a při hranicích s Rakouskem se však mohou vyskytnout menší sídla s vysokou koncentrací cizinců, jako je například Železná Ruda (2 017 obyvatel), kde především vietnamští živnostníci vytvořili koncentraci cizinců, která podle sčítání činila 13,7 % obyvatel této obce.

Praha s 3 % cizinců zaujímá významnou pozici mezi městskými sídly s největší koncentrací cizinců v České republice. Žije zde více než 50 % všech Rusů a občanů USA, které sčítání podchytilo. Je městem, které poskytuje zaměstnání nejen nekvalifikované pracovní síle z východní Evropy, ale též kvalifikovaná pracovní místa zájemcům ze Západu. Vedle Ukrajinců, kteří v roce 2001 získali v Praze nejvíce pracovních povolení (5 118), jsou na druhém místě občané USA (1 264 platných povolení k zaměstnání) a na třetím místě občané Velké Británie (965 platných povolení k zaměstnání) [Horáková, Macounová 2001: 4].

Z hlediska problematiky cizinců v městském prostředí je nutné dále zmínit Mladou Boleslav jako příklad sídla s velmi vysokou koncentrací cizinců (3,3 %), které přitahuje prosperující průmyslový podnik Škoda – Volkswagen. K 30. 6. 2001 nejvíce platných pracovních povolení v okrese Mladá Boleslav vlastnili Poláci (1 533), dále Ukrajinci (223) a na třetím místě Němci (88) [Horáková, Macounová 2001: 7]. Cizince též přitahují lázeňská střediska a v některých z nich dosahují též významných koncentrací jako například v Jáchymově (4,1 %), Františkových Lázních (3,0 %) nebo v Poděbradech (2,2 %).¹⁵

Ne všechny zahraniční migrace však v českých zemích směřují do městského prostředí. V bývalém Československu se uskutečnily migrace, které směřovaly také na venkov. Jednalo se zejména o osídlování pohraničních oblastí po odsunu sudetských Němců těsně po druhé světové válce. 220 000 migrantů ze zahraničí, převážně krajanů, směřovalo ve velké míře i do vesnických sídel [srv. Srb 1984]. Ovšem některé komunity se tam stabilizovat nepodařilo.

Za příklad, kdy selhalo osídlování venkova cizinci, může sloužit početná cizinecká komunita usídlená na našem území po roce 1945, řečtí političtí imigranti, kteří přišli do Československa v letech 1949–1950 (jednalo se přibližně o 12 000 osob).¹⁶ Pro jejich umístění byly původně určeny odlehlé venkovské obce v tehdejších okresech Jeseník, Krnov a Zámberk na severní Moravě a ve východních Čechách, kde do roku 1945 bydleli obyvatelé převážně německé národnosti. Českoslovenští představitelé i vedoucí osobnosti řecké imigrace předpokládali, že imigranti budou žít ve vyčleněných venkovských lokalitách izolovaně a pracovat v zemědělství.¹⁷

¹⁴ Zdrojem dat v tomto odstavci je Český statistický úřad.

¹⁵ Byla zahrnuta i lázeňská střediska s počtem obyvatel menším než 10 000 osob (Jáchymov, Františkovy Lázně).

¹⁶ Podrobněji o okolnostech imigrace této skupiny viz [Botu 1982; Otčenášek 1998; Hradečný 2000; Vindiš 2002].

¹⁷ Do uvedených lokalit nebyly umístěny děti bez matek, které přešly do dětských a mládežnických domovů, přestárlé osoby, které byly ze všech transportů přesunuty do jednoho společného útulku, jenž byl zpočátku ve Svatobořicích, v roce 1950 byl přestěhován do Mikulova

Již po příjezdu prvních transportů do venkovských obcí se ukázalo, že představa o lokalizaci imigrantů v izolovaných venkovských enklávách je nereálná. V zemědělství nebylo možné rychle vytvořit dostatečný počet pracovních příležitostí. Navíc výnosy ze zemědělské produkce nepřicházejí bezprostředně po pracovním výkonu, a nemohly proto ihned viditelně přispět ke zlepšení hmotné situace imigrantů. Aby se ekonomicky aktivnímu obyvatelstvu poskytla možnost výdělků, začalo se již na konci roku 1949 zabezpečovat dojíždění z lokalit, kde byli imigranti ubytováni, do průmyslových podniků. Přestože 90 % řecké emigrace pocházelo z venkova, projevovala velká část imigrantů zájem o přestěhování do měst, v nichž se nacházely průmyslové podniky. Stěhování z venkova do měst probíhalo již v roce 1950, i když tento proces brzdilo jak řecké imigrační vedení, tak i tehdejší československé Ministerstvo práce a sociální péče.

První vlna druhotné migrace směřovala především do center regionů, kam byli imigranti původně umístěni. Sídlem s největším počtem Řeků se stal Krnov, následoval Jeseník. V Krnově bydlelo v roce 1952 přibližně 700 Řeků. Zpráva předložená mezinárodním oddělením ÚV KSČ na konci roku 1952 konstatuje, že „*v jesenickém, krnovském a žambereckém okrese většina Řeků opustila své domky a byty na vesnicích a houfně se nastěhovala ke svým známým a příbuzným do města.*“¹⁸ Přitom z hlediska kvality bydlení došlo spíše ke zhoršení situace imigrantů. Nyní bydleli v přelidněných bytech, někdy až po osmi osobách v jedné místnosti. Svoji situaci imigranti později řešili odchodem do dalších vybraných bodů druhotné migrace. Ve druhé polovině 50. let již směřovali do větších měst, například do Rychnova nad Kněžnou, Dvora Králové nad Labem, Jablonce nad Nisou, Brna, Plzně, Rokycan, Hradce Králové a do Prahy. V současnosti počet Řeků díky reemigraci a asimilaci výrazně poklesl. Při sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 deklarovalo řeckou národnost 3 219 osob. Část z nich přijala občanství České republiky.¹⁹ Městem s největším počtem obyvatel řecké národnosti, kteří po roce 1989 podstatně změnilí způsob obživy [podrobněji Vindiš 2002], se stala Praha [Uherek 2002: 137].²⁰ K řecké národnosti se hlásí také 326 obyvatel Ostravy a 309 obyvatel Brna.

Obdobně přesídlenci z Ukrajiny a Kazachstánu (převážně českého původu) v letech 1991 až 2001 deklarovali zájem bydlet převážně v urbanizovaných centrech nebo v jejich blízkosti. Preferovali bydlení ve městech nebo v jejich blízkosti spíše než na venkově vzdáleném od městských center, a to i v případě, že se jednalo o původně venkovské obyvatelstvo [viz Brouček, Uherek, Valášková 1995; Valášková, Uherek, Brouček 1997; Uherek, Valášková, Kužel, Dymeš 2003].²¹ Obdobné tendence byly zjištěny i u dalších cizineckých skupin. Terénní šetření naznačují, že cizin-

a nakonec se od roku 1951 nacházel v Těchomíně v severovýchodních Čechách. Vážněji nemocné osoby byly podle charakteru nemoci umisťovány do nemocnic po celém území Československa [Hradečný 2000: 45].

¹⁸ SÚA, fond 100/3, sv. 140, a.j. 547, 2, 1. 121 [cit. dle Hradečný 2000: 51].

¹⁹ Mnozí mají dvojí občanství.

²⁰ Podle výsledků sčítání z roku 2001 v Praze řeckou národnost deklaruje 458 osob.

²¹ Data byla získávána v letech 1992 až 2000 řízenými rozhovory se standardizovanými otázkami na statisticky významných souborech respondentů uvedené provenience.

ci shledávají v novém prostředí nejvíce šancí v urbanizovaných centrech, přestože je majoritní společnost spíše vytlačuje na periferii [podrobněji Uherek 2002: 136].

V absolutních číslech žije nejvíce cizinců v Praze, přestože, jak je uvedeno výše, jsou koncentrace cizinců v několika českých městech ještě vyšší než v Praze. Znamenány byly i skupiny cizinců, kteří z Prahy odešli do jiného města, protože v něm byla menší konkurence a životní náklady [Derianová 2001]. Na konci roku 2000 počet legálně usazených cizinců s dlouhodobými vízy nebo trvalým pobytem v Praze činil 57 583 osob [Cizinci 2001: 66] a odpovídal přibližně jedné čtvrtině všech cizinců legálně pobývajících na území České republiky. Podle údajů Policie České republiky, služby cizinecké a pohraniční policie, to bylo 5 % z celkového počtu obyvatel města (sčítání v roce 2001 podchytilo výše uvedená 3 %) navzdory tomu, že zde cizinci mohou získat bydlení zpravidla jen v „tržním nájemném sektoru a platí i za legální pronájmy neúměrně vysoké částky a přitom požívají jen nízkou, ne-li nulovou ochranu jako nájemníci“ [Baršová 2001: 67].

Počet cizinců žijících v Praze zaznamenaný ve statistikách zahrnuje jen část cizinců, kteří v Praze pravděpodobně bydlí. Podle odhadů mohl rozdíl mezi počtem obyvatel přihlášených v Praze k trvalému pobytu a skutečně zde žijících činit až 400 tisíc osob [Čermák, Drbohlav, Hampl, Kučera 1995]. Předpokládá se, že významný podíl mezi osobami žijícími v Praze bez trvalého pobytu tvoří právě cizinci. Jestliže má Praha, jak konstatuje Zdeněk Čermák, od roku 1994 „poprvé v poválečné historii záporné saldo vnitrostátní migrace“ [Čermák 1999: 127] (v letech 1994–1997 se prohlubovalo od ztráty 350 osob na ztrátu 3 081 osob ročně a Praha v letech 1994–1997 přišla vnitřní migrací celkem o 7 219 osob), pak byl příliv cizinců na konci 20. století pravděpodobně důležitým růstovým faktorem města. V obecnější rovině to konstatuje i mezinárodní badatelský tým sociálních geografů a demografů při vyhodnocování vnitřní migrace a regionální populační dynamiky v České republice. Ve studii na uvedené téma píše: „právě neurbanizovanější prostory přitahují velké množství mezinárodních migrantů. Ti také do jisté míry substituují nedostatek migrantů vnitřních a jsou dnes nejdůležitějším faktorem růstu největších center“ [Kupiszewski, Drbohlav, Rees, Durham 1999: 99].

Rozmístění cizinců v Praze není rovnoměrné. Největší koncentrace je v Praze 6 (4,5 %), kde převládají občané Ruské federace, Slovenska a USA. Následuje Praha 13 (4,3 %) s převahou občanů Ruské federace, Ukrajiny a Vietnamu. Vyšší počty cizinců byly zaznamenány též v Praze 2 (3,4 %) s převahou Slováků a občanů USA, v Praze 12 (3,2 %) s dominancí Slováků, Vietnamců a Ukrajinců a v Praze 1 (3,2 %), kde byl zaznamenán největší počet občanů USA, a dále Slovenska a Německa.²² Z údajů je patrné, že v rozmístění cizinců v Praze hraje roli blízkost cizích zastupitelstev, nabídka bytů a cena pronájmu. Mohou zde ovšem hrát roli i další faktory, které by bylo třeba dále ověřit.²³

²² Procentuální údaje jsou podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001.

²³ Oficiální statistické údaje o počtech cizinců nacházejících se v různých územních jednotkách, získané podle evidence místa pobytu, nemusí vždy vystihovat jejich skutečné rozmístění. Realita je taková, že cizinci často podnikají nebo jsou zaměstnáni v jiných místech, než kde je registrován jejich pobyt.

Řada autorů, zvláště Erving Goffman, ukazuje, že migrující skupiny mají v městském prostředí dobré předpoklady pro začlenění do městských organismů díky adaptaci městského obyvatelstva na komunikaci s lidmi, které sice osobně neznají, ovšem reagují na jejich vnější chování, což nevyžaduje jejich dlouhodobou znalost k tomu, aby s nimi vstupovali i do komplikovanějších interakcí [Goffman 1959]. Dále zde existuje vysoká nabídka zaměstnání. Jak předchozí rozbor naznačuje, především v těch největších městech se nejedná jen o manuální práci, ale též o nabídky kvalifikovaného zaměstnání. Tato nabídka přitom koresponduje s možností ubytování, byť za tržní ceny. Městské prostředí dále skýtá vysokou koncentraci institucí, které usnadňují integraci do nového prostředí. Jak výše uvedená data ukazují, české prostředí je však také charakteristické tím, že města jsou cizinci vyhledávána jako místa, kde se mohou kontaktovat s dalšími cizinci, kde se realizuje interakční síť mezi Západem a Východem se vším pozitivním i negativním, co tato interakce přináší. V dalším textu ukážeme, že podstatná je pro stabilizaci cizineckých komunit ve městě také vlastní etnická a příbuzenská síť, jejíž vytvoření do daného prostoru přitahuje další příslušníky téže provenience.

Uvedené charakteristiky naznačují obecnější trendy migrace cizinců a navozují otázku, jak v urbanizovaném prostoru jednotlivé skupiny cizinců žijí, jakým způsobem se na nový prostor adaptují, co lze vypovědět o jejich působení na každodennost města jako celku.

Vybrané cizinecké komunity v městském prostoru a adaptační mechanismy, které si vytvářejí

V době svého působení na pražské koleji Středoevropské univerzity iniciovala britská socioložka Claire Wallace kolektivní výzkum cizineckých komunit, ve kterém prokázala, že sledované komunity vykazují diferencované charakteristiky chování, volí odlišné strategie adaptace na nové prostředí, pohybují se v odlišných příjmových hladinách a velmi často se zaměstnávají také v odlišných profesích [Wallace, Chmouliar, Sidorenko 1996]. Přispívají tak k etnizaci některých činností, dovedností i modelů chování. Ve srovnání s dalšími středoevropskými postkomunistickými zeměmi (Polsko, Slovensko, Maďarsko) měli v 90. letech cizinci v České republice bezkonkurenčně největší možnost uplatnit se jako zaměstnanci (v roce 1997 například vydávala Česká republika ve srovnání se sousedním Polskem více než čtyřnásobný počet pracovních povolení cizincům) a také odhad ilegálně pracujících, který se pohyboval kolem 200 000 osob, byl ve srovnání s ostatními postkomunistickými středoevropskými zeměmi nejvyšší.²⁴

²⁴ Claire Wallace a Dariusz Stola uvádějí pro Slovensko odhad 10 000 nelegálně pracujících dělníků a pro Maďarsko přibližně 40 000 nelegálně pracujících dělníků. V Polsku se odhady pohybovaly kolem 150 000 až 200 000 nelegálních dělníků a více než desetinásobně převyšovaly počet vydaných pracovních povolení [Wallace, Stola 2001: 33].

Největší počet pracovních povolení je v České republice vydáván Ukrajincům. Z Ukrajiny je v České republice i největší počet cizinců s živnostenským oprávněním. Ukrajinci také v České republice tvoří nejpočetnější skupinu žadatelů o azyl. Nejpočetnější skupinou osob žijících v České republice, která se narodila v zahraničí, jsou však Slováci, z nichž mnozí dnes mají státní občanství České republiky.

Slováci

Slováci jsou velmi diverzifikovanou skupinou²⁵ a po celá devadesátá léta tvořili největší skupinu přistěhovalých do České republiky [Pavlík, Kučera: 68]. Mezi Slovenskem a územím dnešní České republiky probíhá rozsáhlá výměna osob již od meziválečného období, skupiny Slováků osídlovaly pohraničí po druhé světové válce. V České republice žijí slovenští úředníci federálních institucí komunistické éry, bývalí vojáci sloužící kdysi v České republice, podnikatelé a inteligence, která přišla po roce 1992. Žije zde i autochtonní slovenské obyvatelstvo při hranicích se Slovenskou republikou. Při sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 se ke slovenské národnosti hlásily přibližně 2 % obyvatel České republiky (193 190 osob). Řada Slováků žije ve smíšených manželstvích s Čechy.

Slováci, kteří žijí v českém městském prostředí, zpravidla netvoří uzavřené enklávy, splývají s majoritním obyvatelstvem, a proto se jedná o skupinu obtížně uchopitelnou. Navíc Slováci nejsou skupinou typicky městskou. Dobře se adaptují jak v městských, tak i venkovských podmínkách. Souhrnně není problematika Slováků v Čechách zpracována.²⁶ Z těch Slováků, kteří nejsou občany České republiky, žije 71 % v městském prostředí (v sídlech s počtem obyvatel 10 000 a více). 38 % Slováků s cizí státní příslušností podchycených sčítáním lidu, domů a bytů v roce 2001 bydlelo v sídlech o velikosti 100 000 obyvatel a více. Ve výběru typu lokality k usídlení se tedy Slováci s cizí státní příslušností chovali obdobně jako řada dalších skupin cizinců. Na rozdíl od nich jsou však Slováci s cizí státní příslušností cizineckou komunitou, která je mezi majoritním obyvatelstvem nezřetelná. Slováci se v České republice nevyznačují specifickými ekonomickými aktivitami, povoláními, neliší se příjmovými kategoriemi ani vystupováním. Schopnost takto splynout v městském prostředí s majoritním obyvatelstvem je vzácná a Slováci, pokud jsou cizinci, se touto vlastností liší od všech ostatních menšin a cizineckých skupin, které se v českém prostředí nacházejí, i když si příležitostně vytvářejí vlastní kulturní instituce a pěstují pocit sounáležitosti s místem původu.

²⁵ Počet Slováků, kteří v České republice pobývali jako cizí státní příslušníci s trvalým pobytem nebo na víza nad 90 dní, činil k 31. 12. 2000 44 265 osob. Úřady práce však ke stejnému datu registrovaly 63 567 Slováků, tedy počet skoro o polovinu vyšší.

²⁶ K tomuto tématu viz např. [Nosková 1985, 1987; Šrajterová 1994].

Ukrajinci

Také migrace z Ukrajiny má na území současné České republiky dlouhodobou kontinuitu. Bohdan Zilynskij a René Kočík správně vystihli, že současnou situaci Ukrajinců v České republice charakterizuje určitá dvojdomost. „Tradiční“ skupina Ukrajinců vybavených českým občanstvím je dnes reprezentována lidmi převážně vyššího věku, kteří žijí v Čechách v mnoha případech už řadu desetiletí. ... Příznivější věkovou strukturu má „nová“ skupina Ukrajinců (po roce 1989) skládající se z osob, které v českých zemích pracují či podnikají. Tito lidé – až na malé výjimky – zatím nezískali české občanství nebo o to ani neusilují. Využívají povolení k pobytu v České republice a snaží se zlepšit finanční situaci svou a svých rodin. Míra jejich organizovanosti je minimální a většina z nich se nepodílí na akcích spolků existujících v rámci „tradiční“ ukrajinské skupiny“ [Zilynskij, Kočík 2001: 85]. Tato druhá, mnohem početnější, skupina v České republice pobývá především na víza nad 90 dní a zpravidla je charakterizována jako zahraniční pracující [Drbohlav 1997]. Jak už bylo uvedeno, pobývalo podle dat Policie České republiky k 31. 12. 2000 v České republice na dlouhodobá víza nebo zde mělo trvalý pobyt 50 212 Ukrajinců.²⁷

Nejvíce pracovních povolení získali Ukrajinci v Praze. K 30. 6. 2001 jich zde pracovalo 5 118 a byli bezkonkurenčně nejsilnější skupinou zahraničních pracujících. Přibližně z 95 % měli povolení platná pro dělnické profese [Horáková, Macounová 2001: 4]. Až na nepatrné výjimky se i v ostatních sídlech České republiky Ukrajinci uplatnili především v dělnických profesích. Pro tuto skupinu dělníků je charakteristické, že jejich vzdělání neodpovídá pracovnímu zařazení. Výsledky dotazníkového šetření z roku 1999 naznačily (šetřený vzorek nebyl reprezentativní), že přibližně 55 % ukrajinských dělníků v České republice má středoškolské vzdělání a 27 % má vysokou školu [Drbohlav, Lupták, Janská, Šepelová 1999: 26]. Přestože největší část Ukrajinců pracuje v Praze, nejedná se o městskou migrační skupinu v pravém smyslu slova, ale typickou kategorií zahraničních dělníků, kteří zaplňují niku na trhu práce kdekoli v České republice. V 90. letech 20. století řada z nich neměla práci v České republice ani jako primární zdroj obživy. Mnozí přijížděli na turistická víza, brali si řádné i neplacené dovolené v původních místech bydliště a možnost práce v České republice chápali jako příležitostný přívýdělek. Nutily je k tomu extrémně nízké mzdy na Ukrajině a vysoká nezaměstnanost. I v případě, že se jejich mzdy v České republice pohybovaly v nejnižších příjmových kategoriích (při dotazování obvykle uváděli 1 USD na hodinu), hodnotili svoji práci v České republice jako vysoce lukrativní vzhledem k nesrovnatelně nižším mzdám, ale těž vzhledem k cenám za zboží a služby na Ukrajině.

Cílem pobytu ukrajinských dělníků v České republice je většinou vydělat za co nejkratší dobu co největší množství peněz. Proto ukrajinští dělníci dobrovolně pracují často dvanáct hodin denně, netrvají na dvou dnech pracovního volna týdně

²⁷ Sčítání lidu, domů a bytů podchytilo k 1. 3. 2001 na území České republiky 22 112 osob ukrajinské národnosti a 20 628 občanů Ukrajiny.

a jsou ochotni pracovat bez řádně uzavřených pracovních smluv za jakýchkoli podmínek. Ještě ve druhé polovině 90. let si za výnos ze tří až čtyřměsíčního pracovního pobytu byli schopni renovovat dům, svépomocí postavit malý domek, opatřit vybavení bytu, koupit ojetý automobil. Prostor pro řešení jejich ekonomické situace prací v České republice se omezil zejména od 28. června roku 2000 zavedením vízové povinnosti pro občany Ukrajiny a dalšími opatřeními, která jim zproblematicovala přístup na trh práce. Již před tím existující ukrajinské zprostředkovatelské firmy převzaly část této pracovní migrace pod svoji asistenci, organizují pracovní nábor přímo na Ukrajině a dělníky organizovaně dovážejí do České republiky [Uherek, Plochová 2002].

„Klienti“, jak se náborářům na Ukrajině říká, přislíbí zájemcům v ukrajinských městech a vesnicích práci v České republice, převezmou od nich pasy, zabezpečí potřebná povolení a uhradí poplatky. Dělníky převezou do České republiky a s jejich pomocí zabezpečují jako firma sjednané práce dalším firmám v České republice. Náborovaní dělníci se často až na místě dozvídají, jakou budou vykonávat práci, a odměnu dostávají až po srážkách za ubytování, stravování a zprostředkování práce. Podle sdělení dotazovaných je tento způsob zaměstnávání pro dělníky mnohem méně výhodný než individuální pracovní migrace, která pro ně byla dostupná v 90. letech. Nemají však dostatek prostředků ani znalostí, aby se organizované formě vyhnuli. Ze zprostředkovatelských firem se stávají mocné instituce.²⁸

Vzhledem k tomu, že takto náborovaní dělníci přebývají v České republice velmi často jen omezenou dobu, bez rodin a většinu času věnují pracovní činnosti, je jejich integrace do lokálních podmínek zpravidla na velmi nízkém stupni. V současné době, tak jako u jiných skupin, byl zaznamenán pokles působení této skupiny v kategorii zaměstnanců a naopak nárůst v kategorii živnostníků [podrobněji Horáková 2001]. Od roku 2000 část této ekonomické migrace legalizuje svůj pobyt v České republice tak, že zde požádají o azyl a čekají na vyřízení své žádosti [Uherek 2002a].

Zatímco v polovině 90. let budila rychle rostoucí migrace z Ukrajiny i mezi odborníky určité znepokojení, v současné době se kvůli nižším příjmům migrantů a překážkám ze strany úřadů její velikost stabilizuje. Ve zprávě Českého statistického úřadu za rok 2001 bylo dokonce konstatováno, že v tomto roce měla Česká republika s Ukrajinou záporné migrační saldo [Kretschmerová 2002: 167].²⁹

²⁸ Výzkum na Zakarpatské Ukrajině na toto téma v roce 2001 prováděli Z. Uherek, N. Valášková, K. Plochová, M. Mušinka, na jižní Ukrajině v roce 2002 výzkum na obdobné téma uskutečnili Z. Uherek, N. Valášková, K. Plochová, V. Dvořák. [Srv. též Uherek, Plochová 2002]. V rámci výzkumu nebyla uskutečněna kvantitativní šetření, výběr respondentů probíhal metodou „sněhové koule“, dotazování bylo prováděno pomocí nestandardizovaných otázek a podstatná část dat byla získávána pozorováním.

²⁹ Záporné saldo stěhování měla ovšem Česká republika v roce 2001 také se Slovenskem a Německem, tedy dalšími ještě nedávno významnými zdrojovými zeměmi, a Terezie Kretschmerová správně zvažuje, zda tato změna není způsobena především změnou metodiky sledování zahraniční migrace [Kretschmerová 2002: 166].

Arméni a Gruzínci

Na rozdíl od Ukrajinců můžeme v případě Arménů, Gruzínců, Vietnamců, Číňanů, Rusů, Srbů, Arabů i některých dalších skupin hovořit o vyhraněných městských společenstvích vytvářejících charakteristické modely integrace do českého městského prostředí.

Studium arménské komunity,³⁰ které bylo realizováno v roce 2000 ve třech sídlech České republiky, v Praze, v Ústí nad Labem a v Brně [Maroušek 2000],³¹ ukázalo, že některé cizinecké komunity se v různých českých sídlech mohou soustředit na odlišné způsoby obživy a najít si i odlišná místa v organismu města jako celku. V Praze cizinecké komunity, které z tohoto hlediska zpravidla vykazují nejširší spektrum činností, jsou nejpěstřejí vzdělanostně, kvalifikačně i příjmově diverzifikovány. Platí to i v případě arménské komunity. Většina ekonomicky aktivních Arménů v České republice provozuje vlastní živnost, pracuje na základě živnostenského listu nebo se zaměstnává u jiných Arménů. Zatímco v Praze se však mezi respondenty objevovali zástupci zahraničních firem, bohatí obchodníci, umělci, pracovníci arménské stavební firmy, v Brně i v Ústí nad Labem převládali drobní živnostníci – obchodníci.

V Brně se Arméni soustředili na prodej zeleniny (byl zde však také majitel trafiky, podnikatel v oblasti účetnictví aj.), v Ústí nad Labem podnikali v oblasti oprav obuvi, šití oděvů na zakázku a pohostinství (pracoval zde ovšem též jeden malíř). Ve všech třech městech sice pracovali také jako zaměstnanci českého podniku, ale byli v menšině. Projevila se zde okolnost vyskytující se i v biografiích cizinců shromážděných autorem tohoto textu, že totiž krajané se velmi často zaměstnávají navzájem a že cizinci najdou snáze zaměstnání u cizinců než u majoritního obyvatelstva.

Ve třech uvedených městech byl při šetření zaznamenán poněkud odlišný charakter vztahů s majoritním obyvatelstvem. Nejprátelštější vztahy s majoritním obyvatelstvem respondenti uváděli v Brně, kde v době výzkumu probíhala pravidelnější komunikace mezi autochtonním obyvatelstvem a Armény nejen na bázi pracovních vztahů, ale i vztahů mimopracovních, sousedských.

Arméni, stejně jako řada dalších cizineckých skupin, jsou často včleněni do širších cizineckých komunikačních sítí. V této skupině je tomu tak nejen na bázi pracovních nebo obchodních vztahů, ale též přátelských vztahů. Respondenti při šetření uváděli, že se stýkají například se známými, se kterými se spřátelili v přijímacích, pobytových nebo azylových střediscích Ministerstva vnitra v době, kdy by-

³⁰ K 31. 12. 2000 v České republice pobývalo 1 081 Arménů, kterým byla udělena víza delší než 90 dnů nebo trvalý pobyt. Arméni byli také mezi žadateli o azyl, azylanty a několik desítek členů této komunity získalo občanství České republiky.

³¹ Etnolog Jaroslav Maroušek pracoval především formou opakovaných rozhovorů s nestandardizovanými otázkami. Zaměřil se celkem na 56 respondentů a data z rozhovorů doplnil pozorováním. V mimopražských lokalitách se mu podařilo podchytit příslušníky téměř všech rodin.

li v azylovém řízení a čekali na rozhodnutí o udělení azylu. Podle názoru pracovníků pobytových středisek Ministerstva vnitra České republiky jsou většinou právě Arméni po udělení azylu schopni se brzy osamostatnit a stát se výdělečně činnými, neboť mohou využít sítě příbuzných a známých v České republice, kteří jim pomohou nalézt uplatnění.

Arménská komunita, stejně jako i jiné komunity, má tendenci institucionalizovat výuku arménského jazyka a arménských kulturních reálií pro děti, vydávat časopis a vytvářet si krajanské kluby nebo spolky. Tyto aktivity se daří realizovat, ale nikoli s odezvou všech členů komunity, neboť v komunitách tohoto typu vládne velmi často určitá rivalita na bázi rozšířených rodin nebo jejich segmentů. Přestože i v Praze, kde je komunita nejpočetnější, se téměř všichni její členové navzájem znají,³² neznamená to, že jsou vždy vzájemně v přátelských vztazích.

Podobně jako Arméni i gruzínští imigranti³³ využívají při strategiích adaptace v novém prostředí sítě vytvářených rozšířenými rodinami. Jan Černík, který mezi Gruzínci prováděl šetření v roce 2000,³⁴ zaznamenal i případy, že mladé ženy s dětmi, které emigrovaly z Gruzie do České republiky, byly podporovány penězi z místa původu, dokud se v novém prostředí neosamostatnily [Černík 2000]. Častější je však praxe opačná, to znamená podpora z cílové země do země původu (potvrdilo se i v případě Gruzínců).

Černíkovo šetření ukázalo, že samotný fakt migrace a otevření hranic ekonomickým aktivitám jednotlivců a skupin vytváří imigrantům řadu nových pracovních příležitostí. Mezi jeho respondenty se frekventovaně vyskytovali lidé, kteří se zabývali různými formami zprostředkování kontaktu mezi cizinci a majoritním obyvatelstvem a byli závislí na klientele z bývalého Sovětského svazu. Jednalo se například o poskytování právního poradenství při získávání povolení k pobytu, zpro-

³² Pokud se neznají osobně, mají o sobě alespoň povědomí a zpravidla se mohou navzájem představit při svátcích, křtinách, svatbách apod., které jsou příležitostí pro setkávání rozšířených rodin. Příležitostí k masovému setkání arménské imigrační skupiny je také společná vzpomínka na genocidu Arménů v Osmanské říši v roce 1915.

³³ Gruzínci netvoří v České republice početnou komunitu. Jejich počet se na území České republiky pohybuje řádově ve stovkách osob. K 31. 12. 2000 v České republice bylo s povolením trvalého pobytu nebo s vízou nad 90 dní celkem 272 Gruzínců. Ve své práci však předkládá Jan Černík také alternativní odhad kaukasologa Václava A. Černého, který hovoří o 1 500 imigrantech z Gruzie během 20. století, ovšem včetně dnes již nežijících imigrantů a jejich potomků [Černík 2000: 4]. Gruzínci bydleli téměř výhradně i se svými rodinami v Praze a z tohoto důvodu lze předpokládat, že v Praze je početně největší skupina Gruzínců v České republice.

³⁴ Etnolog Jan Černík pracoval se skupinou přibližně 40 imigrantů a jeho základní metodou byla, dle jeho vlastních slov, demonstrace sociálního chování jednotlivých imigrantů na vzorových biografiích a jejich pasportizacích (charakteristikách). Dále Jan Černík vyhodnocoval řízené rozhovory, které s imigranty realizoval pomocí nestandardizovaných otázek na téma: důvod imigrace, zaměstnání, příbuzenství, kontakty s Gruzii, legalita pobytu a vztahy s občany České republiky.

středkování při zajišťování bydlení cizinců, vyhledávání vhodných nemovitostí atd. Cizinci se zde uplatnili ve svých původních kvalifikovaných profesích (např. právník), ale služby v těchto kvalifikovaných oborech poskytovali opět cizincům. Vedle zprostředkovatelů však ve výběrovém souboru opět figurovali drobní obchodníci, exportér potravinářského zboží, provozovatel vinárny, zaměstnanec letecké společnosti a podobně. Jako zaměstnanci českých zaměstnavatelů se Gruzínci objevovali jen zřídka a mnohdy v poněkud neobvyklých povoláních, například velmistr v šachu. Je zajímavé, že při vyhledávání komunikačních cest k autochtonnímu obyvatelstvu nebo při zprostředkování zaměstnání hrála pozitivní úlohu autochtonní menšina. V daném případě to byla pražská židovská obec, která řadě cizinců gruzínské provenience pomáhala v začátcích.

Čínané

Jako řetězovou imigraci do českého městského prostředí charakterizovala ve své výzkumné zprávě Ljubica Obuchová čínskou komunitu.³⁵ Čínskou komunitu, stejně jako arménskou a gruzínskou, můžeme považovat za typicky městskou. Bydlí především v Praze a ve velkých krajských městech. Podle sčítání lidu, domů a bytů z roku 2001, které samozřejmě podchytilo jen část této komunity (celkem registrovalo v celé České republice 1 458 osob), bydlí v Praze 78 % tohoto počtu (tj. 1 134 osob). Nejvíce Číňanů sčítání zaznamenalo na Praze 13, 4, 14, 8 a 9. Větší počty tohoto etnika byly dále podchyceny v Brně (33 osob) a v Ostravě (35 osob). Při použití členění na kraje jich nejvíce bydlí, vyjma Prahy, ve Středočeském kraji, buď v blízkosti hlavního města, nebo v některých okresních městech, kde jsou rozmístěni po jedné nebo několika rodinách. Tendence koncentrovat se v západní části republiky, kterou jsme zaznamenali například u Vietnamců, zde není průkazná. Rozmístění Číňanů pravděpodobně nejvíce souvisí s jejich podnikatelskou činností v oblasti stravování a pohostinství, o které se zmiňuje i Obuchová, kdy rodiny potřebují, k tomu, aby se uživily, dostatečnou koncentraci obyvatel a městský životní styl a stravovací návyky.

Obuchová pracovala v roce 2001 s kolektivem spolupracovníků se 185 respondenty především v Praze, pouze malá část byla z jiných měst (Karlovy Vary, Plzeň, Cheb, Brno) [Obuchová 2002].³⁶ Na výzkumném vzorku se jí podařilo ukázat, že v případě čínské komunity je území České republiky propojeno s několika jasně ohraničenými regiony v Číně, odkud probíhá migrace. Mezi Českou republikou a tě-

³⁵ Čínská komunita je jedna z početnějších cizineckých komunit. Na počátku roku 2001 v ČR pobývalo 3 551 Číňanů, kteří obdrželi víza na dobu delší než 90 dnů nebo trvalý pobyt.

³⁶ Ljubica Obuchová pracovala především metodou řízených rozhovorů v mateřském jazyce respondentů, rozhovory byly vedeny tak, aby vznikala jednoduchá biografická interview. Část rozhovorů byla se souhlasem respondentů nahrávána, k výzkumu existuje též fotodokumentace.

mito regiony dochází k intenzivnímu pohybu osob, zboží, zkušeností, zatímco jiné čínské regiony se na migraci do České republiky nepodílejí. Obuchová též ukazuje, že v mnoha případech se lidé z jedné provincie či oblasti věnují pouze jednomu druhu činnosti, přičemž jiné ekonomické aktivity, byť sebelukrativnější, „přenechávají ‘cizákům’ z jiných provincií“ [Obuchová 2002: 11]. Pozornost věnovaná emigrantským zónám v Číně ve spojitosti se sociabilitou imigrantů z Číny v České republice přináší další a méně obvyklý pohled na transfer hodnot a kulturních vzorců z jedné oblasti do jiné.

Obuchová se ve své výzkumné zprávě dotkla mimo jiné také otázky rodinného života, rodinných vztahů a výchovy dětí v cizí zemi. V České republice se často setkáváme s cizineckými komunitami, které žijí intenzivním společenským životem v širších příbuzenských uskupeních a příbuzenské sítě jim mnohdy pomáhají i při adaptaci do nového prostředí. Současně s pobytem cizineckých komunit přibývají v městském prostředí méně standardní příbuzenská uskupení, než na jaká jsou obvyklá u autochtonního obyvatelstva. Nehraje zde roli jen kulturní odlišnost imigrantů, ale velmi často okolnost, že oni sami se nacházejí v nestandardním postavení. Obuchová do výzkumné zprávy například zařadila případ, kdy bylo několikaměsíční dítě narozené čínským rodičům v Praze předáno prarodičům do Číny, neboť rodiče v Praze nezvládali zároveň výchovu dítěte a provozování živnosti. Po pěti letech po vyřešení několika administrativních problémů si rodiče dítě vzali zpět do Prahy [Obuchová 2002: 5–6]. S případy dlouhodobého odloučení dětí od rodičů v důsledku migrace za prací do České republiky jsme se frekventovaně setkávali také na Zakarpatské Ukrajině, kde rodiče odjíždějící do České republiky děti ponechávali ve zdrojové zemi a předávali je do opatrování prarodičům nebo jiným příbuzným.

Vietnamci

Vietnamskou komunitu³⁷ nepovažujeme v českém prostředí za typicky městskou, neboť si hledá prostor k podnikání i ve venkovských obcích při hraničních přechodech. Data získaná sčítáním lidu domů a bytů však ukazují, že počet Vietnamců žijících v sídlech s 10 000 a více obyvateli téměř trojnásobně převyšuje počet Vietnamců žijících v sídlech menších. Nejvíce Vietnamců žije v Praze (sčítání v roce 2001 podchytilo 2 721 osob), dále v Chebu, v Ostravě a v Brně

V letech 2001–2002 studovala Veronika Kahlerová život vietnamských dětí navštěvujících plzeňské základní školy. Její výzkumný vzorek čítal 26 náhodně vybraných dětí navštěvujících 7 plzeňských základních škol.³⁸ Stejně jako jsme uvedli

³⁷ Jedná se o jednu z nejpočetnějších komunit cizinců na území České republiky s dlouhodobou kontinuitou již od 50. let 20. století. K 31. 12. 2000 v České republice žilo 23 556 Vietnamců s vízy nad 90 dní nebo trvalým pobytem. Vietnamci jsou též mezi žadateli o azyl, azylanty a několik stovek Vietnamců získalo občanství České republiky.

³⁸ V době výzkumu žilo v Plzni 61 vietnamských dětí ve věku 6–15 let.

u čínské komunity, i ona ve vietnamské komunitě zaznamenala, že rodiče velmi často musí řešit otázku, jak zvládnout náročné podnikání nebo zaměstnání a současně výchovu dětí. V případě vietnamské komunity se z tohoto důvodu rozšířila instituce tzv. „českých tet“, vychovatelek (resp. vychovatelů), které na část dne nebo jinak vymezený časový úsek děti přebírají do své péče. Jedná se o jev, který bude mít jistě důležitý dopad na integraci těchto dětí do české společnosti a na jejich postoje k majoritnímu obyvatelstvu. Výzkum Veroniky Kahlerové ukázal, že „české tety“ přebírají vietnamské děti někdy i do celotýdenní péče. V jejím relativně malém vzorku, který však podchytil každé druhé až třetí vietnamské dítě ve věku 6–15 let v Plzni, se vyskytlo 6 případů dlouhodobějšího odloučení dětí od rodičů. Ve třech případech byly instancí pečující o děti „české tety“, ve třech případech strýc a teta vietnamské proveniencce. Rodiče ve všech případech podnikali mimo Plzeň, konkrétně v Železné Rudě, a děti se s nimi vídaly obvykle jednou týdně. Důvodem tohoto nestandardního kroku bylo, že v Plzni se dětem mohli příbuzní nebo „české tety“ lépe věnovat a současně zde děti měly lepší podmínky ke vzdělávání [Kahlerová 2002].

Pro vietnamské rodiče, stejně jako například pro zmiňované Gruzínce, Armény nebo Čiňany, je vzdělání důležitou hodnotou a řada rodin je ochotna hradit kvalitní vzdělání i za předpokladu, že to podstatně zasáhne do struktury jejich výdajů. V případě vietnamské komunity v Plzni je jistě pozoruhodné zjištění, že téměř třetina rodičů, jejichž dítě ve věku 6–15 let navštěvuje v Plzni základní školu (nikoli gymnázium), volila soukromou základní školu s rozšířeným vyučováním jazyků, kde vedle českých učitelů vyučují také rodilí mluvčí z Velké Británie a z USA [Kahlerová 2002]. Vietnamským rodičům za daných okolností nevadilo, že škola je nábožensky (křesťansky) orientovaná. Z práce Veroniky Kahlerové vyplývá, že důvodem pro výběr soukromé školy není obava rodičů, že by jejich děti měly na státních školách komunikační problémy. Podle dosavadních zjištění jsou vietnamské děti většinou již po několika měsících schopny bez problémů komunikovat v češtině a mají zpravidla velmi dobrý prospěch. Motivací rodičů je, že chtějí dětem zabezpečit kvalitní vzdělání, zejména v jazykové oblasti, bez ohledu na to, že budou muset vzdělání dítěte hradit.

Škola jako integrační činitel plní pozitivní úlohu u všech zkoumaných komunit. Její zásluhou se dítě velmi často v prostředí cizinecké komunity stává poradcem pro kontakty s majoritou, administrátorem písemného styku i tlumočnickem. Při plzeňském výzkumu se Veronika Kahlerová setkala i s případem, že vietnamské dítě školního věku, jehož rodiče se chystali do České republiky, bylo posláno do prostředí českého krajského města k příbuzným o rok „napřed“, aby se zde naučilo jazyk a chodilo zde do školy s tím, že ho rodiče budou následovat.

O vietnamských obchodnících jsme hovořili jako o skupinách cizinců, které mají na území České republiky dlouhodobější kontinuitu. I vietnamskou komunitu však můžeme do jisté míry považovat za postkomunistický fenomén, přestože první Vietnamci byli vysíláni do tehdejšího Československa od poloviny 50 let. Po roce 1989 totiž Vietnamci zcela změnili způsob obživy a změnil se i charakter migrační-

ho mostu, který je v současné době vysoce funkční.³⁹ Jinak je tomu v případě imigrace z arabských zemí, kde v Čechách můžeme nalézt občany řady těchto zemí, kteří přišli jako studenti již před rokem 1989. Na ně navazují současní studující, podnikatelé, a také azylanti. Převažují mezi nimi muži, někdy zde žijí ve smíšených manželstvích a velmi často jsou součástí středních vrstev a intelektuální elity. Jedná se jednoznačně o městskou skupinu [podrobněji Derianová 2001, Hošková 2002]. Podobně zde můžeme zaznamenat již několik generací postupně se zde usazujících občanů bývalé Jugoslávie [podrobněji Vindiš 2002].

Mnoho příslušníků těchto migračních skupin je velmi dobře integrováno do českého městského prostředí. Ne všichni tito obyvatelé českých měst však mají zájem o úplnou asimilaci (v první generaci po přesídlení není úplná asimilace většinou ani reálná). Mnozí z nich ani neusilují o státní občanství České republiky. Často jim vyhovuje jejich místo „na půli cesty“ mezi dvěma světy. Velká skupina cizinců v první generaci také není definitivně rozhodnuta, zda nebude pokračovat v migraci do další země, nebo považuje za svoji vlast zemi původu a nechává si otevřenou cestu k návratu. K hlubší integraci je však velmi často vede nejen nutnost komunikovat s majoritním obyvatelstvem, ale též spjatost nejmladší generace se zemí, kde prodělává enkulturační a socializační procesy. Takový případ popisuje ve výzkumné zprávě o arménské komunitě i Jaroslav Maroušek, když hovoří o vystudovaném arménském restaurátorovi, v době výzkumu zaměstnanci Českých drah, a jeho ženě. Jaroslav Maroušek uvádí, že před několika lety navštívili Arménii spolu se svými dvěma syny. Tato cesta je stála mnoho peněz, ale pro hlavu rodiny měla velký význam: „Chtěl zde pobýt asi dva měsíce a svým synům ve věku devět a deset let, kteří neměli o Arménii žádnou představu, ukázat jejich vlast. Byl však velmi překvapen, když se ho jeho synové po několika týdnech začali vyptávat, kdy už pojedou domů. Otec se jim snažil vysvětlit, že jejich domov je v Arménii, že podnikli tuto cestu proto, aby jim ukázal jejich vlast. Ze strany svých potomků však nezaznamenal v tomto smyslu žádnou odezvu“ [Maroušek 2000: 33].

Závěr

Mezinárodní migrace na území České republiky a existence cizineckých komunit na přelomu 20. a 21. století je důsledkem světově rozšířených transnacionálních a globalizačních procesů, které byly v oblasti pohybu osob do roku 1989 na území České republiky mocensky usměrňovány a omezovány. Konkrétní podoba této migrace, jak ji známe z českých měst, je však výrazně ovlivněna dřívější orientací České republiky, resp. Československa, na země bývalého komunistického bloku, hospodářskými, po-

³⁹ Terezie Kretschmerová uvádí, že v roce 2001 si Česká republika z významných zdrojových zemí udržela kladné migrační saldo pouze s Vietnamem (s vědomím, že podstatné změny v migračním saldu u jednotlivých nedávno zdrojových zemí imigrantů mohou být způsobeny změnami v metodice sledování zahraniční migrace)[Kretschmerová 2002: 167].

litickými a někdy i personálními kontakty, schopností vzájemného vyjednávání a do roku 2000 též velmi snadnou prostupností hranic směrem do východní Evropy. Proto zde vedle skupin zcela nových nacházíme i migrační proudy, které navazují na migrace mající dlouholetou historickou kontinuitu a odkazující k období před rokem 1989.⁴⁰

Švédský urbánní antropolog Ulf Hannerz s použitím Wallersteinovy teorie světového systému popsal tvorbu globálních vazeb jako vytváření sítí, jejichž uzlovými body jsou světová centra, reprezentovaná městy [Hannerz 1989: 200–216]. Migrační pohyb směřuje především do center – do měst a i předložená data z českého prostředí tento trend potvrzují. Z jednoho, a tím i jistě omezeného, úhlu pohledu nám takto dávají určitou informaci o začleňování městské sítě v České republice do globálních vazeb.

Předložená data vypovídají, že mezinárodní migrace směřuje zejména do urbanizovaných center, ale nikoli výhradně. Vedle typicky městských komunit, jako jsou Číňané, Arméni, Gruzínci, občané USA nebo Rusové, jsou zde skupiny, které se orientují na oblasti podnikání nebo služeb, které městské prostředí nutně nevyžadují (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci). I pro ně je však městské prostředí atraktivní a jejich největší koncentrace nacházíme opět v urbanizovaných celcích. Je jistě zajímavé, že i v případě Slováků – cizinců s nejvyšším potenciálem splynout s prostředím majority – jsme zaznamenali v oblasti prostorového rozmístění obdobné tendence jako u dalších migračních skupin.

Městské prostředí cizince přitahuje rozmanitostí pracovních příležitostí, možností výdělků i prostorem k vytváření vlastních podpůrných sítí a institucí. Z uvedených dat vyplývá, že například imigrace z Číny, zaměřená na oblast pohostinství a stravování, již ve městech menších než 100 000 obyvatel může obtížně vytvořit takto zaměřenou enklávu početnější než několik rodin.

Výzkumy cizineckých komunit na území České republiky jsou v počátcích. O většině komunit máme přehled jen prostřednictvím úzce zaměřených sond z několika vybraných lokalit. Údaje, které jsou k dispozici, více otázek vyvolávají, než zodpovídají. Část otázek se týká každodenního života komunit – kde se scházejí, jak bydlí, jak se stravují, vychovávají děti, jak komunikují se zemí původu? Odpovědi, jak vyplývá z náznaků v textu, se u jednotlivých skupin liší a částečně je nacházíme v citovaných monografiích a studiích. Další část otázek se týká problematiky vztahu k majoritnímu obyvatelstvu, schopnosti s ním komunikovat, reagovat na kulturní podněty v novém prostředí, otázek integrace. Odpovědi na tento typ otázek více nebo méně úspěšně naznačuje celá řada dobově i místem vzniku omezených teoretických konceptů,⁴¹ jež berou v úvahu, že migrací se v daném prostředí mění společenské klima, se kterým se vyrovnávají jak imigranti, tak i autochtonní obyvatelé.

⁴⁰ Ve výběru migračních skupin prezentovaných v tomto textu se jedná zejména o Řeky, Slováky, Ukrajince a Vietnamce.

⁴¹ Vzpomeňme alespoň Williama Isaaca Thomase a Roberta Ezru Parka, pokud jde o koncept desorganizace a marginalizace, Roberta Redfielda, Ralpha Lintona a Melville Herskovitze v souvislosti s konceptem akulturace, nebo Nathana Glazera a Daniela P. Moynihana v souvislosti s konceptem vytváření nových etnicit v postindustriální společnosti.

V textu *Global Ecumene as a Network of Networks* Ulf Hannerz ukazuje, že jedinec nebo komunita se může stavět ke kulturním podnětům několika způsoby. Jednak tyto podněty může zapouzdřit do svého stávajícího systému hodnot a norem a v jejich rámci s nimi pracovat. Může dále zaujmout segregáční přístup a od nových podnětů se distancovat, nebo být naopak integrativní, snažit se věnit do nových systémů, které jsou jednotlivci nebo skupině zprostředkovávány. Přístup, který Ulf Hannerz charakterizoval jako „solitude“ – samotu, pak vyjadřuje mlčení – nereagování [Hannerz 1992]. Ulf Hannerz nepřichází s myšlenkou, že by některé etnicitou nebo národní příslušností vymezené skupiny nové hodnoty spíše „zapouzdřovaly“ a jiné se od nich „distancovaly“. Uvažuje ve svých příkladech spíše o jednotlivcích. Richard H. Thompson při popisu konfliktní situace v čínské komunitě v Torontu naznačuje, že přístup k novým kulturním hodnotám se může ostře lišit u jednotlivých imigrantských generací [Thompson 1989: 9–13]. Také náš příklad z arménské komunity tuto myšlenku podporuje. Předpoklad, že uvnitř skupin jednají jednotlivci často rozporuplně, považují za vysoce realistický.

Osobní přístup ke kulturním hodnotám ovšem souvisí také s vytvářením strategií, jak v daném prostředí optimálně přežít. V literatuře frekventovaně nacházíme pokusy charakterizovat typy státních politik vůči imigrantům. Například Grete Brochmann hovoří o politice segregáční, asimilační nebo pluralistické [Brochmann 1999: 11], autorská dvojice Castles a Miller vyčleňuje politiku exkluze, asimilace (integrace) a pluralismu (multikulturality) [Castles-Miller 1998: 336].⁴² Také s ohledem na problematiku etnicity hovoří T. H. Eriksen o asimilační, dominující/segregáční a multikulturní strategii státu [Eriksen 1993: 123]. Je však třeba doplnit, že tak jako stát uplatňuje určitý typ migrační politiky, uplatňuje imigrant vůči cílovému prostoru a jeho obyvatelům určité strategie inkluze a distance. Můžeme uvažovat o tom, že tyto strategie mají alespoň zčásti kolektivní charakter. Z tohoto textu i z dalších dosavadních pozorování lze v českém prostředí uvažovat tři převládající strategie:

1. pracovně migrační
2. multikulturní (menšinové)
3. asimilační.

Lze vyslovit hypotézu, že právě neexistence jasně formulované migrační politiky státu v 90. letech 20. století dala relativně velký prostor samotným cizineckým komunitám k vytvoření a aplikování vlastních migračních strategií. Jak předchozí text ukazuje, strategie pracovně migrační je nejtýpější pro velkou část migrace ukrajinské, ale též polské, o které jsme v tomto textu nehovořili. Zvláště v pojetí ukrajinské pracovní síly, se kterou se setkáme vedle České republiky také v Polsku, Rusku i dalších státech, je někdy v literatuře pracovně migrační strategie označována jako pracovní turistika [International Migration Policies 1998: 117]. Jak jsme již ukázali, pracovně migrační strategie přivádí cizince především do městského prostoru, ale zejména nekvalifikovaná pracovní síla se uplatňuje i na venkově.

Zatímco strategie pracovně migrační jsou dobře aplikovatelné spíše pro dočas-

⁴² K jednotlivým modelům migračních politik viz též [Janská 2002: 38–40].

nou migraci, ostatní strategie aplikují i skupiny, jejichž příslušníci jsou na území České republiky dlouhodobě nebo trvale. Zejména strategie asimilační může být přitažlivá pro migranty, kteří v cílové zemi hodlají již setrvat. Mezi skupinami představenými v tomto textu se asimilační strategii nejčastěji přibližují slovenští imigranti. Jak již bylo uvedeno, v městském prostředí jsou imigranti tohoto typu špatně mapovatelní, unikají pozornosti, tvoří uzavřené enklávy, nejsou soustředěni na jeden typ ekonomické činnosti. Na rozdíl od venkovských lokálních společností, kde se lidé osobně znají a vědí, kdo odkud přišel, přestávají být jednotliví cizinci při uplatnění této strategie v městském prostředí záhy reflektováni jako cizorodý prvek. Uvedená statistická data nám ukazují, že cizinci tohoto typu také preferují urbanizované celky.

Multikulturní strategie mohou mít celou řadu podob. Mezi cizineckými komunitami, které jsme označili za typicky městské, byla multikulturní strategie výrazná například případě čínské komunity. Rodiče vychovaní v kulturně odlišném prostředí se většinou adaptovali na novou realitu cílové země jen v těch oblastech, kde je kontakt s majoritním obyvatelstvem nezbytný. Komunita se na jednu stranu jeví jako uzavřená, její podnikatelské aktivity však směřují k tomu, aby byla neustále v interakci s majoritní populací. Čínské komunitě zjevně vyhovuje velkoměstské prostředí. V Praze svoji uzavřenost může reprodukovat i pro nejmladší generaci odděleným vzděláváním dětí v akreditované mezinárodní čínské škole. Ne všichni čínští rodiče však tuto školu využívají. Také existence česko-čínských smíšených manželství, ale též česko-čínských kulturních institucí,⁴³ napovídá, že zde existují styčné body pro vzájemné kontakty čínské komunity a majoritního obyvatelstva překračující úzce pragmatickou bázi. Ostatně již A. L. Epstein při studiu afrických městských komunit zdůrazňoval, že základní charakteristikou městských komunit je, že uzavřené nejsou [Epstein 1964].

Vietnamská komunita, alespoň na základě dat, jež jsou k dispozici, se jevila otevřenější než komunita čínská, zejména díky velmi rozšířené instituci „českých tet“ a významu přikládanému vzdělávání vietnamských dětí v českých školách. Data obou výzkumů jsou však obtížně srovnatelná. Vietnamský výzkum se uskutečnil v mimopražském městském prostředí a byl zaměřen na jinou generaci. Vyplývá však z něho, že přestože dospělí realizují multikulturní model, je zřejmé, že mnohé děti, pokud zůstanou v českém prostředí, budou do něho dobře integrovány a budou se moci, pokud budou chtít, vydat cestou splynutí s majoritou.

Multikulturní model soužití vede v městském prostředí často k vytváření ohraničených, etnicky charakterizovaných městských celků. V českých podmínkách tyto tendence zatím sledujeme jen v náznacích. Objevují se jednotlivé takto vymezené domy nebo bloky domů, čtvrti zcela výjimečně. V pražském prostředí však již sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 zachytilo určitou diferenciaci ve skladbě cizinců podle jednotlivých obvodů. Co tato data přesně vypovídají je ovšem bez dalšího podrobnějšího výzkumu obtížné interpretovat.

⁴³ Interkulturní charakter má například Krajské sdružení Číňanů žijících v České republice.

V případě městských cizineckých komunit jsme mohli v předchozím textu znamenat, že svoji existenci často budují na tom, že jsou jejich členové schopni přemostovat vzdálenosti kultur, případně poskytovat služby těm, kteří přicházejí z jejich „staré vlasti“ nebo z oblastí, které jsou jí blízké. Města jsou k tomuto typu existence uzpůsobena a cizinci je i z tohoto důvodu vyhledávají. Pokud však se svými rodinami dlouhodobě setrvávají v České republice, je nutné počítat s tím, že jejich potomci budou otázku domova a vlasti vnímat poněkud odlišně než rodiče, navzdory tomu, že jim rodiče o zemi původu budou zprostředkovávat informace a učit je jazyk, který byl pro ně mateřským jazykem. Zda gruzínská, arménská, ruská, arabská a další komunity budou směřovat cestou přibližování se majoritní společnosti nebo naopak reprodukování kulturní odlišnosti, není však jen otázkou jejich vlastních postojů, ale chování majoritního obyvatelstva, které jim spoluvytváří podmínky k životu. Z předložených dat je patrné, že zejména velkoměstské prostředí umožňuje uplatnění celé škály modelů a strategií vzájemného soužití.

ZDENĚK UHEREK je sociální antropolog, etnolog. V současné době je vedoucím oddělení etnických studií a zástupce ředitele Etnologického ústavu Akademie věd České republiky. Zabývá se urbánní antropologií, teorií etnicity, etnickými procesy a migracemi. Kursy na tato témata přednáší na Fakultě humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Terénní výzkumy uskutečnil v České republice, v Bosně a Hercegovině, v Kazachstánu, v Rusku, na Ukrajině a ve Francii.

Literatura

- Baršová, A. 2001. *Problémy bydlení etnických menšin a trendy k residenční segregaci v České republice*. Praha: Open Society Institute Budapest.
- Botu, A. 1982. „Řecká etnická skupina v Československu“. *Český lid* 69, 1: 47–51.
- Brochmann, G. 1999. „The Mechanisms of Control“. Pp. 1–27 in Brochmann, G., T. Hammar (eds.), *Mechanisms of Immigration Control. A Comparative Analysis of European Regulation Policies*. Oxford, New York: Berg.
- Brouček, S. 1998. „K některým otázkám migrace na území České republiky po druhé světové válce“. Pp. 17–24 in *Národní diskuse u kulatého stolu na téma vztahů mezi komunitami. Sborník dokumentů*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR.
- Brouček, S., Z. Uherek, N. Valášková 1995. „Adaptace přesídlenců v české společnosti“. *Český lid* 82, 1: 1–17.
- Castles, S., M. J. Miller 1998. *The Age of Migration*. London: McMillan Press.
- Cizinci v České republice* 2001. Praha: Český statistický úřad.
- Čermák Z. 1999. „Migrační aspekty dlouhodobého vývoje Prahy se zvláštním zřetelem k transformačnímu období devadesátých let“. *Geografie – sborník české geografické společnosti* 104, 2: 122–132.
- Čermák, Z., D. Drbohlav, D. Hampl, T. Kučera 1995. *Faktické obyvatelstvo Prahy*. Výzkumná práva. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.

- Černík, J. 2000. *Integrace Gruzínců v České republice*. Výzkumná zpráva pro Ministerstvo vnitra České republiky. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Derianová, L. 2001. *Situace Arabů v Plzni*. Výzkumná zpráva pro Ministerstvo vnitra České republiky. Praha, Plzeň: Etnologický ústav AV ČR, Západočeská univerzita.
- Drbohlav, D. 1997. *Imigranti v České republice (s důrazem na ukrajinské pracovníky a „západní firmy“ operující v Praze)*. Výzkumná zpráva grantu RSS, Higher Education Support Programme No. 622/1995.
- Drbohlav, D., M. Lupták, E. Janská, P. Šepelová 1999. *Ukrajinská komunita v České republice*. Nepublikovaná výzkumná zpráva.
- Epstein, A. L. 1964. „Urban Communities in Africa“. In Gluckman, M. (ed.), *Closed Systems and Open Minds: The Limits of Naivety in Social Anthropology*. Edinburgh, London: Oliver & Boyd.
- Eriksen, T. H. 1993. *Ethnicity and Nationalism. An Anthropological Perspective*. London: Pluto Press.
- Frisbie, W. P., J. D. Kasarda 1988. „Spatial Processes“. Pp. 629–666 in Smelser, N. J. (ed.), *Handbook of Sociology*. Newbury Park, Beverly Hills, London, New Delhi: Sage Publications, Inc.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, New York: Doubleday/Anchor Books.
- Hannerz, U. 1989. „Culture Between Center and Periphery: Toward a Macroanthropology“. *Ethnos* 54: 200–216.
- Hannerz, U. 1992. „The Global Ecumene as a Network of Networks“. In Kuper, A. (ed.), *Conceptualising Society*. London, New York: Routledge.
- Horáková, M. 2001. „Současný vývoj pracovních migrací v České republice a jejich dopad na trhu práce“. *Demografie* 43, 3: 209–220.
- Horáková, M., I. Macounová 2001. *Zaměstnávání cizinců v České republice. Tabulková část*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Hošková, S. 2002. „Integrace Arabů v Praze, Liberci a v Plzni“. Pp. 5–29 in Uherek, Z., S. Hošková, R. Vindiš, *Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců*. Výzkumná zpráva pro Komisi integrace cizinců a vztahy mezi komunitami MV ČR. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Hradečný, P. 2000. *Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- International Migration Policies* 1998. New York: United Nations.
- Janská, E. 2002. *Adaptace cizinců v České republice. Doktorská disertační práce*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Kahlerová, V. 2002. *Vietnamská menšina v Plzni*. Diplomová práce. Plzeň: Západočeská univerzita, Fakulta humanitních studií, katedra sociální a kulturní antropologie.
- Kretschmerová, T. 2002. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2001 (ze zprávy ČSÚ)“. *Demografie* 44, 3: 157–170.
- Kupiszewski, M., D. Drbohlav, P. Rees, H. Durham 1999. „Vnitřní migrace a regionální populační dynamika – Česká republika na pozadí evropských trendů“. *Geografie – sborník české geografické společnosti* 104, 2: 89–105.
- Maroušek, J. 2000. *Integrace Arménů do České společnosti*. Výzkumná zpráva sestavená na základě etnografického terénního šetření ve vybraných lokalitách na území České republiky. Zadavatel: Ministerstvo vnitra České republiky. Praha: Etnologický ústav.
- Musil, J. 2001. „Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů“. *Sociologický časopis*, Vol. 37, No. 3: 275–296.

- Nosková, H. 1985. „Diferenciace slovenských osídleneckých skupin v chebském, tachovském a sokolovském okrese“. Pp. 180–191 in *Etnické procesy II*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Nosková, H. 1987. „K některým otázkám výzkumu integrace a postupující asimilace slovenských regionálních a reemigračních skupin (na příkladech tří západočeských okresů)“. *Zpravodaj KSVI*, č. 5: 17–31.
- Obuchová, L. 2002. *Čínská komunita v České republice 2001*. Závěrečná zpráva z výzkumu. Praha: Orientální ústav AV ČR.
- Otčenášek, J. 1998. „Řecká národnostní menšina v České republice dnes“. *Český lid* 85, 2: 147–159.
- Pavlík, Z., M. Kučera 2002 (eds.). *Populační vývoj České republiky*. Praha: Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy.
- Srb, V. 1984. „Osídlení českého pohraničí v letech 1945–1959“. In *Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí*, sv. 8. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Šrajetrová, O. 1994. „Slováci v českých krajinách po roku 1945“. *Slezský sborník* 92, 2: 137–141.
- Thompson, R., H. 1989: *Theories of Ethnicity. A Critical Appraisal*. New York, Westport, London: Greenwood Press.
- Uherek, Z. 2002. „Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců. Závěry terénních výzkumů“. Pp. 124–163 in Uherek, Z., S. Hošková, R. Vindiš, *Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců*. Výzkumná zpráva pro komisi integrace cizinců a vztahy mezi komunitami Ministerstva vnitra České republiky. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Uherek, Z. 2002a. *Integration of Recognised Refugees*. Research Report for UNHCR – Branch Office for the Czech Republic. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Uherek, Z., K. Plochová 2002. „Migration from the Former Soviet Union to the Czech Republic: Comparing the Case of Resettlers from Areas Affected by the Chernobyl Nuclear Disaster, Kazakhstan and Labour Migration from Subcarpathian Ukraine“. V tisku.
- Uherek, Z., N. Valášková, S. Kužel, P. Dymeš 2003. *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Valášková, N., Z. Uherek, S. Brouček 1997. *Aliens or One's Own People. Czech Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic*. Praha: Institute of Ethnology.
- Vindiš, R. 2002. „Řekové a řečtí etničtí Makedonci v České republice“; „Chorvaté, Srbové a Makedonci z vybraných zemí bývalé SRFJ v ČR“. Pp. 31–62; 84–108 in Uherek, Z., S. Hošková, R. Vindiš, *Úspěšné a neúspěšné strategie integrace cizinců*. Výzkumná zpráva pro Komisi integrace cizinců a vztahy mezi komunitami Ministerstva vnitra České republiky. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Wallace, C., O. Chmouliar, E. Sidorenko 1996. „The Eastern Frontier of Western Europe: Mobility in the Buffer Zone“. *New Community*, 22 (2): 259–286.
- Wallace, C. 2001. „The New Migration Space as a Buffer Zone?“ Pp. 72–83 in: Wallace, C., D. Stola, *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave.
- Wallace, C., D. Stola 2001. „Patterns of Migration in Central Europe“. Pp. 3–44 in Wallace, C., D. Stola, *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave.
- Wirth, L. 1938. „Urbanism as a Way of Life“. *American Journal of Sociology* 44: 1–24.
- Zilynskyj, B., R. Kočík 2001. „Ukrajinci v České republice“. Pp. 81–88 in: Šišková T. (ed.), *Menší a migranti v České republice*. Praha: Portál.

Summary

The aim of this article is to introduce the contemporary town in the Czech Republic as a space of immigration for different foreign communities. In the introductory sections of the article the author reflects on the contemporary character of migration to the Czech Republic. Statistical figures on the numbers of different groups of foreigners residing on the territory of the Czech Republic are presented, and the reader is acquainted with their position in the labour market and their places of origin. With the use of statistical data the author demonstrates that foreigners in the Czech Republic represent primarily urban population groups, and that they are often drawn to the urban environment even in cases where in their place of origin they had previously lived in a rural environment. Statistical data on the residential locations of foreigners shows that, alongside Prague, foreigners are often attracted to towns along the state borders with the countries of the European Union, where there is active contact with Western visitors to the Czech Republic. Urban environments of this type can be considered as locations of sought out communication between foreigners from Eastern and Western states. Not all foreign communities, however, can be considered typically urban, and not all are aimed at Western clientele either. In the next section of the article, selected examples of specific communities are presented and on the basis of these examples the different economic activities and strategies for adapting to the urban environment are revealed. In this context the Slovak community is presented, which demonstrates the strongest tendency towards blending with the majority environment. The other examples selected include the Ukrainian, the Georgian, the Armenian, the Chinese and the Vietnamese communities, among which tendencies towards multiculturalism are observed to varying degrees. In these groups, the occurrence of changes is anticipated in the immigration strategies of the parents, who migrated to the Czech Republic at an adult age, and the children, who passed through the education system here. In the conclusion the author speaks of the migration, multicultural, and assimilation strategies that the individual immigration groups in the 1990s adopted and shows that a number of these groups have employed migration bridges and have drawn on contacts that were established prior to 1989. The author also looks at the indications of the formation of spatially closed urban enclaves of foreigners, but notes that these tendencies, if they are indeed emerging, are still in their early stages.

Suburbanizace a její společenské důsledky*

LUDEK SYKORA**

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Suburbanisation and Its Social Consequences

Abstract: The article argues that suburbanisation is going to become an important part of research and the social agenda. First, suburbanisation is the most important process of urban change in the metropolitan regions of post-communist cities. Second, some forms of suburbanisation, specifically, sprawl-like developments, introduce certain negative economic, social, and environmental consequences. Therefore, it is necessary to investigate this process from the start, anticipate its long-term impacts, and attempt to influence it in the direction of attaining more sustainable metropolitan development. The paper defines suburbanisation and outlines its main conditions and consequences as evident from the examples of North America and Western Europe. Finally, it suggests some issues that should come to form a part of the research agenda on suburbanisation. *Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 2: 217–233*

Úvod: suburbanizace jako předmět výzkumné a společenské agendy

Přestože jsou města a sídelní struktury formovány a přetvářeny v dlouhodobé perspektivě [Musil 2001], jejich některé části mohou ve specifických obdobích procházet poměrně radikálními proměnami. V takové situaci se v současnosti nacházejí města v postkomunistických zemích. Změny se odehrávají zejména v těch částech měst, kde využívání prostoru člověkem není v souladu s novými společenskými podmínkami. Narušují se některé dříve zafixované typy lidských aktivit v určitých lokalitách a formuje se nový způsob organizace společnosti v prostoru. V případě postkomunistických transformací se mění zejména dvě části území metropolitních oblastí: centrum města a některé k němu přiléhající čtvrtě vnitřního města a rozsáhlá příměstská oblast.

Přestože v průběhu 90. let probíhaly největší změny funkčního využití, fyzické struktury i sociální skladby obyvatel v centrech měst [Matlovič a kol. 2002], oblastí největších transformací se v posledních několika letech stala příměstská zóna. Jde o mnohem rozsáhlejší oblast než centrum města a o dlouhodobější transforma-

* Příspěvek byl vypracován v rámci řešení výzkumného záměru „Geografická struktura a vývoj interakcí přírodního prostředí a společnosti“ MSM 113100007.

** Veškerou korespondenci zasílejte: Doc. RNDr. Luděk Sýkora, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: sykora@natur.cuni.cz, <http://natur.cuni.cz/~sykora/>

ci s významnými společenskými důsledky pro celé metropolitní území. Hlavním procesem měnícím příměstskou oblast je suburbanizace zahrnující bydlení, obchod, skladování, výrobu a další aktivity. I když je u nás suburbanizace teprve na svém začátku, zanechala již ve struktuře osídlení významné stopy [Létal a kol. 2001, Ouředníček 2001, Sýkora 2001, Horáková 2002, Muliček 2002, Ouředníček, Sýkora 2002, Perlín 2002]. Cílem tohoto článku je postihnout její hlavní obecné znaky a upozornit na některé nevratné změny, které přináší.

Je zajímavé sledovat, jak se prostorové rozmístění lidských aktivit přizpůsobuje novým společenským podmínkám. Mezi změnou společenských vztahů a proměnou prostorových struktur však neexistuje pouze jednosměrný vztah. Přeměněné prostorové struktury mohou významně ovlivnit charakteristiky místní společnosti i rozmanité stránky celospolečenského rozvoje. Vždyť společenské vztahy jsou strukturovány v čase a prostoru a společenské časoprostorové struktury jsou jak výsledkem lidských činností, tak zároveň i médiem nebo rámcem těchto aktivit [Giddens 1994].¹

Smyslem výzkumu suburbanizace není pouze poznat změny ve struktuře sídel a osídlení a vysvětlit jejich příčiny, ale také upozornit na zpětný vliv nově utvářeného urbanizovaného prostředí na společenský rozvoj. Důležitou výzkumnou agendou v dlouhodobější perspektivě by mělo být nejen pečlivé mapování probíhající suburbanizace, ale i sledování a důkladné vyhodnocování pozitivních i negativních důsledků tohoto procesu a navrhování konkrétních politik, programů a nástrojů, které by některé z negativních důsledků mírnily a popřípadě jim zamezily nebo stimulovaly alternativní cesty v rozvoji osídlení.

Struktura osídlení se vyznačuje vysokou setrvačností a výsledky procesu urbanizace přinášejí v podstatě nevratné změny ve využívání krajiny člověkem. Transformace existujících a vznik nových sídelních struktur vede k dlouhodobě prostorově ukotvenému rozmístění lidí a jejich aktivit v krajině. Suburbanizace a její důsledky mají v mnoha případech charakter nevratných nebo jen velmi těžko vratných změn, které mohou ovlivnit charakter společnosti na několik generací dopředu. Některé formy suburbanizace přinášejí neblahé důsledky. Možným negativním důsledkům je možné předcházet a hned od počátku omezovat nežádoucí formy rozvoje osídlení a naopak stimulovat a podporovat takové způsoby rozvoje osídlení a využívání krajiny, které jsou z ekonomického, sociálního a environmentálního hlediska udržitelnější. Proto je potřeba suburbanizaci věnovat pozornost již v počátcích a pokusit se o aktivní ovlivňování jejich forem s cílem zajistit udržitelný rozvoj městských aglomerací. Včasná prevence zaměřená na příčiny a mechanismy procesu suburbanizace je totiž méně nákladná a bolestivá než následné napravování nežádoucích důsledků [Sýkora 2001].

¹ Vztahům mezi sociálním a prostorovým se tradičně věnuje sociální ekologie [blíže viz Musil 1991 nebo Keller 1997]; novější vlnu zájmu pak vyvolaly diskuse mezi sociology a geografy v 80. letech 20. století [např. Gregory a Urry 1985, Soja 1980, Thrift 1983], vyvolané snahou geografů o hledání vysvětlení prostorových procesů ve společenských vědách i důrazem tehdy populární Giddensovy teorie strukturace na časoprostorovost sociálního.

Předkládaný příspěvek je vstupní sondou do problematiky, která zatím pouze dílčím způsobem otevírá některé z obecných otázek. Jeho hlavními cíli jsou definice suburbanizace, diskuse některých úskalí vyplývajících z obvyklých způsobů empirických sledování suburbanizace, stručný přehled hlavních příčin a důsledků procesu a nastínění vybraných námětů pro výzkum sociálních důsledků suburbanizace.

Suburbanizace

Suburbanizací se zpravidla rozumí růst města prostorovým rozpináním do okolní venkovské a přírodní krajiny. Nejde však o každé rozšiřování zastavěného území, ale o takový rozvoj v okolí měst, který charakterizují přívlastky rozvolněný, rozptýlený či roztroušený. Suburbanizace je spojována s mnohem nižší hustotou osídlení, než existuje ve městě. Charakterizují ji samostatné nebo řadové, jedno až dvoupodlažní rodinné domky s vlastní zahradou, které obvykle vytvářejí sociálně homogenní rezidenční zóny, a také pásová komerční zástavba a průmyslové parky často lokalizované podle dálnic a dalších významných komunikačních os či v blízkosti jejich křižovatek.

Suburbanizací se někdy rozumí vytváření suburbií, specifických typů sídel v zázemí měst. Ve Spojených státech se vytvářela zcela nová sídla, která narušila tradiční dichotomii mezi velkými městy a venkovskými farmami. V Evropě však díky dlouhodobě utvářené struktuře osídlení zpravidla zcela nová sídla nevznikají (výjimkou jsou některá nová města, např. Milton Keynes v Anglii nebo Lelystad v Nizozemsku) a k rozvoji dochází na okrajích stávajících malých měst nebo venkovských obcí v zázemí velkých metropolí. Nově vznikající příměstská zástavba však může dosáhnout takového rozsahu, kdy zcela pohltí a potlačí znaky původního osídlení a převažovat začnou charakteristiky nové. Ve Spojených státech je relativně snadné hledat spojení mezi suburbanizací a suburbii. V Evropě a České republice je situace složitější. Suburbanizace zpravidla nevede k vytváření nového typu sídel, ale transformuje ta existující. V našem sídelním kontextu tudíž nemá smysl hledat a definovat typické charakteristiky suburbia jakožto nového typu sídla vytvořeného suburbanizací. Na suburbanizaci je vhodnější nahlížet jako na proces, který vede k vytváření nových typů zástavby a využití území v rámci existujících sídelních struktur.

K suburbanizaci dochází příchodem nových lidských aktivit (bydlení, obchod, skladování, výroba) do lokalit ležících mimo kompaktní zástavbu města a přitom v rámci metropolitního území. Suburbanizací neutváří jen umístění člověka a jím vykonávaných činností, ale i výstavba objektů, ve kterých se lidské aktivity uskutečňují. Nemovitosti a lidi, kteří je využívají k rozmanitým účelům, nelze oddělit. Umístění nemovitostí vytváří předpoklad pro dlouhodobě prostorově ukotvené využívání krajiny člověkem. Nové aktivity zpravidla vznikají na dosud nezastavěných plochách (tzv. výstavbou na zelené louce), mohou však také využívat stávající objekty, a to obvykle po významných úpravách či celkové přestavbě. Vedle nově po-

stavených budov rodinných domků, skladů nebo nákupních center přispívají k suburbanizaci i významné rekonstrukce, které jsou zpravidla motivovány změnou funkčního využití (statek na hotel nebo školící středisko) nebo obyvatel (chátrající venkovský domek je přestavěn na luxusní rodinné sídlo). Při studiu suburbanizace je nezbytné věnovat patřičnou pozornost jak fyzické, tak sociální složce příměstského prostředí.

Ne každou lokalizaci nové aktivity v příměstské oblasti je možné považovat za suburbanizaci. Pokud se město (jádro metropolitní oblasti) v prostoru rozšiřuje jako jeden kompaktní celek postupným rozvojem na svých okrajích, jde spíše o pokračující urbanizaci. V případě, kdy dochází k rozvoji v územích, která jsou od dosud urbanizovaných zón prostorově oddělená, i když s městem funkčně spjatá silnými vazbami, hovoříme o suburbanizaci. V obou případech dochází k celkovému růstu a prostorovému rozšiřování města. Suburbanizace se přitom od urbanizace liší svojí prostorovou formou. Za suburbanizaci by měly být považovány výstavba a umístění lidských aktivit v takových lokalitách, které jsou od kompaktního města separovány rozsáhlejšími neurbanizovanými prostory. Lokality vzniklé suburbanizací však postupem času mohou být pohlceny rozrůstajícím se kompaktním městem.

Suburbanizace může nabývat různých forem a vést k vytváření rozmanitých typů příměstských prostorů. Významnou stránkou je prostorová struktura rozmístění nové výstavby a na ni navazujících lidských aktivit. Příměstský rozvoj se může koncentrovat do několika hlavních urbanizačních areálů nebo zón, zpravidla v blízkosti existujících významných komunikačních os a současných center osídlení s dostatečnou skladbou a kapacitou základní občanské vybavenosti. Při vysokém absolutním růstu obyvatel a firem se v příměstské oblasti mohou vytvářet i „nová města“. Taková forma suburbanizace se vyskytuje v zemích se silným regionálním a územním plánováním, např. v Nizozemsku, Německu, Skandinávii nebo Velké Británii [Hall 1996]. Na druhé straně existuje forma extrémního geografického rozptýlení nové výstavby ve velkém množství lokalit, někdy umístěných ve volné krajině, aniž by přiléhaly ke stávajícím sídlům. Taková forma suburbanizace se často vyskytuje v metropolitních oblastech USA a je nazývána „sprawl“.

Sledování suburbanizace

Jak zachytit suburbanizaci a její rozmanité formy? Při empirickém výzkumu suburbanizace se uplatňují dva hlavní pohledy. První akcentuje změny v prostorovém rozmístění obyvatelstva a lidských aktivit v metropolitních oblastech na základě srovnávání jádrové oblasti a příměstské zóny [např. Van den Berg a kol. 1982, Champion 2001, v češtině viz např. Ouředníček 2000 a 2002]. Druhý pak využívá hodnocení vybraných charakteristik morfologické struktury metropolitních oblastí [např. Galster a kol. 2001]. První přístup se častěji používá v evropském kontextu a druhý dominuje ve Spojených státech. Oba přístupy využívají agregované údaje zachycující prostorovou strukturu metropolitní oblasti nebo její změny. Za suburbanizaci pak po-

važují určité změny v této struktuře nebo někdy i určitý typ prostorové struktury samotné. Oba postupy narážejí na některá úskalí, která je potřebné zohlednit při interpretaci výsledků empirických analýz.

V prvním případě jsou za suburbanizaci považovány takové změny v prostorovém rozmístění obyvatelstva (i dalších funkcí či aktivit) v metropolitní oblasti, kdy příměstská zóna roste zatímco jádro klesá. Podle Musila a kol. [1984: 33] je suburbanizace „fáze urbanizačního procesu, kdy stagnuje nebo ubývá počet obyvatel jádrového města, případně jeho centrální části, zatímco růst počtu obyvatel se největší měrou soustřeďuje v obcích příměstské zóny“. Lokalizace nových aktivit v příměstské zóně však může, ale nemusí, vést ke změnám v relaci mezi městem (jádem aglomerace) a zázemím. Jádro teoreticky může z hlediska počtu obyvatel nadále růst (např. konverzí původních průmyslových zón na bydlení), může růst i z hlediska koncentrace pracovních příležitostí nebo vytvořeného ekonomického produktu. Mezitím však v příměstské zóně může ve významném rozsahu probíhat lokalizace nových aktivit vedoucí k radikální transformaci příměstské zóny. Přestože nedochází k poklesu významu jádra nebo dokonce růst příměstské zóny není rychlejší než u jádra aglomerace, suburbanizační proces může probíhat. To že suburbanizace není dominantním procesem měnícím prostorovou strukturu metropolitní oblasti neznamená, že k ní nedochází.

Pokud dochází k významné redistribuci obyvatelstva v rámci metropolitní oblasti s tím, že populační velikost zázemí roste, zatímco v jádru počet obyvatel klesá, můžeme usuzovat na rychle se rozvíjející suburbanizaci. Takto podchycené celkové změny ve struktuře osídlení prostřednictvím využití agregovaných dat o počtu obyvatel podle trvalého bydliště nám však nepoví, jakými mechanismy ke změnám došlo a jak významnou roli hrála rezidenční suburbanizace prostřednictvím lokalizace nově příchozích domácností do nově postavených lokalit. Teoreticky může být růst počtu obyvatel v zázemí a pokles v centru aglomerace způsoben pouze přirozenou měnou obyvatelstva. V takovém případě by změny v prostorovém rozmístění obyvatelstva v metropolitní oblasti vůbec nebyly ve shodě s běžnou představou suburbanizace jakožto procesu měnícího příměstskou zónu rozrůstáním města do jeho okolí.

Na probíhající suburbanizaci nám již lépe mohou poukázat údaje o stěhování obyvatelstva a případně i firem. Sledování stěhování z města do zázemí se často používá jako doplňující a vysvětlující údaj ke sledování změn v rozmístění obyvatelstva v metropolitních oblastech. Očekává se totiž, že růst počtu obyvatel v okolí měst a jejich pokles v centrálních čtvrtích je způsoben právě stěhováním části městské populace do zázemí. Přestože stěhování z jádra do zázemí je pro suburbanizaci nesporně nejvýznamnějším směrem, nejde o jediný směr stěhování přispívající k suburbanizaci. K suburbanizaci totiž může docházet jak přemístěním firemních aktivit či domácností z kompaktního města, tak i jejich příchodem z jiných oblastí země či ze zahraničí, nebo v případě firem i jejich vznikem či založením nových aktivit v příměstském prostoru. Vždyť vztahy mezi dvěma částmi metropolitní oblasti nejsou dány jen přemístěním obyvatel nebo firem. Obyvatelé, firmy a lidské aktivity mohou v dané zóně vzniknout i zaniknout. Navíc metropolitní oblast není uza-

vřeným systémem a migrace se odehrávají i ve vztahu k územím mimo metropolitní oblast.

Jak však budeme pohlížet na ty případy stěhování uvnitř příměstské zóny, kdy například mladá domácnost opustí starý vesnický domek, kde dosud žila s rodiči, a odstěhuje se do nově postavené vilky v právě se utvářejícím rezidenčním okrsku? I stěhování uvnitř příměstské zóny může být spojeno se suburbanizací, a tudíž každé stěhování s cílem v příměstské zóně může mít vztah k suburbanizaci, ať již vychází z jádra metropolitní oblasti, území za jejími hranicemi nebo ze samotné příměstské zóny. Ne každé stěhování s cílem v příměstské zóně však bude mít vztah k suburbanizaci. Agregované údaje o migraci musíme interpretovat s jistou opatrností. Jsou zde totiž zachyceni i lidé, kteří se přistěhují do staršího domku, aniž by to jakémukoliv přispělo ke změně stávající urbanistické struktury. Údaje o migraci obyvatel můžeme považovat za velmi dobrý indikátor rezidenční suburbanizace. Migrační data však nezachytí bydlící v nových vilkách, kteří zde nemají trvalé bydliště. Agregovaná podoba údajů nám navíc neumožní odlišit ta stěhování, která nejsou spojena se suburbanizací.

Druhý, americký pohled, využívá pro analýzu suburbanizace, nebo spíše její specificky americké formy „sprawl“, řadu indikátorů a jejich vzájemné kombinace. Patří mezi ně například hustota zalidnění, kompaktnost či rozvolněnost zástavby, koncentrace či rovnoměrnost rozmístění lidských aktivit, míra centrality, segregace funkcí v metropolitním prostoru, apod. [viz např. Galster a kol. 2001]. Smyslem hodnocení pak bývá především srovnání různým metropolitních oblastí z hlediska dosažené míry suburbanizace (nebo spíše rozvolnění morfologie městské oblasti) a různých forem suburbanizace.

Americký „sprawl“ je někdy ztotožňován s roztroušenou zástavbou v okolí měst. Často je však za „sprawl“ považována i kontinuální zástavba o nízkých hustotách. Prostorově kontinuální zastavování okolí jádrového města jsme však v předchozí části považovali za pokračující urbanizaci. V okolí jádrového města může být dosaženo stejné hustoty zalidnění kontinuální výstavbou o nízkých hustotách i nekontinuální zástavbou koncentrovanou do několika málo lokalit s vysokou hustotou. Empirické výsledky by byly odlišné, pokud bychom hustotu zalidnění sledovali vzhledem k zastavěným plochám. Ta se u různých forem suburbánního rozvoje liší. Rezidenční výstavba může být téměř exkluzivně realizována v rodinných domcích. Alternativně však část může nabývat formy vícepodlažních bytových domů. Bytové domy se častěji staví v případě koncentrované suburbanizace. I rodinné domky se mohou stavět v různých podobách (soliterní domy, dvojdomky, řadové domky) s tím, že každá z těchto forem má odlišné nároky na plochy. Koncentrovaná suburbanizace se na rozdíl od rozptýlené suburbanizace obvykle vyznačuje i vyšší hustotou zástavby, obyvatel a lidských činností na zastavěných plochách.

Koncentrovaná forma suburbanizace a rozptýlená suburbanizace však mohou v kontextu metropolitní oblasti vykazovat podobnou hustotu zástavby na zastavěných plochách, tj. stejné množství lidských aktivit vyžadující shodné množství ploch. Rozdíl však bude existovat v prostorovém rozložení, celkové rozloze příměst-

ské oblasti a výsledné hustotě vztažené k celkové ploše. Rozptýlená suburbanizace pak má vliv na větší množství ploch sloužících pro dopravu. Suburbanizaci tudíž musíme charakterizovat oběma znaky současně, tj. prostřednictvím hustoty i (dis)kontinuity osídlení.

Analýza založená na využití agregovaných údajů nám poskytne základní pohled na změny v prostorové struktuře metropolitní oblasti. Ne všechny takto zachycené změny však musí být způsobeny suburbanizací. Výsledky sledování je tudíž nezbytné interpretovat se značnou opatrností. Při analýze je navíc nezbytné pečlivě zvažovat různé prostorové úrovně agregace údajů. Vedle toho, že tradiční způsoby analýzy mohou být zavádějící při samotném popisu suburbanizace, nepomůžou nám ani při objasňování příčin a důsledků suburbanizace. Ty je nevhodnější analyzovat prostřednictvím vybraných příkladů jednotlivých suburbanizujících aktérů a lokalit v příměstské zóně. Pro podchycení a vysvětlení suburbanizace by bylo nevhodnější sledovat činnost aktéra (např. domácnosti nebo firmy) ve smyslu umístění v příměstské zóně. Jelikož je však podchycení jednotlivých kroků aktérů empirickým výzkumem velmi náročné, většina empirických sledování suburbanizace nakonec využívá dostupných agregovaných údajů. To, jaká data jsou dostupná, nakonec může mít vliv i na naši definici procesu suburbanizace, což by se však stát nemělo.

Empirické sledování suburbanizace by mělo vycházet z analýzy využívající agregované údaje. Pečlivá interpretace by však měla zohlednit omezení datové základny. Změny v prostorové struktuře metropolitní oblasti z hlediska rozmístění obyvatel, hustoty zalidnění či migrace obyvatelstva z centra do zázemí by měly být interpretovány jako znaky poukazující na probíhající suburbanizaci, nikoliv považovány za suburbanizaci samotnou. Kvantitativní analýzu postihující celou metropolitní oblast je pak nutné doplnit o kvalitativní analýzu vybraných transformujících se lokalit a konkrétních aktérů vytvářejících suburbanizaci svojí lokalizací v příměstské zóně.

Podmínky a příčiny suburbanizace

Suburbanizace je poměrně komplexním procesem, který je podmíněn, ovlivněn a způsoben celou řadou vzájemně provázaných faktorů. Mnohé z nich obecně ovlivňují růst měst, jiné pak působí spíše ve prospěch rozvolněného rozšiřování měst do krajiny suburbanizací než kompaktní formy urbanizace. Vlivy formující suburbanizaci se v průběhu posledních dvou století vyvíjely a jejich působení se do jisté míry odlišovalo v různých kulturních kontextech (viz např. Ptáčkovo [2002] srovnání suburbanizace v USA a Německu).

Suburbanizace není žádnou novinkou [Harris, Larkham 1999]. Její počátky je možné vystopovat již v Anglii 18. století, kde se mezi buržoazií stalo módou vlastnit vilu ve venkovském prostředí a přitom v blízkosti města [Chakrawarti 1996, Whitehand, Carr 1999]. Na odchod do okolí měst působila nejen inspirace venkovskými sídly šlechty, romantická přitažlivost venkovské krajiny, ale také špinavé a nezdra-

vé prostředí průmyslových měst [Hall 1989]. K většímu rozvoji suburbanizace dochází až s technickým pokrokem v dopravě [Muller 1995]. Koncem 19. a v první části 20. století umožňuje rozvoj železnice oddělení pracoviště a bydliště na větší vzdálenost, než je daná pěší docházkou, a nové rezidenční lokality se podél tratí šíří do okolí měst ve Velké Británii i USA [Hall 1996]. K rozvoji příměstských rezidenčních satelitů v této době docházelo i v metropolitních oblastech Prahy či Budapešti, a to zejména podél železničních tratí.

Téměř neomezené zpřístupnění okolí měst přinesl nástup osobního automobilu a jeho dostupnost pro široké vrstvy obyvatelstva. To se však již týká hlavně období po 2. světové válce a zejména USA, kde suburbanizace přinesla radikální změny sídelních struktur [Palen 1995]. Růst reálných příjmů v období poválečného rozvoje rozšířil možnosti spotřeby střední třídy, využití hypoték pro individuální výstavbu rodinných domků umožnilo jednorázovou investici s následným splácením a výstavba silnic v okolí měst a rozvoj automobilismu zpřístupnily velké množství relativně levné půdy pro novou výstavbu. Značná část domácností mohla realizovat jeden z velkých snů. Bydlení ve vlastním rodinném domku v okolí měst již nebylo výsadou bohatších, ale stalo se dostupným životním cílem širokých středních vrstev. Lidé odcházeli ze špinavého průmyslového města do přírodního prostředí. Rodinný dům na předměstí umožnil separaci od kriminality a nižších společenských vrstev. Střední vrstvy si v příměstské krajině budovaly homogenní prostředí vytvářející pocit bezpečí a snadnější kontroly nad svým okolím [Walker 1981]. Vlastní nemovitost navíc kromě užité hodnoty nabízela i možnost výhodné investice s předpokladem stálého růstu směnné hodnoty.

Harvey [1989] zdůrazňuje významnou roli státu při suburbanizaci. Stát svým vlivem na přerozdělování zdrojů ve společnosti s cílem zajistit slušnou životní úroveň značné části obyvatel, na finanční trh s cílem dostupnosti hypoték pro obyvatelstvo a financováním výstavby silniční sítě podpořil spotřebu obyvatel a posílil spotřebu státu a tím stimuloval ekonomický rozvoj. Podle Gottdienera [1994] byla podpora výstavby rodinných domků vnímána jako důležitý nástroj podpory spotřeby obyvatelstva, stabilizace finančního sektoru a celkové hospodářské obnovy. Vyšší životní úroveň a vlastnictví nemovitosti navíc umožnily otupit třídní konflikty.

V příměstské zóně se v posledních desetiletích vedle rodinných domků začaly stavět i výrobní provozy a obchody. Snadná dopravní dostupnost rozsáhlých pozemků za nízkou cenu patří mezi významné lokalizační faktory stimulující komerční suburbanizaci. S růstem počtu obyvatel v příměstské oblasti se jejich kupní síla stala atraktivní pro maloobchodní zařízení a pracovní síla pro firmy stále častěji upřednostňující lokality za městem. Suburbanizací se postupem času vytvořila z hlediska zastoupení funkcí téměř kompletní města vzdálená od původního jádra aglomerace (tzv. „*edge cities*“). Gottdiener [1994] upozorňuje na významnou úlohu státu a místních vlád a to prostřednictvím výhodných daňových odpisů při nové výstavbě (na rozdíl od regenerace starých ploch uvnitř měst, tzv. „*brownfields*“) a přímých podpor poskytovaných místními správami jednotlivých příměstských obcí s cílem přilákat investory.

Žádný z výše zmíněných faktorů však nevysvětluje, proč nedochází k plynulému růstu kompaktního města, ale k prostorově roztroušené a do širokého okolí měst rozprostřené suburbanizaci. Zde je nutné podotknout, že pro narůstající počet domácností a firem se otevíral poměrně volný výběr z hlediska umístění v prostoru a neexistovala žádná výrazná omezení, která by je nutila svojí volbu realizovat na okraji stávajícího města. Individuální volby místa bydliště nebo umístění investice byly ovlivněny dopravní dostupností, kvalitou přírodního prostředí a postupem času stále více i sociální a estetickou kvalitou nově urbanizovaného prostředí. Prostor v okolí měst není jednotvárné a jeho rozmanitost vytvořila předpoklady pro různorodost v rozvoji. Mnohé obce za hranicí jádrového města aglomerace se navíc snažily o přilákání a stimulování rozvoje na svém území a tím dále přispěly k diferencovanému a nespojitému růstu v okolí měst. Koncentrovanějších forem suburbanizace se podařilo dosáhnout pouze na základě regionální koordinace rozvoje osídlení. Správa v metropolitních oblastech silně roztržštěná mezi velké množství samostatných obcí a neřízený, neplánovaný, neregulovaný, nekoordinovaný růst osídlení jsou považovány za klíčové podmínky suburbanizace amerického typu [Oliver 2001].

Hledání podmínek a příčin suburbanizace je potřeba rozložit do několika úrovní. K suburbanizaci dochází příchodem nových lidských aktivit do příměstské zóny. Každé rozhodování je výsledkem individuálních preferencí konfrontovaných s širokým spektrem vnějších vlivů. Proč se domácnosti stěhují do okolí měst? Proč zde vznikají nové obchody, sklady, továrny nebo kanceláře? Jaké jsou vnitřní individuální motivy domácností nebo firmy pro umístění v suburbánní oblasti? Jaké vnější vlivy tyto motivy formovaly a jaké stránky společenského prostředí takovou změnu umožnily? Co ovlivnilo konkrétní výběr lokality a proč individuální lokalizace firem a domácností ve své souhrnné podobě vedly k rozvolněnému růstu města? Odpověď na otázku, proč dochází k suburbanizaci, musí zahrnovat poznání motivů na individuální úrovni aktéra a postizení vnějších podmíněností, které jeho lokalizaci v příměstské zóně ovlivnily.

Důsledky suburbanizace

Suburbanizace přináší rozmanité důsledky na individuální, místní, metropolitní i celospolečenské úrovni.² Některé z nich jsou vnímány jako pozitivní, jiné naopak vzbuzují nesouhlas a vedou ke snahám o ovlivnění suburbanizace. Důsledky konkrétní akce přispívající k suburbanizaci, ať jí je výstavba nového hypermarketu, nebo vilky, mohou přitom být velmi odlišně hodnoceny z perspektivy aktéra tento krok uskutečňujícího, jiných aktérů, jež tento krok nebo navazující dění bezprostředně ovlivnily, z celkového pohledu lokality nebo obce, kde ke změně došlo, z pohledu okolních obcí, ze strany rozvoje celého metropolitního regionu a z celostátní

² V současnosti nejpřehlednější a nejdůslednější analýzu důsledků suburbanizace představuje podle mého názoru studie „The Costs of Sprawl“ [TCRP 1998].

úrovně. Zatímco důsledky mohou být hodnoceny pozitivně z ekonomického hlediska, mohou přinášet negativní dopady sociální nebo environmentální a naopak. Důsledky suburbanizace jsou velmi širokou problematikou, která nemůže být postížena v celé své šíři na několika řádcích tohoto příspěvku. Pozornost proto bude věnována pouze nastínění některých vybraných důsledků významných z celospolečenského hlediska na úrovni celého metropolitního prostoru. Při výběru bude uplatněn kritický pohled upozorňující na negativní dopady. Za negativní důsledky jsou považovány takové, které snižují udržitelnost celkového společenského rozvoje v metropolitní oblasti z ekonomického, sociálního a environmentálního hlediska³.

Při postižení důsledků suburbanizace by měly být sledovány takové výsledky lidské činnosti, které vedou k dlouhodobým změnám ve využití krajiny, tj. především výstavba a následné využívání nových objektů a technické infrastruktury. Nejde však jen o přímé využívání objektů a k nim příslušející infrastruktury, ale i o takové využívání příměstské krajiny, které je generované novou výstavbou a lokalizací nových funkcí. K důsledkům suburbanizace nedochází jen při vlastním umístění nových aktivit v příměstské zóně (např. zábor zemědělské půdy a změna funkčního využití pozemků), ale i vlivem rozmanitých aktivit jednotlivců, domácností, firem a institucí v příměstském prostoru, včetně činností těch aktérů, kteří zde vůbec své bydliště či sídlo firmy nemají. Například v důsledku výstavby hypermarketu dochází k jeho využití mnoha lidmi, z nichž velká část v příměstské zóně vůbec nebydlí. Při dojíždění za nákupy se však podílejí na zatížení komunikační sítě i emisi zplodin. Pro poznání důsledků suburbanizace je tudíž nezbytné poznat umístění lidských aktivit v příměstské zóně, jejich charakter, jejich prostorové rozmístění a vztahy a toky, které v příměstské zóně a ve vztahu k jádru metropolitní oblasti vytvářejí. Velkou pozornost je přitom nezbytné věnovat různým prostorovým formám příměstského osídlení, které suburbanizaci vytvářejí, protože některé jsou ekonomicky efektivnější, sociálně spravedlivější a šetrnější vůči životnímu prostředí než jiné [Sýkora 2001].

Stavební rozvoj příměstských oblastí charakterizuje nízká hustota zástavby a vysoká prostorová segregace a přitom lokální koncentrace jednotlivých lidských aktivit (bydlení, zaměstnání, nákupy apod.). Čím rozvolněnější růst osídlení a větší prostorové oddělení jednotlivých funkcí, tím větší jsou náklady na výstavbu a provoz technické infrastruktury a občanské vybavenosti. Oblasti s nízkou hustotou osídlení je těžší obsloužit hromadnou dopravou a stále více obyvatel je závislých na osobním automobilu. Lidé z nově vystavěných příměstských rezidenčních lokalit obvykle dojíždí za prací do centra metropolitní oblasti, kde se koncentrují firmy nabízející dobře placená pracovní místa pro kvalifikovanou pracovní sílu. Naopak, mnohé z ekonomických aktivit v příměstské zóně, jako např. maloobchod nebo skladování, zaměstnávají spíše obyvatelstvo s nižšími příjmy, které však nemá prostředky na bydlení v této oblasti. Prostorová separace bydlišť a pracovišť tak získává další rozměr, a to protisměrnost dojížděky za prací u odlišných sociálních skupin

³ Jde o pohled, který je například podrobněji rozpracován v publikaci Evropské komise *European Sustainable Cities* [EC 1996]

obyvatelstva. I když tento prostorový mišmaš v umístění pracovních míst a bydlišť není výhradně důsledkem suburbanizace, rozvolněný metropolitní rozvoj přispívá k nárůstu dojížděkové vzdálenosti, celkového času stráveného dojížděním a větší roli individuální automobilové dopravy. Prostorové oddělení rezidenčních lokalit od koncentrací služeb (zejména obchodních zón) v příměstské oblasti vede k dalšímu nárůstu dojíždění. Velké dojížděkové vzdálenosti mezi bydlištěm, pracovištěm, obchody, školou a kulturními zařízeními překonávané osobním autem zvyšují spotřebu energií a celkové množství vytvářených zplodin. Hodiny strávené na sedadlech automobilu navíc přispívají k tomu, že lidé mají méně času na rodinu, sousedy a komunitní aktivity. Suburbanizace tak přispívá i k narůstající individualizaci, ztrátě sociální soudržnosti, oslabování sociálního kapitálu a občanské společnosti (viz například argumentaci v [Putnam 2000]).

Oliver [2001] upozorňuje, že omezená participace občanů na veřejném životě je silně podmíněna i fragmentací místní správy v kombinaci se segregací obyvatelstva. Ve Spojených státech se při suburbanizaci vytvářejí sociálně homogenní sídla. Obyvatel se ve svém každodenním životě setkávají pouze s lidmi z omezené části celospolečenského sociálně-kulturního spektra. Místní politická reprezentace zastupuje obyvatelstvo patřící jen do některých skupin. Přestože menší populační velikost sídel je obecně příznivější pro participaci občanů na správě veřejných záležitostí, v případě sociálně a kulturně homogenních příměstských komunit dochází k omezení vnitřních diskusí a místní správa se spíše soustřeďuje na udržení status quo a ochraně obce před nežádoucími vnějšími vlivy. Významné společenské konflikty pak nejsou řešeny místní správou, ale jsou záležitostí meziobecní, kde se projevují především konkurenční vztahy. To je nejzřejmější ve vztazích mezi obcemi v jádru metropolitní oblasti a místními správami v zázemí.

Rozvoj příměstské zóny často působí na úpadek vnitřních částí měst. Odchod obyvatel s vyššími příjmy na předměstí přináší snížení sociálního statusu čtvrtí vnitřního města. Postupující sociálně-ekonomická a v některých případech i etnická segregace některých sociálních skupin ve vnitřních částech metropolitních oblastí může být jen stěží řešena prostřednictvím vnitřních zdrojů upadajících oblastí. Staré vnitroměstské obytné čtvrti se stávají sociálně-prostorovou pastí, z které mnozí obyvatelé nemají velkou šanci odejít. Mohou se pak začít utvářet enklávy podobající se ghettu. Vztah mezi vnitřní a vnější částí metropolitních území ovlivňuje nejen suburbanizace bydlení, ale i dalších funkcí. Za zákazníky, ale také kvůli ceně a velikosti pozemků se na okraje měst stěhuje například maloobchod. Také výroba a skladování potřebují větší plochy a dobrou dopravní dostupnost, které nacházejí za městem. Ve vnitřních městech zůstávají nevyužité pozemky se starými, rozpadajícími se budovami a v případě oblastí opuštěných průmyslovou výrobou i se závažnými ekologickými zátěžemi (tzv. „brownfields“), zatímco v příměstské oblasti se odehrává stavební rozvoj na zelené louce (tzv. „greenfield“).

Suburbanizaci nelze zastavit. Lze ji však vhodnými politikami a nástroji ovlivňovat [viz např. Downs 1999]. Koncentrovaná suburbanizace, která se vyznačuje vyšší hustotou zástavby, obyvatel a lidských činností na zastavěných plochách, má na

rozdíl od rozptýlené suburbanizace mnohem příznivější důsledky. Proto se diskutuje o udržitelnějších formách osídlení jako například kompaktní město [Jenks a kol. 1996], o principech a nástrojích korigujících růst měst, jako např. hranice růstu města nebo tzv. *smart growth*⁴. Také je však možné podpořit rozvoj těch částí měst, které samy o sobě nepředstavují tak žádoucí místo pro život nebo podnikání, jakým jsou dnes příměstské oblasti. Diskuse o vytváření sociálně promíšených čtvrtí [např. Musterd a kol. 1999] nebo iniciativy podporující rozvoj *brownfields* [např. OECD 2000] jsou dobrými příklady snah společnosti o prostorově vyváženější a zároveň ekonomicky, sociálně a ekologicky udržitelný rozvoj městských aglomerací. Klíčovým nezbytným předpokladem k omezení negativních důsledků suburbanizace je koordinace rozvoje v celé metropolitní oblasti jako jednom celku.

Místo závěru: náměty a otázky pro výzkum suburbanizace a jejích sociálních důsledků

Suburbanizace mění strukturu osídlení v dlouhodobé perspektivě. Důsledky takových proměn se budou projevovat postupně a jejich zpětný vliv na společnost bude nabývat na významu s narůstající kumulací dílčích projevů. V současnosti, kdy je u nás suburbanizace ve svých počátcích, lze možné důsledky zatím spíše předjímat. Poslední část příspěvku je tak namísto závěru spíše zamyšlením nad tím, co můžeme očekávat a kam bychom měli zaměřit pozornost sociologických a sociálně-geografických výzkumů.

Pozornost by měla být věnována společenským podmíněnostem suburbanizace a důsledkům suburbanizace pro společnost. Suburbanizace v severní Americe a západní Evropě je spojována s expanzí středních vrstev. Co motivuje domácnosti ze středních vrstev k odchodu z města? Jakou roli hrají „push“ a „pull“ faktory? Možnost realizovat sen o vlastním domku na levnější půdě za městem a zvýšit tak komfort rodinného života určitě patří mezi významné motivy lokalizace na předměstí. Svoji roli hraje i vliv rezidenčního prostředí. Špína průmyslového města plného aut nebo u nás také monotónnost čtvrtí paneláků, narůstající kriminalita a další sociálně-patologické jevy motivují lidi k odchodu. Romantismus návratu na venkov, kde má mnoho městských obyvatel své kořeny, přitahuje lidi do krajiny urbanizací zatím netransformované. Útěk na úplný venkov však vzhledem k pracovním příležitostem ve městě nelze zcela uskutečnit, a tak se lidé stěhují alespoň do venkovské krajiny v blízkosti města. Příměstská zóna se stala územím invaze lidí dost bohatých na to, aby mohli pracovat ve městě a zároveň ochutnávat z výhod vlastního bydlení ve venkovském prostředí. Vytváří se u nás taková skupina lidí? Povedou jejich rezidenční preference ke vzniku předměstí v řadě aspektů podobných těm v severní Americe nebo západní Evropě? Jaká budou místní specifika?

⁴ Výborné shrnutí představuje publikace „Smart Growth: Myth and Fact“ [ULI 1996], která je také dostupná na www stránkách The Urban Land Institute, Washington, www.uli.org.

Není však růst předměstí spojen s formováním nového typu rezidenčních čtvrtí pro „nový“ typ lidí? Walker [1981] považuje příměstskou zónu kolem velkých amerických měst za území, které bylo nově vytvořeno tak, aby odpovídalo životním hodnotám a přesvědčením střední třídy. Střední třídy si zde začaly vytvářet sociálně odlišné a do určité míry defenzivně uzavřené prostředí. Rodinný dům na předměstí umožnil separaci od chudších vrstev města. Homogenní prostředí vytvářené pro stejnou třídu lidí poskytlo větší pocit bezpečí (týkajícího se osob i majetku) a snadnější kontroly nad tím, co se děje v okolí bydliště. Jaké jsou motivy lidí stěhujících se do příměstských oblastí v okolí Prahy nebo Brna? Má na rozhodování vedle zvýšení komfortu bydlení, lepší kvality přírodního prostředí vliv i (spíše očekávaná) sociální a kulturní blízkost budoucích sousedů?

Ve Spojených státech se střední vrstvy postupně separovaly od nižších vrstev, které zůstaly ve vnitřních městech. Suburbanizace tak prohloubila segregaci na metropolitní úrovni a vytvořila sociální dualitu a někdy až polaritu mezi vnitřním městem a příměstskou zónou. Na mikroúrovni pak došlo k rozpadu komunit integrujících různé sociální vrstvy v jedné lokalitě a formování sociálně homogennějších čtvrtí. Ve velkých českých městech nepochybně působí procesy vedoucí k narůstající sociálně-prostorové diferenciaci [Sýkora 1999]. Suburbanizace však neposiluje stávající sociálně-prostorový vzorec, kde sociální status klesá směrem od centra měst, ale naopak ho transformuje do nové podoby. Přinese rozvoj suburbanizace zásadní změny v rozmístění obyvatel v metropolitní oblasti z hlediska jejich sociálního statusu?

Nově vytvořené prostředí příměstských komunit se střední třídy snaží zachovat. Potřeba ochránit majetek a jeho směnnou hodnotu vede k významným vlivům na místní politiku. Územní plán je využíván jako nástroj povolující pouze výstavbu rodinných domků a nikoliv sociální bydlení, jehož přítomnost by snížila sociální status lokality, zvýšila rizika nárůstu sociálně patologických jevů a mohla ovlivnit ceny nemovitostí. Dochází tak k zakonzervování až posílení sociální separace komunity od nižších vrstev, jež jsou segregovány v upadajících částech vnitřních měst či na sídlištích. Na příjmech a hodnotě majetku bydlicích jsou často závislé i příjmy místních správ a potažmo služby poskytované občanům. Lepší bydlení za vyšší cenu je tak zprostředkovaně spojeno s lepšími školami a dalšími službami. Jaký charakter mají nově vytvářené příměstské komunity v Česku?

Po staletí vytvářená hustá síť sídel v okolí našich velkých měst nepochybně ovlivní nejen prostorový vzorec suburbanizace, ale i sociální skladbu v příměstských oblastech. Zvláštní otázkou je soužití původního obyvatelstva (v metropolitním kontextu zpravidla nižšího sociálního statusu) s nově příchozími. Najdou obě skupiny společné priority, nebo bude docházet k místním konfliktům mezi starými a novými elitami bojujícími o moc a prosazení vlastních představ o rozvoji obce?

Způsob života na předměstích vede k větší individualizaci a izolaci od dalších členů vlastní vrstvy. Celospolečenský trend k individualizaci byl ve Spojených státech významně umocněn a do značné míry přímo formován životem na předměstí. Prostorová separace bydlišť, pracovišť, škol a služeb a velké dojížděkové vzdálenosti

mezi nimi omezily možnosti kontaktů mezi lidmi, stejně tak, jako charakter urbanizovaného prostředí, které si svojí anonymitou často nezadá s „panelákem“. Jaké psychologické a sociální důsledky přináší život v nových příměstských enklávách? Nepřispěje různorodost sociální skladby v obcích v okolí měst spíše k nárůstu participace občanů na veřejném životě?

Ne všichni obyvatelé sdílejí podobné hodnoty a mají stejné preference. Mnozí lidé nemají rodinu, věnují značný čas profesnímu životu a upřednostňují život centrálního města. Jejich rezidenční preference pak v posledních desetiletích vedly k gentrifikaci vybraných částí vnitřních měst. Mezi prosperujícím centrem a gentrifikovanými čtvrtěmi a nově rostoucími příměstskými komunitami střední třídy se však vytváří rozsáhlé pásmo stagnace s ostrovy úpadku. Jak významná je suburbanizace v kontextu ostatních procesů ovlivňujících sociálně-prostorovou strukturu metropolitní oblasti? Můžeme odhadnout jak se sociálně-prostorový vzorec bude vyvíjet?

Mezi hlavní priority výzkumu suburbanizace a jejích společenských důsledků by měly patřit:

- (1) výzkum těch příměstských lokalit, které jsou radikálně transformované suburbanizací, se specifickým zřetelem na soužití původního a nového obyvatelstva a transformaci místních společenství;
- (2) výzkum důsledků suburbanizace pro proměny sociálně-prostorové struktury v metropolitním území se zaměřením na narůstající rozdíly mezi jednotlivými částmi regionu;
- (3) výzkum vlivů suburbanizace na způsob života a proměny sociálních vztahů na celospolečenské úrovni.

LUDEK SYKORA je docentem na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Přednáší o vývoji, struktuře a rozvoji měst a dalších tématech, jako je např. globalizace, trh s nemovitostmi a bydlení. Ve svém výzkumu se věnuje zejména současným proměnám postkomunistických měst. Je autorem nebo spoluautorem více než padesáti odborných statí, spoluautorem monografie *Regional Policy and Planning in Europe* (Routledge 1999) a editorem publikací *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii* (1993) a *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky* (2002).

Literatura

- Downs, A. 1999. Some Realities about Sprawl and Urban Decline. *Housing Policy Debate* 10 (4): 955–974.
- Galster, G., R. Hanson, M.R. Ratcliffe, S. Coleman, J. Freihage 2001. „Wrestling Sprawl to the Ground: Defining and Measuring an Elusive Concept“. *Housing Policy Debate* 12 (4): 681–717.
- EC 1996. *European Sustainable Cities*. Brussels, Luxembourg: European Commission.

- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gottdiener, M. 1994. *The Social Production of Urban Space*. Austin: University of Texas Press.
- Gregory, D., J. Urry, (ed.) 1985. *Social Relations and Spatial Structures*. London: Macmillan.
- Hall, P. 1989. *Urban and Regional Planning*. London: Unwin Hyman.
- Hall, P. 1996. *Cities of Tomorrow*. Updated Edition. Oxford: Blackwell.
- Harris, R., P. J. Larkham (eds.) 1999. *Changing Suburbs. Foundation, Form and Function*. London: E & FN Spon.
- Harvey, D. 1981. „The Urban Process under Capitalism: a Framework for Analysis“. Pp. 91–121 in Dear, M., A. J. Scott (eds.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. London and New York: Methuen.
- Horáková, I. 2002. „Suburbanizace či urbanizace? Nová bytová výstavba v Praze a jejím zázemí“. Pp. 157–170 in Sýkora, L. (ed.), *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku, o.p.s.
- Chakrawarti, P. 1996. „The Dispersed City“. *Ekistics* 376–378: 53–60.
- Champion, T. 2001. „Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization and Reurbanization“. Pp. 143–161 in Paddison, R. (ed.), *Handbook of Urban Studies*. London: SAGE Publications.
- Jenks, M., E. Burton, K. Williams (eds.) 1996. *The Compact City. A Sustainable Urban Form?* London, New York: E & FN Spon.
- Keller, J. 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Létal, A., I. Smolová, Z. Szczyrba 2001. „Transformace příměstské krajiny“. *Urbanismus a územní rozvoj* 4 (4): 15–21.
- Matovič, R., V. Ira, L. Sýkora, Z. Szczyrba 2002. „Procesy transformacyjne struktury przestrzennej miast postkomunistycznych (na przykładzie Pragi, Bratislawy, Olomunca oraz Preszowa)“. Pp. 9–21 in Jazdzewska, I. (ed.), *XIV Konferencja Wiedzy o Mieście. Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany* (czesc II). Łódź: Katedra Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Mulíček, O. 2002. „Suburbanizace v Brně a jeho okolí“. Pp. 171–182 in Sýkora, L. (ed.), *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku, o.p.s.
- Muller, P. O. 1995. „Transportation and Urban Form: Stages in the Spatial Evolution of the American Metropolis“. Pp. 26–52 in Hanson, S. (ed.), *The Geography of Urban Transportation*. New York, London: The Guilford Press.
- Musil, J. 1991. „Nové vymezení sociální ekologie“. *Sociologický časopis* 27 (1): 69–89.
- Musil, J. 2001. „Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů. Pohled historické sociologie“. *Sociologický časopis* 37 (3): 275–296.
- Musil, J., Z. Ryšavý 1983. „Urban and Regional Processes under Capitalism and Socialism: a Case Study from Czechoslovakia“. *International Journal of Urban and Regional Research* 7 (4): 495–527.
- Musterd, S., H. Priemus, R. van Kempen 1999. „Towards Undivided Cities: the Potential of Economic Revitalisation and Housing Redifferentiation“. *Housing Studies* 14 (5): 573–584.
- Oliver, J. E 2001. *Democracy in Suburbia*. Princeton: Princeton University Press.
- OECD 1999. *Urban Renaissance. Belfast's Lessons for Policy and Partnership*. Paris: OECD Publications.
- Ouředníček, M. 2000. „Teorie stádií vývoje měst a diferenciální urbanizace“. *Geografie. Sborník ČGS* 105 (4): 361–369.

- Ouředníček, M. 2001. „Nová sociálně prostorová struktura v zázemí Prahy“. Pp. 248–257 in *Sborník příspěvků Výroční konference ČGS – „Česká geografie v období rozvoje informačních technologií“*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Ouředníček, M. 2002. „Suburbanizace v kontextu urbanizačního procesu“. Pp. 39–54 in Sýkora, L. (ed.), *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku, o.p.s.
- Ouředníček, M., L. Sýkora 2002. „Současné změny v rozmístění obyvatelstva a v sociálně prostorové struktuře Prahy“. *Demografie* 44 (4): 270–272.
- Palen, J. J. 1995. *The Suburbs*. New York: McGraw-Hill.
- Perlín, R. 2002. „Nízkopodlažní výstavba v územních plánech obcí v zázemí Prahy“. Pp. 141–156 in Sýkora, L. (ed.), *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku, o.p.s.
- Ptáček, P. 2002. „Suburbanizace v USA a Německu: zdroj inspirace i poučení“. Pp. 55–80 in Sýkora, L. (ed.), *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku, o.p.s.
- Putnam, R. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Ryšavý, Z., J. Link, L. Velíšková 1994. „Proces suburbanizace v souvislostech procesu přeměny osídlení v letech 1869–1991: Česko, Pražská aglomerace (na území okresů Praha, Praha-východ, Praha-západ, Beroun, Kladno, Mělník)“. *Územní plánování a urbanismus* 21 (3–4): 189–199.
- Soja, E. W. 1980. „The socio-spatial dialectic“. *Annals of the Association of American Geographers* 70 (2): 207–225.
- Sýkora, L. 1999. Processes of Socio-spatial Differentiation in Post-communist Prague. *Housing Studies* 14 (5): 679–701.
- Sýkora, L. 2001. „Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace“. Pp. 127–166 in Hampl, M. et al., *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Sýkora, L. (ed.) 2002. *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku, o.p.s.
- Transit Cooperative Research Program 1998. *TCRP Report 39. The Costs of Sprawl – Revisited*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Thrift, N. J. 1983. „On the Determination of Social Action in Space and Time“. *Environment and Planning D: Society and Space* 1 (1): 23–57.
- Urban Land Institute 1999. *Smart Growth. Myth and Fact*. Washington: The Urban Land Institute.
- van den Berg, L., R. Drewett, L. H. Klassen, A. Rossi, C. H. T. Vijverberg 1982. „A Study of Growth and Decline“. *Urban Europe*. Vol. 1. Oxford: Pergamon Press.
- Walker, R. A. 1981. „A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Constitution of Urban Space in the United States“. Pp. 383–429 in Dear, M., A. J. Scott (eds.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. London, New York: Methuen.

Summary

Settlement structures have been transforming in a long-term perspective. However, in the context of the rapid social transformations in the post-communist countries, some parts of the metropolitan areas can change quickly and radically. It is interesting to observe and ana-

lyse how the changed social conditions influence transformations in spatial structures. Of equal importance is the understanding of how new spatial arrangements can influence the life of local communities as well as the entire society. The outcome of rapidly developing suburbanisation in terms of the spatial distribution of people and their activities in the metropolitan areas creates conditions which can influence the life of society for several generations. Therefore, we should try to understand what is happening, and what the causes and consequences of suburbanisation are. We should also try to identify and discuss the possible negative impacts of this process.

Suburbanisation is understood as the spatial growth of cities into surrounding rural and natural landscapes. However, not every urban expansion is suburbanisation. Provided the expanding city maintains a compact form, the matter is one of continuing urbanisation. However, if new developments occur at a distance and spatially separated from the core of the city, what is occurring is suburbanisation. The key distinguishing feature is non-contiguous (leapfrog) development. Suburbanisation can take several forms. Suburban development can be concentrated into several nodes that are well served by transportation, technical and social infrastructure and services. However, it can also develop into a spatially scattered and fragmented sprawl-like pattern.

There are several ways in which to empirically investigate suburbanisation. One of the widely used approaches draws attention to the changing distribution of the population in metropolitan areas. Population growth in outer metropolitan zones and its decline in the inner city can be interpreted as suburbanisation. This approach also considers migration from the inner to the outer city. Another approach investigates the morphological characteristics of new suburban areas, such as density, fragmentation, centrality, segregation, etc. Both approaches use aggregated data that can indicate suburbanisation, but do not satisfactorily answer whether it really happens or not. These quantitative analyses must be accompanied by in-depth qualitative studies of localities in suburban zones and of the actors that give form to suburbanisation through their location in the suburban zone.

There is a broad spectrum of conditions and causes surrounding suburbanisation. However, most do not explain why the spatial pattern of development is non-contiguous or 'leapfrogging' rather than compact. The growth in general wealth, and technical and especially transportation developments opened up the possibilities for residential and business locations around the cities. Many actors made use of the possibility of individual choice, which in most cases has remained unrestricted by any coordinated land use on the metropolitan level.

A variety of consequences stem from suburbanisation. The existing knowledge acquired in western countries is informative and can help to formulate the agenda for research on suburbanisation and its social consequences in the Czech Republic. While there may indeed be many similarities, there are also different conditions, which can significantly influence the local outcome of the process. For instance, cities are surrounded by hundreds of smaller settlements. Suburbanisation does not usually create newly built homogeneous settlements, but adds to the existing ones. Consequently, the suburban settlements coming to be a mixture of old and new populations, which differ in term of education, income, life-styles and preferences towards future local development.

**Sociologické texty – Sociological Papers
vydané Sociologickým ústavem AV ČR
v roce 2002**

- SP 02:1 Machonin, P., M. Tuček: *Zrod a další vývoj nových elit v ČR.*
- SP 02:2 Simonová, N.: *The Influence of Family Origin on the Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989.*
- SP 02:3 Lux, M.: *Spokojenost českých občanů s bydlením.*
- SP 02:4 Nešpor, Z. R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty.*
- SP 02:5 Sunega, P., D. Čermák, Z. Vajdová: *Dráhy bydlení v ČR 1960–2001.*
- SP 02:6 Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: *Svět hierarchií a reálný socialismus.*
- SP 02:7 Kostecký, T., J. Stachová, D. Čermák: *Region a politika.*
- SP 02:8 Křížková, A.: *Životní strategie manažerek: případová studie.*
- SP 02:9 Linek, L., P. Rakušanová: *Parties in the Parliament. Why, When and How do Parties Act in Unity?.*
- SP 02:10 Křížková, A., L. Václavíková-Helšusová: *Sociální kontext života žen pracujících v řídicích pozicích.*
- SP 02:11 Hájek, M., T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: *The Understanding of Social Hierarchies during the Communistic Era.*
- SP 02:12 Havelka, M., M. Tuček, J. Černý, J. Česal, M. Hudema: *Skupinové mentality.*
- SP 02:13 Rendlová, E., T. Lebeda: *Výzkumy veřejného mínění – teoretické souvislosti a praktická aplikace.*

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, 110 00 Praha 1, Jilská 1, tel. 222 221 761, fax 221 183 250, e-mail prodej@soc.cas.cz.

Suburbanizace Prahy

MARTIN OUŘEDNÍČEK*

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Suburbanisation of Prague

Abstract: In the 1990s, the suburban areas of post-socialist cities were transformed dramatically. Prague could be presented as an example of the kind of urban development occurring in an East Central European city. This paper focuses on the suburbanisation process in the Prague urban region. The main emphasis is put on describing the suburbanisation of Prague as the process having the most important impact on the socio-spatial structure of suburban localities and on the transformation of both the social and physical environment of the outskirts of the city over the past twelve years. This article focuses on three main topics: theoretical approaches to the study of suburbanisation, the history of suburbanisation in Prague (with emphasis on the communist period) and the present consequences of suburbanisation in selected suburbs.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 2: 235–253

Úvod

Tento příspěvek se zabývá hodnocením procesu suburbanizace v Praze. Jeho hlavním cílem je popsat současnou suburbanizaci hlavního města jako proces, který nejvýrazněji mění okrajové části pražské aglomerace, a vysvětlit, jaký vliv má suburbanizace na změny sociálního a fyzického prostředí Prahy. Nejprve se zabývám vyjasněním teoretického konceptu procesu suburbanizace a poté hodnocením suburbanizace v Praze v průběhu 20. století. Zvláštní pozornost věnuji diskusi o existenci tohoto procesu v období socialistického státu. V další části článku je hodnocen současný proces suburbanizace – jeho intenzita a sociální složení migračních toků v aglomeraci. Poslední část práce sleduje dopady suburbanizace na změny sociálního prostředí příměstských sídel.

Definice suburbanizace

Proces suburbanizace můžeme vnímat jako součást procesu vývoje měst, tj. procesu urbanizace. U veřejnosti dochází nejčastěji k jeho ztotožnění s výstavbou rezidenč-

* Veškerou korespondenci zasílejte: RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D., Přírodovědecká fakulta UK, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, Praha 2, 128 43, e-mail: slamak@natur.cuni.cz, tel 221 951 385, www.natur.cuni.cz/~slamak

ních lokalit v předměstských oblastech velkých měst. V geografických studiích [Hall, Hay 1980, van den Berg a kol. 1982; Ryšavý, Link, Velíšková 1994; Cheshire 1995] se obvykle v souvislosti se suburbanizací hodnotí vztahy mezi populačním růstem jader a zázemí aglomerací a suburbanizace je považována za jednu z fází ve vývoji měst¹. Podle mého názoru je suburbanizace jedním z druhů urbanizačních procesů, při kterém se obyvatelstvo a některé jeho aktivity stěhují z jádra města do zázemí. Jiří Musil považuje suburbanizaci za „proces, který vedl k snižování počtu lidí bydlicích ve vnitřních částech města a jejich stěhování do nových čtvrtí rodinných domů na okrajích a později za okraje měst“ [Horská, Maur, Musil 2002: 33]. Tento proces způsobuje významné změny v sociálním i fyzickém prostředí měst, zvláště v cílových a zdrojových oblastech suburbanizace. Suburbanizace v sobě tedy nese kromě kvantitativních charakteristik populačního a prostorového růstu suburbií rovněž znaky kvalitativní přeměny prostředí předměstských oblastí. Na suburbanizaci nelze pohlížet pouze jako na růst počtu obyvatelstva zázemí měst, ale i jako na změnu funkčního využití území, proměnu architektury a infrastruktury a výraznou změnu sociální struktury obyvatelstva. Jako příklad můžeme uvést změnu sociální struktury obyvatelstva v cílových i zdrojových oblastech suburbanizace, změnu fyzického vzhledu suburbanizovaných lokalit nebo nové prvky ve vzorcích soužití starousedlíků a nově příchozích v těchto územích. Při suburbanizaci však dochází nejen k již zmíněným výrazným změnám v sociálním a fyzickém prostředí cílových i zdrojových území migrace, ale částečně i k ovlivnění ostatních částí městské aglomerace. Kromě vlivu suburbanizace na lokální podmínky v mikroměřítku sídel je možno vnímat i měřítkově širší procesy, které mají převážně negativní dopad na životní prostředí měst (např. přetěžování dopravní sítě, zábor zemědělské půdy, degradace krajiny nebo architektury, tlak na parkovací místa v centru měst atd.).

Na suburbanizaci můžeme nahlížet i jako na změnu způsobu života „suburbanizujících se“ obyvatel. Ti částečně přizpůsobují svůj životní styl životním podmínkám v novém bydlišti a zároveň ovlivňují i charakter suburbánních lokalit. Stále více venkovských pospolitostí se dostává do kontaktu s městskými funkcemi, městským způsobem života. Nové obyvatelstvo suburbánních lokalit s sebou nese některé zvyky, způsoby chování, trávení volného času, které mají vliv na původní obyvatelstvo předměstských oblastí. Toto ovlivňování stále většího území a větší části společnosti je někdy označováno jako nepřímá urbanizace a představuje difúzi nebo prostorové šíření městských prvků a městského způsobu života.

Vedle studia suburbanizace na úrovni souboru městských aglomerací nebo jednotlivých měst je účelné sledovat suburbanizační proces také na úrovni jednotlivých lokalit, sociálních skupin obyvatelstva nebo jednotlivců. Tento přístup umožňuje lépe hodnotit změny v kvalitě fyzického i sociálního prostředí, identifikovat kladné a záporné dopady suburbanizace v jednotlivých oblastech.

V následujícím textu se budu zabývat projevy suburbanizačního procesu v růz-

¹ Podrobněji jsou přístupy k hodnocení suburbanizace rozebrány v publikaci [Ouředníček 2002b].

ných obdobích 20. století na příkladu Prahy. Území pražské aglomerace představuje region, kde se v současnosti intenzivně rozvíjí především zázemí města. K tomu přispívá nejen rozvoj bydlení a přesun části obyvatelstva do příměstských obcí, ale také decentralizace dalších městských funkcí. Komerční suburbanizace je reflektována v následujícím textu pouze okrajově a hlavní pozornost je soustředěna na suburbanizaci obyvatelstva.

Historie pražské suburbanizace

Vydeme-li z názoru, že suburbanizace je jedním z druhů urbanizačních procesů, při kterém se obyvatelstvo stěhuje z jádra města na jeho okraj, má historie pražské suburbanizace velmi staré kořeny. Za předchůdce nebo první náznaky tohoto procesu bychom mohli považovat budování letohrádků a villegiatur bohatých šlechtických rodů a později i úspěšných průmyslníků za hradbami Prahy. Život mimo přelidněné a nezdravé městské centrum, avšak v dosahu ekonomických a kulturních funkcí města, představoval tehdy, stejně jako dnes, hlavní přednost suburbánního života.

Největší rozvoj předměstí (suburbií) byl úzce spjat s příchodem průmyslové revoluce do Prahy. Rozvoj Karlína, Smíchova, Vinohrad, Žižkova a dalších tehdy samostatných měst byl příkladem smíšeného uplatňování koncentračních (urbanizačních) a dekoncentračních (suburbanizačních) procesů v pražské aglomeraci. Zatímco např. Žižkov se rozvíjel především díky přílivu obyvatelstva z venkovského prostředí, Vinohrady zaznamenávaly významný přísun obyvatel z centrálních částí Prahy. Později, po vzniku Československa, se začala postupně formovat pražská aglomerace. Jiří Musil a Zdeněk Ryšavý označují toto období jako „*klasickou fázi suburbanizace našich velkoměst*“ [1984: 33]. O vzniku a vývoji pražských předměstí v 19. století a na počátku 20. století lze načerpat rozsáhlé poznatky v knize Václava Ledvinky a Jiřího Peška [2000], klasickou sociologickou studií poměšťování okolí Prahy je empiricky založený výzkum Zdeňka Ullricha a kol. [1938].

V první polovině 20. století probíhala metropolizace Prahy, rozvíjely se aglomerované obce i sídla od hranic Prahy vzdálenější. Ani zde nelze jednoznačně prohlásit, že hlavním procesem, který se uplatňoval v rozvoji obcí v zázemí Prahy, byla suburbanizace. U některých sídel představoval příliv zámožnějších obyvatel z města zřejmě rozhodující část jejich populačního růstu (Černošice, Klánovice). Větší obce a městečka s rozvíjející se průmyslovou výrobou (Modřany, Kbely, Uhřetěves, Úvaly) rostla především koncentrací obyvatelstva z bezprostředního okolí těchto center a suburbanizující se obyvatelstvo z metropole tvořilo v populačním přírůstku pouze zanedbatelnou část. V příměstských obcích se v této době výrazně mění sociální prostředí – zejména ekonomická struktura obyvatelstva a způsob jeho života, a také fyzické prostředí – např. charakter zástavby a kvalita infrastruktury [Král 1946: 62].

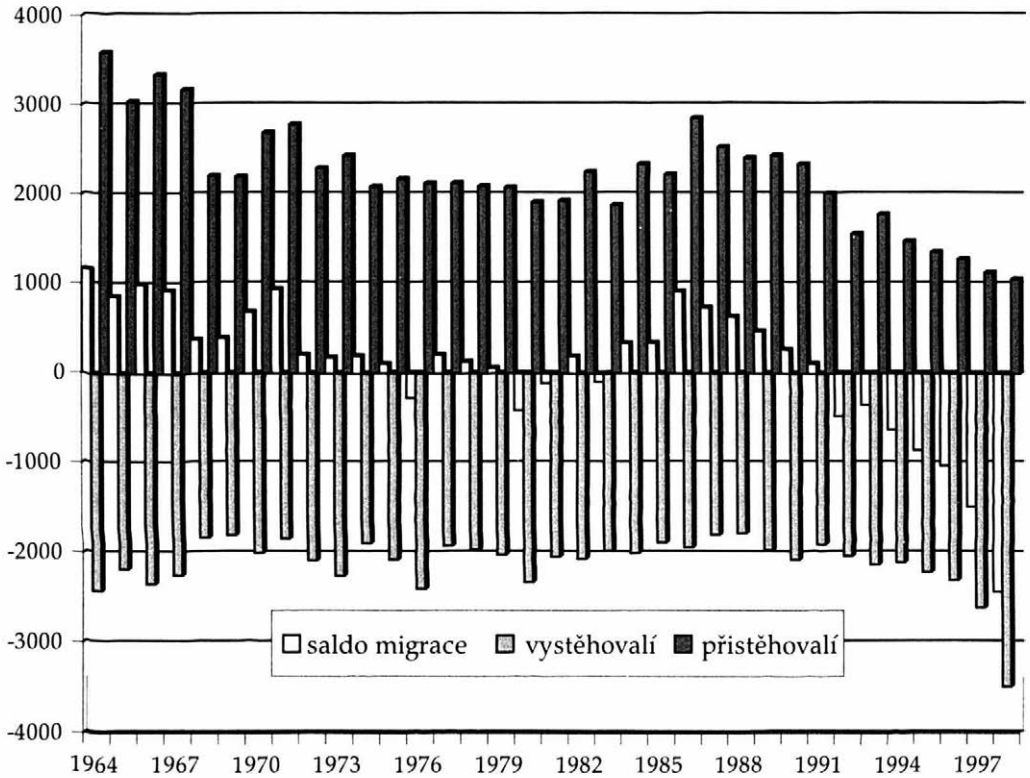
Suburbanizace Prahy za socialismu

Přirozený proces růstu aglomerace přerušila druhá světová válka a poté řízená urbanizace komunistického státu. Od války až do poloviny 50. let Praha buď migračně ztrácí, nebo roste jen velmi pozvolna. Migrační zisk je 5x až 8x nižší než za první republiky a populační růst je významněji než migrací ovlivňován zvýšeným přirozeným přírůstkem obyvatelstva. Silné a expandující město třicátých let bylo až do poloviny 50. let dušeno především bytovou a zaměstnaneckou politikou tehdejšího režimu. Suburbanizační proces byl v socialistické Praze zcela nahrazen tzv. komplexní bytovou výstavbou. Charakter bydlení na sídlišti a v rodinném domě však odpovídal preferencím navzájem odlišných skupin obyvatelstva a ani sociální struktura nových rezidentů sídlišť nebyla charakteristická pro suburbanizaci. Rozvoj suburbánního bydlení byl znemožněn zejména malou nabídkou pozemků, které byly vyčleněny na výstavbu rodinných domů v zázemí Prahy, ale i nedostatkem kapitálu v rukou jednotlivců a nedostupností stavebního materiálu pro výstavbu rodinného domu. Zázemí Prahy přitom disponovalo jak kvalitním životním prostředím pro rezidenční suburbanizaci, tak i potenciálem pro rozšíření nabídky pracovních míst především v průmyslové výrobě. Tento potenciál zůstal kvůli řízenému rozvoji města a koncentraci obyvatelstva do sídlištní zástavby nevyužit. Hampl a Kühnl [1993: 65] označili tento nepřirozený proces ve vývoji Prahy jako „kontrametropolizaci“. Namísto populačního růstu Prahy a jejího zázemí byla vyjádřena atraktivita Prahy pouze zvyšující se dojížděnkou za prací. Specifickým prvkem životního stylu Pražanů byl víkendový únik z města do chat a chalup v zázemí Prahy, který částečně vyjadřoval vzrůstající preference bydlení ve zdravějším prostředí. Důkazem rozdílu mezi preferencemi a možnostmi suburbánního života je výzkum Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA) ze 70. let, který ukazuje potenciální sílu suburbanizačního procesu našich velkých měst. Preference obyvatel jednoznačně dokládají atraktivitu suburbánního bydlení i v socialistickém státě [Preference 1976, Illner 1982: 192].

Hodnocení suburbanizačních procesů v období socialismu se u jednotlivých autorů liší. Musil a Ryšavý [1984] dokumentují zvyšování suburbanizačních trendů v letech 1950–1980 na příkladu celkových populačních přírůstků velkých obcí v zázemí Prahy. Naproti tomu Kára a Kučera [1986] odmítají tyto názory na oživení suburbanizace s ohledem na malou intenzitu rozvoje bydlení v okolí Prahy. Je zřejmé, že i když došlo v 70. letech k posílení výstavby rodinných domů např. zavedením finanční podpory státu pro rodinné bydlení [Sýkora 1993], nelze tento proces považovat ve vývoji Prahy za dominantní.

V období socialismu docházelo k růstu větších obcí nebo menších měst v okolí Prahy. Modřany, Říčany, Úvaly, Brandýs nad Labem-Stará Boleslav a některá další města měla na počátku komunistické vlády dobré ekonomické zázemí a nabídku pracovních míst. Rozdělení obcí na střediskové a nestřediskové a omezení investic do druhé skupiny obcí způsobily koncentraci obyvatelstva a ekonomických aktivit do větších center. Populační růst okolních městysů nebo městeček však nebyl prvotně výsledkem suburbanizačních procesů, nýbrž spíše urbanizace. Tento názor lze

Obr. 1. Migrační bilance mezi Prahou a zázemím (Praha-východ + Praha-západ)

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v ČSSR, ČSFR, ČR v jednotlivých letech.

dokumentovat i na grafu 1. Zde můžeme vidět relativně stabilní počet vystěhovalých z Prahy do okresů Praha-východ a Praha-západ. Z grafu nejsou znatelné žádné větší odchylky od průměrného počtu 2000 vystěhovalých za rok. Tento počet je překonán pouze v počátečních letech období vymezeného počátkem sledování mezio-kresního stěhování a administrativní změnou hranic Prahy v roce 1968 a třikrát je překročen také v 70. letech. Migrační saldo Prahy vykazuje až do 90. let pouze čtyřikrát velmi malou ztrátu vůči venkovským okresům. K žádným migračním vlnám směrem z Prahy do zázemí města tedy nedocházelo.

V 80. letech Kára a Kučera [1986] vyhodnotili migrační bilance obcí v zázemí Prahy a zjistili u mnoha obcí aktivní migrační saldo s Prahou. Šlo většinou o obce v atraktivních rekreačních oblastech ve větší vzdálenosti od Prahy nebo o města pražské aglomerace (Neratovice, Kladno). Oba tyto případy vysvětlují autoři fungováním jiných procesů než je suburbanizace, např. stěhování důchodců do rekreačních objektů a hledáním dostupnějšího bydlení ve staré zástavbě menších měst v okolí Prahy.

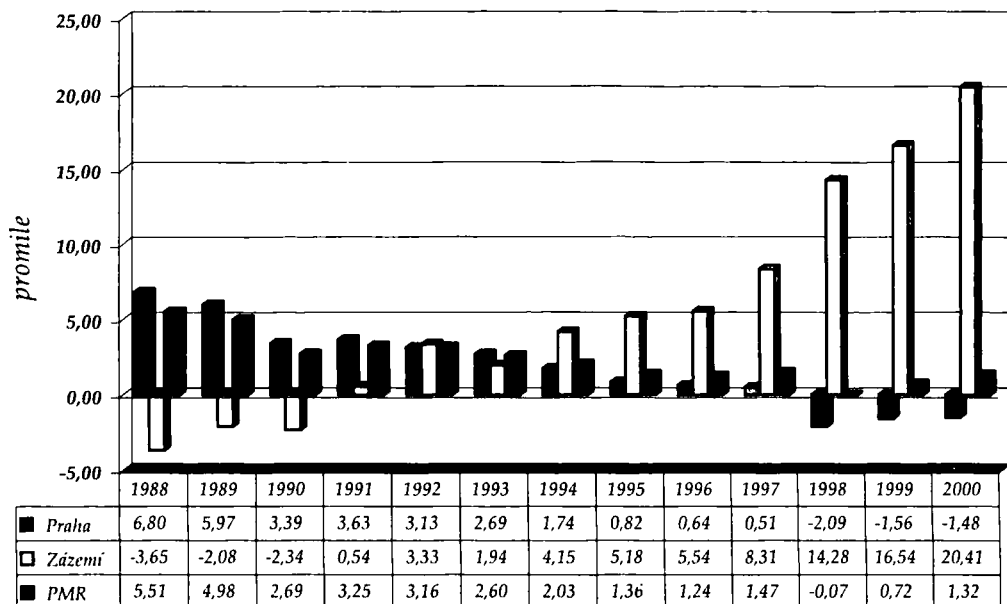
Důvody, které ovlivňovaly malou intenzitu suburbánních pohybů za socialismu, jsou jednoznačně spjaty s komunistickou ideologií a centrálně řízenou ekonomikou. Musil považuje za hlavní příčiny absence suburbanizace především restriktivní politiku omezující výstavbu rodinných domů na okraji měst a relativně malé rozdíly v nákladech na bydlení ve vnitřním městě a v příměstských obcích [2001: 296]. Na rozvoj malých obcí měla negativní vliv preference střediskových obcí, jejímž přímým důsledkem byla např. velmi špatná dopravní obsluha a úpadek infrastruktury v nestřediskových obcích. V socialistickém státě rovněž neexistoval trh s pozemky, hypoteční úvěry nebo stavební spoření, a byl důsledně chráněn zemědělský půdní fond. Pro střední vrstvu obyvatelstva bylo získání pozemku velmi obtížné nebo nemožné, od suburbánního bydlení odrazovalo i dojíždění do práce. Pokud někdo již Prahu opustil, bylo velmi složité byt v Praze znovu získat. Elitní vrstvy společnosti z řad nomenklatury nebo preferovaných sociálních skupin jevily zájem o suburbánní bydlení pouze výjimečně, takže se nevytvořily vzory, které by mohli příslušníci střední vrstvy obyvatelstva napodobovat.

Nová suburbanizace Prahy

V devadesátých letech byly všechny zmíněné bariéry suburbanizačního procesu odstraněny. Restituce pozemků, vzrůstající rozdíly v nákladech a kvalitě bydlení, postupné zavádění finančních nástrojů směřujících k podpoře bydlení a také chybějící strategie a koordinace sídelního rozvoje v aglomeraci utvářely podmínky pro opětovné posílení suburbanizace. Zásadní změny v charakteru urbanizačních procesů se odrážely v nových vzorcích migračního chování obyvatelstva velkých českých aglomerací. Obrat v migrační bilanci Prahy a jejího zázemí je možno sledovat na obr. 2. Jednotlivé křivky reprezentují aglomeraci Prahy (Pražský městský region – PMR), její jádrové město (Prahu) a zázemí (tvořené okresy Praha-východ a Praha-západ). Na konci 80. let můžeme pozorovat kladné migrační saldo Prahy a migrační úbytky jak u zázemí Prahy tak v celé aglomeraci. Tato situace se mění na počátku 90. let a až do roku 1997 migračně získávají všechny tři zóny. Atraktivita Prahy je dlouhodobě patrná zejména v ekonomických důvodech stěhování, zatímco saldo migrace u rodinných, zdravotních a stále více i bytových důvodů se v průběhu 90. let pozvolna posunuje do záporných hodnot [Ouredníček 2001]. Ve druhé polovině 90. let dochází k výraznému migračnímu zisku zázemí Prahy, přičemž Praha obyvatelstvo migrací ztrácí. Při hlubší analýze po okresech a větších obcích Středočeského kraje je zřejmý selektivní charakter migrace, která výrazně závisí na dopravním a funkčním napojení obcí na hlavní město. Odlehlejší části středních Čech jsou málo atraktivní a populačně ztrácejí.

Rozvoj jednotlivých částí zázemí Prahy je odlišný a existují výrazné rozdíly mezi „rozvíjenými“ a „upadajícími“ obcemi. Ty pramení z odlišného potenciálu jednotlivých obcí, především dopravní dostupnosti, atraktivity přírodního i sociálního prostředí a nabídky stavebních pozemků. Pokud se podíváme na obce, které migračně v průběhu 90. let získávají, zjistíme, že jejich počet postupně stále vzrůstá od

Obr. 2. Hrubá míra migračního salda v Praze, zázemí a Pražském městském regionu v letech 1988–2000

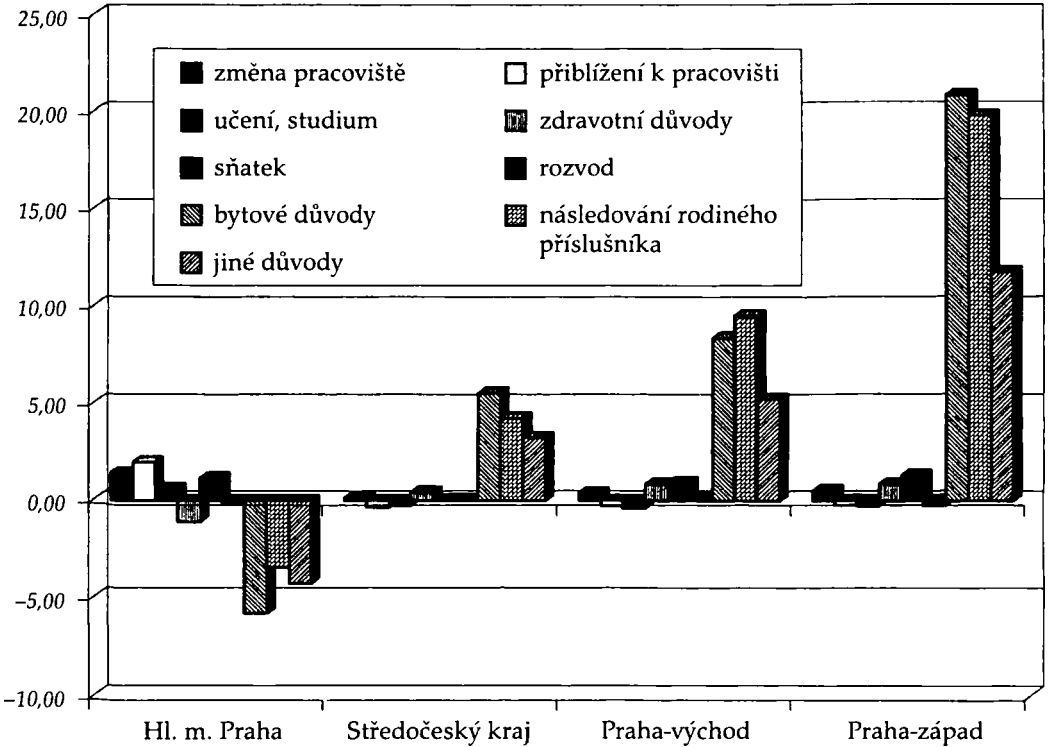
Zdroj: Pohyb obyvatelstva v ČSSR, ČSFR, ČR v jednotlivých letech.

73 obcí v roce 1991 na 135 v roce 1999. Dochází k prostorové disperzi obyvatelstva a suburbanizace postihuje postupně i méně atraktivní části v blízkosti Prahy.

Na straně „nabídky“ je zvýšení počtu migračně ziskových obcí v zázemí Prahy důsledkem větší aktivity vlastníků pozemků a zastupitelů obcí. Na straně „poptávky“ je výraznějším impulsem pro posílení suburbanizačního procesu vzrůstající podíl lidí, kteří jsou schopni financovat stavbu rodinného domu. Prvotní suburbanizace v zázemí Prahy nebo ještě uvnitř administrativních hranic města byla na počátku 90. let téměř výhradně záležitostí nejvyšších příjmových kategorií obyvatelstva. K získání hypotéky na výstavbu rodinného domu potřebovala rodina prokázat trojnásobek průměrného příjmu [Sýkora 1999: 87]. Tato skutečnost v současnosti již neplatí a kombinace stavebních spoření a menších hypoték s nízkými úrokovými sazbami a státní podporou zpřístupňuje výstavbu domu i středním příjmovým skupinám obyvatelstva. V okolí Prahy můžeme objevit kromě luxusních rodinných domů postavených „na klíč“ rovněž velké množství objektů bydlení středního standardu. Zároveň dochází k rozvoji lokalit, kde jsou dostupné i stavební pozemky s nižší cenou. Prostorová roztržitost suburbánní výstavby, nekompaktní rozvoj města a velký podíl realizací individuálních projektů jsou charakteristickým rysem české suburbanizace.

Především hodnocení vycházelo zejména ze sledování změn v sídelní struktuře

Obr. 3. Hrubá míra migračního salda podle jednotlivých důvodů stěhování ve středočeském regionu v letech 1997–1999

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v ČR v letech 1997–1999.

pražské aglomerace. Změnu sociálně prostorové struktury v zázemí Prahy lze nejlépe porovnat na základě údajů z censu. Ačkoliv poslední sčítání proběhlo v březnu roku 2001, detailní výsledky v potřebném územním členění nebyly v době výzkumu, o který se zde opíráme (viz níže), ještě k dispozici. Mohou tak sloužit jako verifikace hodnocení vypracovaných na základě jiných datových podkladů. Pro detailnější hodnocení suburbanizace jsme využili alternativní datové zdroje a metody sledování. Jednalo se o analýzu sociální struktury migrantů z Prahy do zázemí města provedenou na základě speciálních statistických výstupů o vzdělání, věku a důvodech migrace v letech 1997–1999. Data za jednotlivé obce v zázemí města zpracoval na základě hlášení o stěhování ČSÚ. Dále bylo využito dotazníkové šetření v 75 sídlech lokalizovaných po obou stranách administrativní hranice Prahy. Respondenty dotazníkového šetření byli starostové nebo členové zastupitelstva vybraných obcí.

Posuďme nejprve strukturu stěhování podle některých dosažitelných charakteristik. Důležitou vstupní informací může být podíl migrantů stěhujících se z Prahy na celkovém počtu přistěhovalých do zázemí. V letech 1997–1999 tvořil tento podíl 61 %, dalších 15 % obyvatel se stěhovalo na krátkou vzdálenost uvnitř zázemí (tan-

genciální migrace), 9 % tvořily migrace z ostatních obcí Středočeského kraje a 15 % nově příchozích se stěhovalo ze vzdálenějších částí Česka nebo zahraničí.

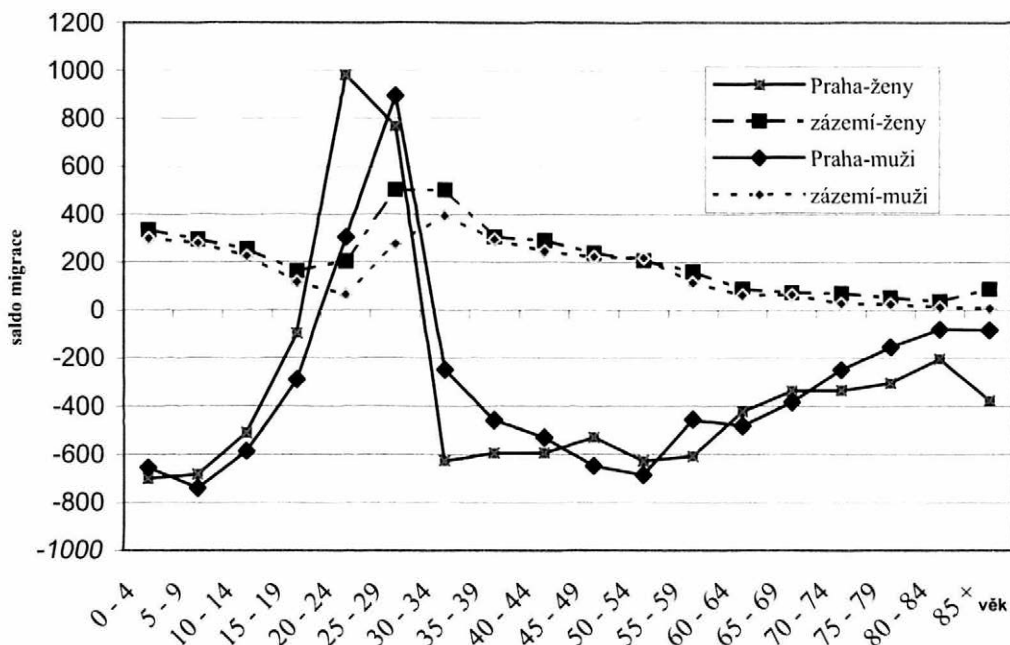
Obr. 3 podává přehled o důvodech stěhování v Praze, Středočeském kraji a okresech Praha-východ a Praha-západ. Jednotlivé důvody stěhování uvedené v grafu odpovídají statistickým kategoriím Českého statistického úřadu a migranti je uvádějí v tzv. Hlášení o stěhování. Z obrázku 2 je zřejmé, že Praha jako celek od roku 1998 migračně ztrácí. Pokud sledujeme bilanci stěhování u jednotlivých důvodů, zůstává hlavní město nadále přitažlivé především z ekonomických důvodů, které jsou nejčastěji uváděnými statisticky sledovanými důvody stěhování. Výrazné ztráty zaznamenává Praha především u důvodů bytových, zdravotních a v kategorii následování rodinného příslušníka (zahrnuje většinou děti nebo závislé členy rodiny, kteří nerozhodují o stěhování). Situace v zázemí Prahy (okresech Praha-východ a Praha-západ) je téměř obrácená, což je s ohledem na podíl uskutečněných migrací mezi oběma regiony zřejmé. Většina migrantů sem směřuje právě z Prahy. Důvody stěhování lze krátce komentovat takto: Praha získává nadále obyvatelstvo především z důvodů ekonomických, z města do zázemí směřují lidé zejména kvůli zlepšení vlastních životních podmínek (bydlení, zdraví). Z tohoto zjištění je patrné, že v současné Praze dochází i nadále k uplatňování koncentračních i dekoncentračních tendencí v migraci obyvatelstva. Mírné převážení dekoncentračních (suburbanizačních) procesů je důsledkem rozdílné situace v nabídce kvalitního a dostupného bydlení v Praze a v zázemí města.

Analýza migrace podle věkových kategorií (obr. 4) podává obraz o odlišné atraktivitě hlavního města a jeho zázemí pro specifické věkové skupiny. Praha ztrácí obyvatelstvo ve všech věkových skupinách mimo mladé lidi mezi 20. a 30. rokem života. Toto zjištění do značné míry koresponduje s již zmíněnými ekonomickými důvody stěhování do Prahy. Současné trendy ve vývoji rodiny v Česku nasvědčují skutečnosti, že se jedná především o mladé bezdětné jednotlivce nebo páry, které preferují život ve městě z ekonomických důvodů a kvůli odlišným nárokům na bydlení a životní styl. Tuto hypotézu podporuje i migrační bilance u dětské složky populace, která vykazuje zejména v nejmladších kategoriích nejvyšší převahu vystěhovalých nad přistěhovalými do města. Zázemí města však získává migračně ve všech věkových kategoriích. Nejvíce získává příchodem mladých rodin s dětmi a středních věkových skupin. Naopak nejmenší zisky vykazuje zázemí Prahy u teenagerů, mladých dospělých a v nejstarších věkových kategoriích.

Poslední graf (obr. 5) vypovídá o objemu migrace podle dosažené úrovně vzdělání u migrantů do zázemí města. Zázemí Prahy získává především obyvatelstvo se středoškolským a vysokoškolským vzděláním. Saldo migrace je však kladné i u ostatních vzdělanostních kategorií. Ve stručnosti lze konstatovat, že dochází k posilování vzdělanostní struktury suburbánních oblastí, přičemž obyvatelstvo s vyšší úrovní vzdělání je mezi přistěhovalými zastoupeno ve větší míře než u ostatní populace².

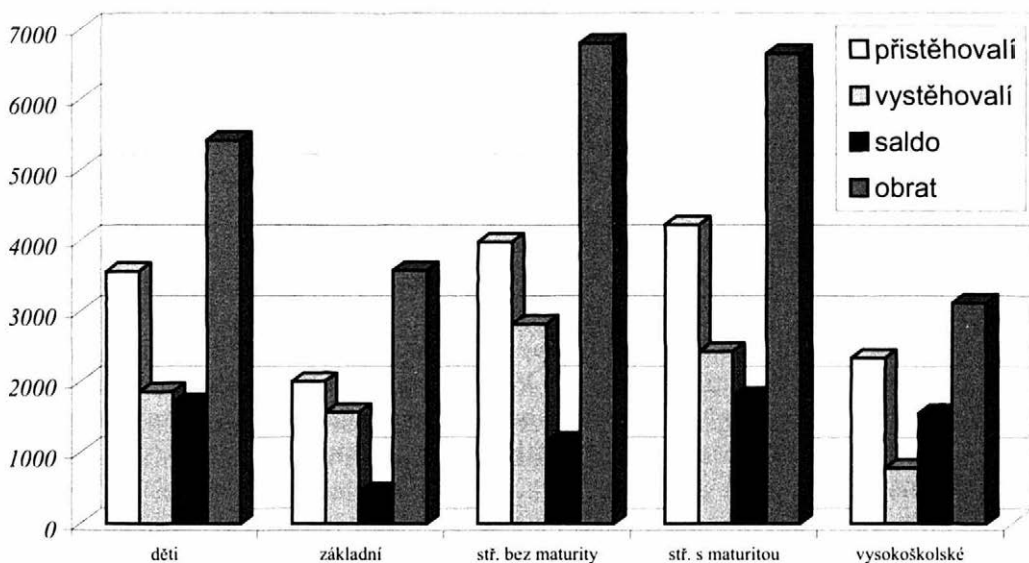
² U všech zmiňovaných hodnocení je nutno poznamenat, že určitá část migrujících obyvatel není podchycena statistikou ČSÚ, na které je sledování založeno. Na tento fakt upozornilo mnoho zástupců obcí – respondentů dotazníkového šetření [Ouředníček 2002a].

Obr. 4. Saldo stěhování podle věku v Praze a jejím zázemí v letech 1997–1999

Zdroj: Pohyb obyvatelstva v ČR v letech 1997–1999.

Obr. 5. Stěhování do zázemí Prahy v letech 1997–1999 podle vzdělání migrantů

Zdroj: Statistika stěhování v okresech Praha-východ a Praha-západ, ČSÚ

Terénní dotazníkové šetření [Ouředníček 2002a] bylo zaměřeno především na sledování změn v sociálním prostředí suburbánních sídel. Vedle toho byly doplňkově hodnoceny i některé proměny fyzického prostředí nových suburbií, zejména charakter a rozmístění nové bytové výstavby. Nový rozvoj bydlení je soustředěn především do okrajových částí sídel, na které je někdy napojen infrastrukturou i stavebně, jindy dochází k výstavbě nového sídla fyzicky i sociálně separovaného od původní zástavby. Tento proces je často spontánní a závisí na aktivitě vlastníků pozemků. Obvyklým postupem je rozparcelování původních polí, která byla navrácena v restitucích. Vlastníci nabízejí parcely většinou zcela bez inženýrských sítí nebo v lepším případě s některými přípojkami na hranicích pozemků. Často dochází i k prodeji libovolně vyměřených parcel podle přání kupujícího. Umisťování staveb na pozemcích a architektura domů jsou jen velmi málo ovlivňovány původními požadavky v územních rozhodnutích. Tento rozvoj obcí lze do značné míry považovat za „divokou suburbanizaci“, která bývá zejména ve Spojených státech označována termínem *urban sprawl* [Sýkora 2001]. Nekoordinovaný rozvoj suburbánních území velkých měst v oblasti výstavby vede často k následným problémům v obslužném a dopravním zabezpečení suburbií a přináší i cizorodé a nevhodné prvky do architektonického charakteru sídla.

Početní růst obyvatel v zázemí Prahy je kromě stěhování do nových obytných lokalit vyvoláván i dalšími procesy³. Jedním z nich je přeměna objektů individuální rekreace (OIR) na trvalé bydlení. U obcí, které se nachází v rekreačně atraktivních lokalitách kolem Vltavy, Sázavy, Berounky i na mnoha dalších místech, převládá dlouhodobě využití pro víkendovou i prázdninovou rekreaci Pražanů. Dobrá dopravní dostupnost a kvalita přírodního prostředí nabízejí možnost využití chat a chalup k trvalému bydlení. Tento proces hodnotí např. práce Ivana Bičíka a Dany Fialové [2001], podle které mají největší zájem o bydlení v objektech OIR lidé ve věkové kategorii 41–50 let patřící do nejvyšší příjmové skupiny [tamtéž: 79]. Výsledky dotazníkového šetření [Ouředníček 2002a] poukazují na odlišnost preferencí a reálného využívání OIR. Zastupitelé v šetřených obcích upozorňují na skutečnost, že využívání chat a chalup ke stálému nebo alespoň dlouhodobému pobytu je typické především pro páry důchodového věku a nižší příjmové vrstvy obyvatelstva. Mezi důvody vystěhování z města se objevily kromě kvality přírodního prostředí rovněž nižší náklady na bydlení.

³ Z celkového počtu 9168 nových obyvatel šetřených obcí směřovalo 68 % do nových rodinných domků, 27 % do staré zástavby uvnitř obce a necelých 5 % do chat a chalup k trvalému bydlení.

Změna sociálního prostředí v suburbánních lokalitách

Stěhování obyvatelstva vyvolává podstatné změny v sociálním prostředí příměstských obcí. V předchozím textu byly sledovány vybrané ukazatele sociální struktury nově příchozích obyvatel. Z výzkumu vyplývá posilování vzdělanostní úrovně a omlazování věkové struktury obyvatelstva suburbánních lokalit. Kromě demografických a sociálních znaků obyvatelstva byly sledovány i změny ve společném soužití nových a starých obyvatel suburbií [Ouredníček 2002a]. Starostové a zastupitelé obcí (městských částí) po obou stranách administrativní hranice Prahy⁴ odpovídali na soubor otázek, ze kterých vybíráme několik charakteristických příkladů proměny sociálního prostředí sledovaných obcí. Základní informace o dotazníkovém šetření jsou uvedeny v příloze.

Sociální vztahy nových a původních obyvatel suburbánních lokalit jsou ve sledovaném souboru velmi rozmanité. Ve většině případů byly popsány jako „dobré“ (40 %) bez větších pozitivních nebo negativních zkušeností s dlouhodobějším vzájemným soužitím. Pouze v jednom případě charakterizovali zástupci obcí jejich vztahy jako „vynikající“ a v žádném případě je nepovažovali za „špatné“. Významnou skupinu odpovědí (25 %) představovala možnost „žijí nezávisle na sobě“, často v kombinaci s odpovědí „nelze posoudit nebo žijí zde příliš krátce“. Z odpovědí vyplývá prozatím malá intenzita sociálních kontaktů mezi oběma skupinami obyvatel.

Další otázky směřovaly ke specifikaci pozitivních a negativních zkušeností ze spolužití obou skupin obyvatelstva. Kromě 40 % sídel, kde nebyly identifikovány žádné projevy spolupráce mezi starými a novými rezidenty, byly v ostatních vybraných sídlech pozorovány časté nebo občasné prvky vzájemné spolupráce.

Za nejčastější příklad spolupráce lze považovat výpomoc místních obyvatel nebo zapojení místních firem při výstavbě nových domů. Tato spolupráce je založena na obchodním vztahu a je pouze dočasná. Sbližování s místní společností lze pozorovat na odlišných příkladech z každodenního života. Drobné akce jsou organizovány např. přes společenská sdružení (Sokol, sportovní kluby, hasiči, myslivci). Časté jsou příklady komunikace mladých dospělých. Řada sociálních kontaktů se odehrává mezi mladými lidmi na zábavách, kulturních a společenských akcích, kterých se účastní původní i noví obyvatelé obce. Intenzivní je společná aktivita obyvatel kolem života mateřských a základních škol a občanských spolků, jejichž činnost je zaměřena na děti.

Ve vzájemném soužití se přirozeně objevují i neshody, i když u podstatné části šetřených sídel (60 %) je uváděno, že žádné neexistují. Většina neshod není mezi dvěma skupinami obyvatel, ale mezi sousedy nebo rodinami. Ve fázi výstavby ro-

⁴ Celkem bylo vyplněno 75 dotazníků, z toho 41 sídel náleželo do okresu Praha-západ, 18 do okresu Praha-východ a 16 sídel k hlavnímu městu Praze. Z hlediska velikostních kategorií mělo 14 sídel více než 1000 obyvatel, 31 od 500 do 999, 21 sídel 200 až 499 obyvatel a 9 sídel bylo menších než 200 obyvatel. Časová dostupnost nejbližší stanice metra činila u 28 sídel méně než 15 minut, u ostatních sídel maximálně 30 minut jízdy automobilem.

Tab. 1. Sociální vztahy mezi starousedlíky a novými rezidenty vybraných sídel
(respondenti mohli uvést i více než jednu odpověď)

vztahy s novými obyvateli jsou:	počet odpovědí	podíl odpovědí (%)
vynikající	1	1
dobré	34	40
snášejí se	19	23
špatné	0	0
žijí nezávisle na sobě	21	25
nelze posoudit	4	5
žijí zde příliš krátce	5	6
celkem	84	100

Zdroj: vlastní terénní šetření.

Tab. 2. Intenzita spolupráce mezi starousedlíky a novými rezidenty vybraných sídel

intenzita spolupráce	počet sídel	podíl sídel (%)
žádná spolupráce	30	40
příležitostná	9	12
občasná	14	19
častá	15	20
intenzivní	7	9
velmi intenzivní	0	0
celkem	75	100

Zdroj: vlastní terénní šetření.

Tab. 3. Intenzita neshod mezi starousedlíky a novými rezidenty vybraných sídel

intenzita neshod	počet sídel	podíl sídel (%)
žádné neshody	45	60
příležitostné	6	8
občasné	16	21
časté	7	9
intenzivní	1	2
velmi intenzivní	0	0
celkem	75	100

Zdroj: vlastní terénní šetření.

Tab. 4. Účast nových rezidentů v řízení a chodu obcí

účast v řízení obce	počet sídel	podíl sídel (%)
neúčastní se	45	60
částečná účast	18	24
jsou v zastupitelstvu	12	16
celkem	75	100

Zdroj: vlastní terénní šetření.

Tab. 5. Změna sociálního prostředí ve vybraných sídlech

jak se změnil život obce	počet sídel	podíl sídel (%)
nezměnil	44	59
nepatrně	7	9
částečně	14	19
podstatně	10	13
radikálně	0	0
celkem	75	100

Zdroj: vlastní terénní šetření.

dinných domů pramení mnohé problémy z narušení obvyklého chodu obce, které souvisejí se stavebním ruchem (např. terénní úpravy, průjezd těžkých vozidel, zničené cesty, hluk atd.). Několik starostů obcí upozornilo, že část novousedlíků není v obci doposud trvale hlášena, což může způsobit ztráty na daních. Ty jsou částečně přerozdělovány obcím podle počtu obyvatel a počtu podnikatelských subjektů.

V mnoha sídlech starostové a zastupitelé neuvedli ani příklady spolupráce, ani neshod, protože podle jejich názoru obyvatelé žijí nezávisle na sobě a noví rezidenti se nepodílejí na dění v obci. V této souvislosti jsou zajímavé odpovědi na otázku o participaci nových obyvatel v zastupitelstvu obce a v ostatním společenském životě (viz tabulku 4). V šedesáti procentech sídel se noví obyvatelé žádným způsobem na chodu obce nepodílejí a využívají ji pouze jako bydliště. V šestnácti procentech sídel jsou noví obyvatelé aktivní v zastupitelstvu obce, v dalších 24 % se podílejí na ostatních aktivitách obce.

Podle názorů zastupitelů žijí noví obyvatelé v mnoha obcích izolovaně, nepojoují se do jejich chodu. U suburbií vystavěných na počátku 90. let je zřejmé, že se jedná o dočasnou separaci, která je zpravidla po kratší době nahrazena aktivitou alespoň části nově příchozích. Někteří jsou členy Sokola, rybářského spolku, včelařů, scházejí se na pálení čarodějnic nebo hasičském cvičení. Noví obyvatelé částečně ovlivňují sociální prostředí pozitivním způsobem, který vnímají zejména starousedlíci. Zvyšuje se intenzita soukromého podnikání a rozšiřuje se síť služeb, vylepšila se infrastruktura nebo se začaly třídit odpady. Noví obyvatelé mají obvykle vyšší nároky na vybavení, zvýšila se frekvence linkových autobusů, byla zavedena integrovaná doprava a zbudovány nové autobusové zastávky⁵. Noví obyvatelé jsou více kritičtí k obecnímu úřadu než místní (požadují např. okamžité odklizení sněhu ze silnice).

Závěr

V průběhu 90. let dochází v zázemí Prahy k pozvolným změnám do té doby nerozvíjených částí městského regionu. Rozvoj příměstské oblasti je ovlivňován celou řadou společenských a ekonomických procesů, které se postupně odrážejí i v prostorové struktuře města a městského regionu. Kromě významného rozvoje komerčních aktivit je nejvýraznějším procesem rezidenční suburbanizace, která se uskutečňuje z počátku především v neatraktivnějších lokalitách a postupně se rozšiřuje i do dopravně i obsluhně méně vybavených sídel. Suburbanizace je doplňována i dalšími pohyby obyvatelstva, které představují zhruba 1/3 migračních zisků zázemí Prahy. Zvyšuje se především úloha tangenciálních pohybů (tj. pohybů mezi jednotlivými sídly v rámci zázemí Prahy), které společně s procesem suburbanizace polarizují sí-

⁵ Např. v ose staré benešovské silnice mají autobusy pouze 15ti minutové intervaly a vynikající spojení ke stanicím metra. Podobná dostupnost metra trasy B je v jihozápadní části pražského zázemí.

delní strukturu. Obyvatelstvo s vyšším sociálním statusem, které dosud obývalo venkovská sídla v zázemí města, se postupně přesouvá do rozvíjených lokalit, čímž se zvýrazňují rozdíly mezi oběma typy sídel.

Sociální struktura rozvíjených obcí doznává po dokončení nové výstavby podstatných změn – bylo by možné hovořit o zvyšování sociálního statusu původních sídel. Do zázemí Prahy přicházejí lidé se středním a vysokoškolským vzděláním, většinou zámožní, s dobře placenými profesemi. Noví obyvatelé mají často i vlivné postavení ve společnosti a jsou schopni ovlivňovat život v obci. Pokud však blíže nahlédneme do života jednotlivých obcí, je zřejmé, že spíše než o zvýšení sociálního statusu jde prozatím o polarizaci sociální struktury obyvatelstva. V mnoha případech je nové bydlení budováno jako samostatné sídlo, prostorově nebo fyzicky oddělené od původní obce.

Sociální vztahy mezi původními a novými obyvateli lze prozatím vystihnout odpovědí, kterou zmiňovali zastupitelé obcí nejčastěji: „nevím, žijí zde příliš krátce“ nebo lépe „žijí nezávisle na sobě“. Přesto dochází alespoň v některých sídlech postupně k sblížení obou částí společnosti. Toto sblížení je patrné zejména v drobných sousedských výpomocích, sdružování mladých obyvatel, sdružování v zájmových a sportovních spolcích a kolem záležitostí školy. Stejně významná je postupná participace nových rezidentů v řízení obce a účast v zastupitelstvu. Mnohdy se právě účastí schopných a vlivných lidí v chodu obce výrazně posiluje její pozice v regionu. To se projevuje výrazně především v investicích do infrastruktury. V rozvíjených sídlech se často díky novým stavebníkům zavádí plyn, kanalizace, vodovod a další infrastruktura. Investice do nových částí obce jsou většinou impulsem pro rozšíření sítí do staré zástavby. Častý je významný finanční podíl nových rezidentů na investičních akcích.

Rezidenční suburbanizace je v současnosti nejvýznamnějším procesem měnícím vzorce sociálně prostorové struktury pražské aglomerace. Dochází ve zvýšené míře k diferenciaci jednotlivých částí městského regionu podle sociálního postavení bydlícího obyvatelstva, k polarizaci sociální struktury příměstských sídel nebo k sociální separaci nových obyvatel v uzavřených lokalitách. Tento stav je podle mého názoru přechodný, o čemž svědčí zvětšující se intenzita pozitivních sociálních kontaktů mezi novými a staršími obyvateli sídel.

Vedle podstatných změn v sociálně prostorové struktuře suburbánních oblastí dochází i k postupným změnám ve zdrojových oblastech suburbanizace. Jako potenciální hrozba je vnímán zejména odliv obyvatelstva s vyšším sociálním statusem ze sídlišť. Heterogenní sociální struktura dnešních sídlišť tak může být v příštích letech narušena a sídlištní lokality s chátrajícím bytovým fondem, nevyřešenými majetkovými vztahy nebo v neatraktivních oblastech Prahy jsou potenciálními ohnisky sociálních problémů.

Dalším možným problémem promítajícím se zejména do neúměrného zvyšování nákladů na dopravu a veřejné služby je nekoordinovaný rozvoj roztroušené individuální výstavby – *urban sprawl*. Je zřejmé, že v České republice se jedná o jeden z hlavních druhů suburbánního rozvoje s negativními dopady na krajinu. Předejít

tomuto problému je možné zejména důsledným uplatňováním zákonných norem a koordinací rozvoje sídel v rámci městské aglomerace s využitím nástrojů územního a regionálního plánování.

MARTIN OUŘEDNÍČEK je odborným asistentem na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se výzkumem sociální geografie Prahy, geografií města a osídlení.

Literatura

- Bičík, I., D. Fialová 2001. „Šetření rekreačních objektů v zázemí Prahy v letech 1991–1997“. Pp. 72–89 in Bičík, I. et al., *Druhé bydlení v Česku*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Cheshire, P. 1995. „A New Phase of Urban Development in Western Europe? The Evidence for the 1980s“. *Urban Studies* 32, (7): 1045–1063.
- Hall, P., D. Hay 1980. *Growth Centres in the European Urban System*. London: Heinemann Educational.
- Hampl, M. 1999. „Long-term Trends of Settlement Development“. Pp. 27–43 in Hampl, M. et al., *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova.
- Hampl, M., K. Kühnl 1993. „Migratory Trends in Former Czechoslovakia“. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 28, (1): 53–71.
- Horská, P., Maur, E., Musil, J. 2002. *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- Illner, M. 1982. „K sociálním stránkám pražské migrace“. Pp. 185–200 in *Migrace do velkoměst. Acta Demographica V*. Praha: Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací a Československé demografické společnosti při ČSAV.
- Kára, J., T. Kučera 1986. „Migrační bilance obcí v zázemí velkých měst na příkladu Prahy, Českých Budějovic a Hradce Králové-Pardubic“. Pp. 136–143 in Ryšavý, Z. (ed.), *Nové tendence ve vývoji osídlení Československa v posledních patnácti letech a výhled jeho dalšího vývoje*. Sborník semináře odborné skupiny pro rozmístění a stěhování obyvatelstva Československé demografické společnosti při ČSAV. Praha 18.–19. 9. 1985.
- Král, J. 1946. *Zeměpisný průvodce Velkou Prahou a její kulturní oblasti*. Praha: Melantrich.
- Ledvinka, V., J. Pešek, 2000. *Praha. Dějiny českých měst*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Musil, J. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil, J. 2001. „Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů. Pohled historické sociologie“. *Sociologický časopis* 37, (3): 275–296.
- Musil, J., Z. Ryšavý 1984. „Dlouhodobé regionální procesy v ČSR“. Pp. 26–36 in Musil, J., Z. Ryšavý, L. Velíšková, *Dlouhodobý vývoj aglomerací v ČSR*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Ouředníček, M. 2001. Nová sociálně prostorová struktura v zázemí Prahy. Pp. 248–257 in Létal, A., Z. Szczyrba, M. Vysoudil (eds.), *Česká geografie v období rozvoje informačních technologií*. Sborník příspěvků Výroční konference České geografické společnosti. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

- Ouředníček, M. 2002a: *Vývoj sociálně-prostorové struktury v Pražském městském regionu. Dotazníkové šetření v 75ti sídlech PMR. Závěrečná zpráva pro GA UK. Praha. (rukopis).*
- Ouředníček, M. 2002b. „Suburbanizace v kontextu urbanizačního procesu“. Pp. 39–54 in Sýkora, L., *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku.
- Preference sídelních typů mezi obyvatelstvem ČSSR. 1976. *Otázky urbanizace*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Ryšavý, Z., J. Link, L. Velíšková 1994. „Proces suburbanizace v souvislostech procesu proměny osídlení v letech 1869–1991: Česko, Pražská aglomerace“. *Územní plánování a urbanismus XXI*: 189–199.
- Sýkora, L. 1993. „City in Transition: the Role of Rent Gaps in Prague’s Revitalization“. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 84, (4): 281–293.
- Sýkora, L. 1999. „Changes in the Internal Spatial Structure of Post-communist Prague“. *GeoJournal* 49 (1): 79–89.
- Sýkora, L. 2001. „Živelná urbanizace příměstské krajiny a její ekonomické, sociální a environmentální důsledky“. *Environmentální aspekty podnikání*, 3 (1): 25–27.
- Ullrich, Z. a kol. 1938. *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Praha: Nakladatelství revue Sociologie a sociální problémy.
- van den Berg, L., R. Drewett, L. H. Klaassen, A. Rossi, C. H. T. Vijverberg 1982. „A Study of Growth and Decline“. *Urban Europe*. 1: Oxford: Pergamon Press.

Další zdroje

- Pohyb obyvatelstva v ČSSR, ČSFR, ČR v letech 1964–2000*. Praha: Federální a Český statistický úřad.
- Statistika stěhování v okresech Praha-východ a Praha-západ. Speciální výstupy Českého statistického úřadu za roky 1997–1999.

Příloha

Dotazníkové šetření bylo součástí grantového projektu „Vývoj sociálně-prostorové struktury v Pražském městském regionu“ Grantové agentury Univerzity Karlovy č. 179/2000/B GEO/PrF. Cílem dotazníkového šetření bylo doplnit informace o sociální struktuře obyvatelstva, které nebylo možné získat ze statistických dat, dále o změnách ve vztazích mezi novými a původními rezidenty vybraných sídel, participaci nových obyvatel na veřejném životě a celkové změně sociálního prostředí obce. Jako doplňující byly šetřeny informace o fyzickém prostředí a plánech představitelů obcí do budoucnosti.

Šetření proběhlo ve dvou etapách ve druhé polovině roku 2000 a na jaře 2001. Tazatelé byli studenti 3. ročníku odborné geografie na Přírodovědecké fakultě UK v Praze. Dotazník byl rozdělen do dvou částí. První stránku, která obsahovala dotazy na popis a fyzický stav lokality, vyplňovali tazatelé samostatně, popř. si ještě ověřovali informace u představitelů obce. Jednalo se o základní informace o lokalitě,

o dostupnosti automobilem a hromadnou dopravou a vybavenosti obce. Stěžejní část dotazníku tvořily otázky na sociální prostředí a budoucí plány obce. Na tuto část odpovídali starostové nebo členové zastupitelstva obce. Dotazování probíhalo formou řízeného rozhovoru a odpovědi respondentů zapisovali do dotazníků sami tazatelé. Při předávání dotazníků ke zpracování byly navíc zaznamenány i druhotné informace tazatelů, které měly důležitou roli pro poznání prostředí jednotlivých obcí.

Respondenty tvořili starostové obcí (44 osob, z toho 11 žen), zástupci starostů (9) a členové zastupitelstva nebo pracovníci obecního úřadu, kteří mají na starosti územní rozvoj obce nebo jsou určeni pro záležitosti šetřené části obce (12). U deseti dotazníků přesná identifikace respondenta chyběla.

Základním souborem pro dotazníkové šetření byla sídla okresů Praha-východ, Praha-západ a okrajové lokality v rámci administrativní hranice hlavního města Prahy. Šetření však nebylo možné z časových a finančních důvodů provést u všech sídel vymezeného území. Před terénní prací bylo telefonicky kontaktováno 100 starostů nebo členů zastupitelstev obcí. Sídla byla vybírána především z bezprostředního zázemí města (dostupnost nejbližší stanice metra automobilem do 30 minut) a zároveň tak, aby byly pokryty relativně rovnoměrně všechny velikostní skupiny sídel. Po telefonických rozhovorech (19 případů) nebo následně v terénu (6) odmítlo odpovídat 25 respondentů. Celkový počet vyplněných dotazníků získaný v obou etapách šetření byl 75.

Demografie 4/2002

Obsah

Č L Á N K Y

Alena Šubrtová: Umělé potraty v diskusích meziválečného období v Československu (1918–1938)

XXXII. konference České demografické společnosti „Demografický portrét Prahy“, 22. květen 2002

Ludmila Fialová: Demografické poměry ve středověké a raně novověké Praze

Zdeněk Pavlík: Demografický vývoj Prahy od poloviny 19. století do poloviny 20. století

Jan Havránek: Němci a Češi v Praze. Národnostní vývoj obyvatelstva Prahy v 19. a 20. století

Jitka Rychtaříková: Hlavní rysy demografického vývoje Prahy po druhé světové válce

Dagmar Bartoňová: Obyvatelstvo Prahy podle místa narození

Milan Kučera: Pražská sídliště

Martin Ouředníček - Luděk Sýkora: Současné změny v rozmístění obyvatelstva a v sociálně prostorové struktuře Prahy

Jiří Musil: Pražská společnost na přelomu 20. století

S Č Í T Á N Í L I D U

Josef Škrabal: Zjišťování mateřského jazyka ve sčítání lidu

R E C E N Z E

Zrod velkoměsta (*Vladimír Srb*)

Nová učebnice obecné biologie (*Marek Tietze*)

Obyvatelstvo Slovenska 1918–1938 (*Boris Vaňo*)

Výjimečný Corrado Gini (*Petr Hebák*)

Rozumět dějinám (*Vladimír Srb*)

Češi v Rusku a Rusové v Čechách (*Zdeněk Pavlík*)

Z P R Á V Y

P Ř E H L E D Y

B I B L I O G R A F I E

Časopis je možno objednat v redakci na adrese:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8, e-mail: hruskova@qw.czso.cz

Postkomunistická města v krajině kyberprostoru

JIŘÍ NOVOBILSKÝ*

Central European Data Agency, a.s., Praha

The Post-communist Cities Reflected in Cyberspace

Abstract: The formation of 'gateway cities' – the connecting points between the East and the West – was one of the most strongly visible processes of the transformation of the post-communist countries in Central and Eastern Europe. The gateway cities emerged as the consequence of the newly established intensive interaction between the East and the West. This happened immediately after the relatively closed societies of Central and Eastern Europe opened their borders to globally expanding Western structures.

Gateways are formed gradually. First, the capitals serve as the only concentration of the gateway functions in a country, and later on, the gateway functions diffuse further to reach the lower layers of the urban system. Assuming that webpage content is a reflection of reality, this paper investigates how the process of the formation of gateway cities is imprinted in cyberspace.

The images of the cities constructed in cyberspace have been extracted from the Internet through a search engine and then analysed. The analysis of the data extracted by Google shows that the amount of information about a post-communist city, an aspect that is related to trans-national forces, is strongly associated with the size of a city and with the level of development of the Internet in the country. It is concluded that the process of the formation of the gateway cities, the process of the 'real world', is strongly reflected in the content of the Internet.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 2: 255–268

O invazi „reálné“ reality do kyberprostoru

Na počátku bouřlivého vývoje internetu si mnozí lidé mysleli, že náš život se vyvážze z omezení, které klade „pobyť“ ve fyzické realitě, a my se budeme pohybovat virtualizovaným prostorem volně jako kyborgové a celý svět bude převratně nový. Dnes již víme, že mnohé vize se nenaplnily a my stále žijeme ve fyzickém prostoru plném omezení.

Bouřlivý vývoj od charizmatických vizí až k hořké deziluzi se nevyhnul ani burze s cennými papíry. Mnoho ryzích dotcomů – společností, které na „webové kanceláři“ založily svou existenci, mělo sice na burze nejprve závratný růst, po určité době se však ukázalo, že dobře vystavěný „kamenný podnik“, který dobře fun-

* Veškerou korespondenci zasílejte: Ing. Jiří Nobobilský, M.A., Markušova 1631, 149 00 Praha 4, e-mail: jirinobobilsky@seznam.cz

goval ve „staré“ ekonomice, je často schopnější přežít dlouhodobě i v reálné ekonomice internetové éry [Jaroš, Donát, Vališka 2002]. Pád do té doby absurdně rostoucích akcií v roce 2001 jasně ukázal, že ani internet a celá *e-economy* nemohou dlouhodobě popřít všechny zákony staré ekonomiky. Jemnější interpretace tohoto pádu poukázaly na to, že implementovat nové informační technologie do fungující vnitřní struktury podniku je častokrát snadnější než vytvořit dobře zavedený podnik z chytře vymyšlené „virtuální kanceláře“ (ibid.). Tato zkušenost donutila ekonomické aktéry dívat se na svět realističtěji. Nikdo dnes nepochybuje o tom, že internet náš svět radikálně mění, ale zároveň nikdo nepopírá, že většina zákonitostí ekonomického světa zůstává stále platná.

Tato studie vychází z podobně konzervativního postoje. Vývoj v posledním desetiletí jasně ukazuje, že internet neznamená konec geografických struktur starého světa. Mnohé vize sice slibovaly globální vesnici plnou rovnosti, konec města, konec vzdálenosti, konec dojížděky do kanceláří, ale skutečnost zůstává jiná. Je stále lépe vidět, že internet, stejně jako kdysi telefon, spíše prohloubil než snížil rozdíly mezi úspěšnými a neúspěšnými oblastmi. Internet je jen dalším komunikačním médiem a jeho šíření podléhá stejným zákonitostem jako šíření jiných komunikačních novinek, např. televize či telefonu.

Nejen internet v tom nejužším slova smyslu, ale i vznik informační společnosti a tzv. e-ekonomiky jsou inovacemi, které se šíří časem, prostorem, ekonomickými, etno-kulturními a sociálními strukturami. Internetizaci světa a internetizaci ekonomiky je třeba chápat jako složitý proces vzniku a difúze komplexní sociotechnické inovace. Tato inovace se šíří sice po celé planetě, ale mnoha velice diferencovanými způsoby, rozdílnou rychlostí a s různou kvalitou. Zjednodušeně řečeno: v tomtéž světě mohou jedni u počítače zažívat svůj hyperreálný sen o dokonalé globální vesnici, se kterou si pohrávají prostřednictvím svého počítače, zatímco dalším je vstup do takového světa uzavřen, ať už v důsledku nedostatečného vzdělání, jazyka, etnického nebo sociálního původu. Existuje také mnoho těch, kteří nejenže o vizích internetových optimistů vůbec nevědí, ale nejsou dokonce ani zahrnuti do této všeobjímající globální vesnice.

Prostorové struktury fyzického světa a struktury kyberprostoru

V předchozích odstavcích bylo poukázáno na fakt, že internetové vize se nestávají realitou ze dne na den, že internet je jen dílčí inovací, pomocí níž se struktury reálného světa transformují ve struktury světa virtuálního. O tomto problému bylo napsáno už mnoho studií. Rozsáhlá část literatury se zabývá problematikou geografického rozložení internetové infrastruktury, např. Dodge [1998], Townsend [2001]. Z tohoto pohledu je výstavba internetu a jeho provoz chápána jako proces „pokládání a provozování kabelů“. Podobně jako výstavba dálnic nebo jiné komunikační infrastruktury je i výstavba a provoz internetu výsledkem střetávání poptávky různých segmentů trhu s rozdílnými možnostmi a preferencemi a nabídky determinované technickými parametry dostupných technologií. Přitom celý proces je modifikován

neustálými zásahy regulujících institucí. Tento druh studií sítě sítí zkoumá především vztah mezi technologickou infrastrukturou internetu a socio-ekonomickou realitou.

Další část literatury se zabývá využitím internetu jako komunikačního média, např. Zook [1999 a 2001] a Kellerman [2000]. Zejména Zookovy práce byly metodologicky velmi inspirativní. Zook použil pro zkoumání prostorové difúze internetu velice zajímavou metodu: studoval geografické rozložení domén a použil jej jako ukazatel geografického rozložení „trhu s obsahem“ internetu [2001]. Pomocí analýzy registračních adres domén přesvědčivě demonstruje, že geografické rozšíření domén má stejný charakter jako rozšíření každé jiné, zejména technologické, inovace vytvořené a aplikovatelné v městském prostředí. Registrace domén ukazuje, že nejvíce jich je na úrovni města koncentrováno v centrech měst [Zook 1999: 13–14], na úrovni státu (USA) ve velkých a ekonomicky progresivních městech či oblastech [ibid.: 7], na úrovni planety ve vyspělých zemích [Zook 2001: 10]. Sternberg [2000] pomocí stejné metody potvrzuje, že tentýž charakter rozmístění internetových domén existuje i v Německu – větší koncentrace domén ve městech a v ekonomicky úspěšnějších oblastech.

Metoda registrace domén odhaluje spíše geografické rozložení tvorby obsahu vyvěšených na internetu než prostorové rozložení jejich spotřeby. Rozložení spotřeby je lépe a přesněji měřitelné na základě prostorového rozložení uživatelů internetu. Je nepochybné, že „spotřeba“ internetových informací je podstatně méně geograficky koncentrovaná než jejich tvorba. Podobně tomu bylo a je v případě jiných masových médií, např. televize, telefonu, ale i novin a knih. Zatímco spotřeba televizního obsahu a obsahu rádií se stala téměř nezávislou na prostorových omezeních, internet je stále ještě relativně novou inovací, a proto u něj stále platí, že jak tvorba, tak i spotřeba internetové produkce je koncentrována do center (spíše než do periferií), do velkých měst a do hospodářsky vyspělých zemí.

Z geografizujících analýz obsahu internetu vyplývá ještě jeden důležitý poznatek. Jak Zook [1999], tak Sternberg [2001] ukazují, že vazba mezi informačním prostorem internetu – tedy jeho obsahem – a průmyslem, který vytváří internetovou infrastrukturu, zejména hardware, ale i software, je velmi slabá. Jinými slovy řečeno, prostorové struktury charakteristické pro vývoj a výrobu komunikačních technologií jsou jiné než prostorová struktura užití internetu jako komunikačního média pro nejrůznější lidské činnosti. Vezmeme-li v potaz tuto skutečnost a uvědomíme-li si, že internet se koncentruje ve stejných oblastech jako sektor služeb, můžeme vyvodit, že internet je nejvíce navázán na využívání sektoru služeb, zejména služeb vyššího řádu.

Doposud byly zmiňovány některé nové spíše geografizující přístupy k problematice difúze internetu. Je pochopitelné, že tyto poměrně technické diskuse se vedou v rámci široké a mnohvrstevnaté debaty o informační společnosti, jejíž shrnutí by přesáhlo záměr tohoto článku. Na tomto místě lze snad jen poznamenat, že i tento článek, podobně jako mnohé další geografizující a sociologizující studie internetu, myšlenkově navazuje na práce, teoretické konstrukce a hypotézy vyslovené Manuelem Castellsem zejména v jeho známé a poněkud spekulativní trilogii *The Information Age* [1998].

O metodě: Frekvenční analýza textů webových stránek

V dalším pomoci frekvenční analýzy ukážeme, jak se charakter města, hierarchie měst, případně celé sítě měst promítají do světa internetu, konkrétně do textů webových stránek vybudovaných na serverech zapojených do této globální sítě. Obrazně řečeno, bude porovnávána mapa, v níž jsou zakresleny velikosti měst a jejich ekonomická výkonnost, s mapou, v níž jsou zaznamenávány tzv. webové reprezentace jednotlivých měst. Webovou reprezentací města se rozumí přítomnost jeho jména v nejrůznějších textech vyvěšených v informačním prostoru webových stránek. Velikost webové reprezentace města je definována jako počet odkazů na www dokumenty, v nichž je obsaženo jméno daného města. Při použití metody měření webových reprezentací se předpokládá, že webové reprezentace mohou být měřeny pomocí globálních vyhledávacích serverů.

Vyhledávání jmen měst může být dále kombinováno s vyhledáváním podle jazyka, v němž je daná stránka napsána, nebo v kombinaci s dalšími slovy, která by měla specifikovat určité „profily“ zkoumaných měst dané asociacemi jmen měst s určitými slovy charakteristickými pro globální síly ženoucí světovou ekonomiku. Technicky řečeno, daná metoda spočívá v systematizované frekvenční analýze textů dostupných na internetu vyhledávaných pomocí všeobecně zaměřených internetových vyhledávačů. Cílem této analýzy je získat geograficky interpretovatelné informace.

Je nutné zdůraznit, že metoda frekvenční analýzy vychází z předpokladu, že souhrn všech zmínek o daném městě na libovolných webových stránkách (dohledatelných dobrým vyhledávacím serverem) vypovídá o tom, jak je „reálná existence“ tohoto města „přepisována“ do prostoru webových stránek. Jestliže si Zook vybral za základní element analýzy domény, tedy určité prostorově identifikovatelné agregáty jednotlivých webových stránek či dokumentů, při textové analýze jsou předmětem zkoumání jednotlivé webové dokumenty bez ohledu na jejich fyzickou lokalizaci. Vazba těchto dokumentů ke konkrétnímu území není zprostředkována vědomým registrováním domény na dané adrese, ale nezáměrným uvedením geografického údaje, který je pomocí systematicky kladených dotazů zadávaných internetovému vyhledávači rozpoznán jako prostorový identifikátor daného textového dokumentu.

Metoda analýzy webových stránek je velmi podobná, ne však zcela shodná s analýzou prostorového rozmístění domén tak, jak ji provedli Zook a další autoři. Při frekvenční analýze webových stránek je „propojení“ mezi kyberprostorem a „krajinou fyzické reality“ pochopitelně slabší než při analýze domén. Je to způsobeno tím, že na úrovni jednotlivých textů žádná jednoznačná vazba mezi textem a geografickou lokalitou neexistuje. Jsou-li ovšem analyzovány agregáty obsahující milióny takových textů, lze očekávat, že vazba mezi danými „balíky“ textů a určitou lokalitou se musí projevit. Lze se domnívat, že frekvenční analýza textů webových stránek je sice spekulativnější, ale její použití dává podobné výsledky jako metoda, kterou použil Zook. Frekvenční analýza poodkrývá jiný aspekt determinace kyberreality strukturami nevirtuálního světa a vhodně doplňuje poznatky, které se podařilo odhalit Zookovi.

Města-brány a jejich reprezentace v kyberprostoru

Na případu tzv. *gateway cities* lze v obecné rovině ukázat, jak silně se socio-ekonomické struktury „reálného světa“ promítají do textů webových stránek. V teoretických diskusích týkajících se transformace postkomunistických měst jsou města-brány (*gateway cities*) považována za propojující články mezi otevřeným globalizujícím se světem a doposud relativně „uzavřenými“ společnostmi postkomunistických zemí. Už první roky transformace ukázaly, že v hlavních městech postkomunistických zemí, městech na vrcholu hierarchie národních sítí měst, se vliv globalizace a internacionalizace projevuje nejsilněji, zapisuje se nejvýrazněji do jejich struktury a ovlivňuje jejich sociální, kulturní a ekonomické prostředí. U menších měst došlo a dochází ke změnám až později – s tím, jak další a další inovace z „vnějšího“ otevřeného, zejména západního světa, pronikají do nižších stupňů hierarchie měst. Města-brány lze chápat jako komplexní zprostředkovatele a šířitele (difuzory) sociální, kulturní a ekonomické změny. Difundovaným prostředím je prostor a společnost postkomunistických zemí, difundujícím vlivem jsou struktury globálního kapitalismu. Obecně se daným problémem zabývali například Musil [1993 a 1997], Sýkora [1994 a 1995], Enyedi [1997], Hall [1993] a další. V této studii není koncept měst-bran dále rozvíjen, je pouze využit k pozorování toho, jak se existence měst-bran promítla do kyberprostoru, konkrétně do webových reprezentací evropských měst.

Pro analýzu webových reprezentací byly vybrány dva vzorky měst o populační velikosti přesahující 200 000 obyvatel: města postkomunistické Evropy (vyčerpávající výběr ve zvolených 14 zemích) a města západní Evropy (pouze omezený výběr: Německo, Francie, Rakousko). Data o webových reprezentacích byla shromážděna v květnu roku 2001 pomocí globálního vyhledávacího serveru www.google.com. Při sběru dat, jejich čištění a zpracovávání bylo nutné překonat mnoho metodologických překážek. Vcelku však je výsledná analýza natolik spolehlivá, že vyslovené závěry lze považovat za daty dostatečně podložené.

Analýza potvrdila základní hypotézu: webové reprezentace postkomunistických měst byly méně výrazné než webové reprezentace měst západoevropských (viz graf 1). Západoevropská města byla reprezentována na internetu asi dvakrát intenzivněji, tj. na každého obyvatele západoevropského města připadlo v průměru dvakrát více odkazů než u měst východoevropských. V rámci skupiny východoevropských zemí byly výrazné rozdíly nejen mezi největšími městy a městy menšími, ale i mezi jednotlivými zeměmi navzájem.

Webové reprezentace západoevropských měst měly zásadně jiný charakter než reprezentace měst východoevropských. Zatímco webové reprezentace západoevropských měst byly tvořeny převážně v rámci textů v národním jazyce (západoevropská města leží v grafu 1 poblíž osy x, což odpovídá nízkému podílu anglických odkazů), webové reprezentace postkomunistických měst byly tvořeny z větší míry anglicky psanými texty (v grafu 1 leží dále od osy x než města západoevropská). Ve skupině postkomunistických měst bylo možné vypořádat, že velká a ekonomicky úspěšná města jsou asociována s angličtinou mnohem více než malá města. U západoevropských měst tento fenomén pozorován nebyl.

Uvedená zjištění lze interpretovat pomocí dvou jazykových inovačních vln. V první inovační vlně tvorby obsahu webových stránek se rozvíjí především anglicky psané texty, a to nejdříve ve větších a ekonomicky úspěšných městech. Po určité době vzniká další inovační vlna – tvorba webových stránek s texty v národním jazyce. I tato inovační vlna se šíří hierarchií měst podobným způsobem jako první vlna. Je zde ovšem jedna výrazná odlišnost: inovační vlna tvorby národních webů nastupuje sice později, ale o to rychleji, a navíc snadněji proniká do nižších stupňů hierarchie měst.

Z webových reprezentací postkomunistických hlavních měst lze odvodit nejen silný vliv internacionalizace na charakter města, ale i vysokou schopnost internacionálních struktur „přepisovat“ se do struktury internetu ve formě anglicky psaných textů. Z metodologického hlediska by bylo pochopitelně dobré tyto vlivy prokazatelně oddělit a sledovat samostatně. To se však při této analýze nepodařilo, a proto je možné mluvit pouze o silné vazbě mezi postkomunistickými metropolemi a fenomény globalizace a internacionalizace v prostoru webových stránek. Vstup internacionálních vlivů do webových reprezentací postkomunistických hlavních měst tak kontrastuje s opětovně se „domestikujícími“ (či nacionalizujícími) weby západních měst. To, že menší postkomunistická města jsou na internetu reprezentována v rámci textů v národním jazyce, svědčí o tom, že menší postkomunistická města ještě nebyla internacionalizována natolik, aby byla schopna vstoupit naplno na internetový „trh obsahů“ s anglickými texty. I menší postkomunistická města jsou ale schopna implementovat do svého života využití internetu. Celkově lze tvrdit, že difúze anglického internetu se sice zastavuje tam, kam internacionalizace a globalizace světa ještě nedosáhla, ale internet v národním jazyce proniká mnohem hlouběji do hierarchie měst a jeho difúze je snadnější. Výsledkem je to, že i v menších postkomunistických městech je rozvinut trh s národním internetovým obsahem.

Závěry z analýzy jazykových struktur webových reprezentací je třeba vidět v kontextu obecnějších studií o tom, jak a čím je determinována difúze obsahu internetu. Zajímavou studii rozšíření webových stránek po planetě provedli Shiode a Batty [2000]. Použili údaje o množství hyperlinků vztahujících se k dané zemi (doméně dané země). Zjistili, že HDP (absolutní veličina) dané země vysvětluje 70 % variability počtu hyperlinků vztahujících se k doménám zemí, zatímco počet obyvatel vysvětluje pouze 9 % variability této proměnné. Zatímco první číslo naznačuje, že nedostatečná ekonomická výkonnost země brzdí rozvoj internetu ve srovnání s ekonomicky úspěšnějšími zeměmi, druhé číslo naznačuje, že na planetární úrovni je rozšíření internetu velmi nerovnoměrné a v současné době jsme tedy velice daleko od hypotetického stavu dokonale završené difúze, kdy na jednoho obyvatele v kterékoliv zemi připadne v přepočtu stejné množství napsaných textů.

V naší studii byla podobným způsobem analyzována jednotlivá města, respektive regiony s přirozenými centry v těchto městech¹. Analýza dat ukázala, že na Východě i na Západě vysvětluje HDP města kolem 70 % variability počtu odkazů

¹ Při analýze byla použita údaje o HDP na obyvatele na úrovni statistických regionů NUTS 2.

vztahujících se k danému městu, zatímco počet obyvatel města vysvětluje ve vzorku západoevropských měst téměř 90 %, ve vzorku východoevropských měst však pouhých 40 % variability této proměnné (viz tabulku 1). Z uvedených údajů lze vyvodit, že HDP je bez ohledu na region významným prediktorem úrovně rozvoje obsahu internetu v daném městě, zatímco závislost mezi počtem obyvatel města a počtem odkazů vztahujících se k danému městu ukazuje, že rozvinutí obsahu internetu v rámci východní Evropy je velmi nerovnoměrné, a naopak ve vzorku západoevropských měst je spíše rovnoměrné. Ve východní Evropě se města o stejné velikosti liší rozsahem textů webových stránek. Technicky řečeno, proces difúze tvorby textů www stránek je ve fázi strmě rostoucí části logistické křivky šíření inovace. Urbánní síť každé země lze tedy charakterizovat tím, v jaké fázi procesu této difúze charakterizovaného příslušnou „národní“ křivkou (a odstartovaného v různých okamžicích) se nachází. V západní Evropě se naproti tomu ukazuje, že proces difúze této inovace se už dostává na úrovni velkých měst do fáze nasycení.

Poznatky o závislostech mezi absolutními veličinami (HDP města, počet obyvatel města, celkový počet odkazů vztahujících se k městu) bohužel neumožňují blíže nahlédnout do dynamiky rozvoje webových reprezentací. Proto byla provedena analýza pomocí relativních ukazatelů vypočítaných ze základních dat získaných frekvenční analýzou. Veličiny přepočtené na obyvatele ukazují intenzitu rozvoje webových reprezentací ve vztahu k osídlení. Ukazatelem intenzity webové reprezentace je tzv. *gateway-cyber intensity*. Tento ukazatel udává počet nalezených odkazů, kde se současně se jménem města vyskytuje slovo „business“, „culture“, „science“, „congress“ nebo „tour“, přepočtených na jednoho obyvatele daného města. Veličiny přepočtené na jeden odkaz ukazují strukturu webových reprezentací. Ukazatelem struktury webové reprezentace je tzv. *gateway-cyber structure*. Tento ukazatel se vypočítá jako podíl dvou čísel, kde v čitateli je počet nalezených odkazů, v nichž se současně se jménem města vyskytuje některé z výše uvedených pěti slov, ve jmenovateli pak celkový počet odkazů vztahujících se k danému městu. Matice dat udávajících počet nalezených odkazů na texty, kde se vedle jména města vyskytují slova „business“, „culture“, „science“, „congress“ nebo „tour“, byla získána pomocí internetového vyhledavače.

Předpokládali jsme, že města, v nichž se silně projevuje globalizace, budou silně reprezentována i v prostoru webových reprezentací. Relativní ukazatele vypočtené z původní matice dat byly podrobeny faktorové analýze. Jejím cílem bylo ukázat, že existence měst-bran, prostorových difuzérů komplexní socioekonomické změny, bude vystopovatelná i v textech na internetu. V obecné rovině šlo o to, demonstrovat pomocí této případové studie postkomunistických měst-bran a jejich reprezentace v prostoru webových stránek, jak lze v kyberprostoru vysledovat průnik globálních či globalizujících fenoménů a lokálních prostorových struktur socioekonomické reality.

Analýza potvrdila očekávání (graf 1): webové reprezentace postkomunistických metropolí se velmi liší od webových reprezentací ostatních měst v regionu. Ve vzorku západních měst přitom nebylo možno podobný jev identifikovat, což dále

potvrdilo rozrůzněnost vzorku východoevropských měst. Pomocí dvourozměrných grafů bylo prokázáno, že webové reprezentace postkomunistických metropolí jsou mnohem více propojeny s webovými reprezentacemi globálního kapitalismu (slova „business“, „culture“ atd.). Toto propojení je výrazným rysem webových reprezentací postkomunistických metropolí, zatímco u menších postkomunistických měst tato vazba neexistuje a u měst ze západní Evropy je tato vazba hluboce „ponořena“ do silně rozvinutého národního webu.

V dalším stupni analýzy relativních ukazatelů byla prověřena závislost webových reprezentací na HDP přepočteném na obyvatele a na populační velikosti města (viz tabulku 2). Tento analytický krok odhalil nejpodstatnější aspekt webových reprezentací. Ukázalo se totiž, že ve východoevropském vzorku vysvětluje velikost města 43 % variability ukazatele gateway struktury, zatímco ve vzorku západoevropském vysvětluje pouhých 8 %. Znamená to, že velikost města se ve východní Evropě jasně promítá do struktury webových reprezentací: webové reprezentace velkých měst jsou vychýleny ve prospěch nadnárodních struktur anglických textů, ve webových reprezentacích malých měst dominují národní texty. Analýza dále ukázala, že HDP na obyvatele, tedy ekonomická úroveň v daném městě, vysvětluje v rámci postkomunistické Evropy 67 % intenzity odkazů (počet odkazů na obyvatele města) zachycujících daná města v textech souvisejících s nadnárodními strukturami globální ekonomiky. Ve vzorku měst západoevropských vysvětluje HDP na obyvatele pouhé 1 % variability této veličiny.

Závěr: O přepisu reality do kyberprostoru

Z uvedených dílčích závěrů lze jasně vyvodit, že fenomén měst-bran se zcela zřetelně promítá do prostoru webových stránek. I internet tedy reflektuje skutečnost, že postkomunistické metropole působí jako brány mezi Východem a Západem, jako brány difúze inovací mezi doposud relativně uzavřenými společnostmi národních států a globalizujícím se světem. I kyberprostor tedy reflektuje skutečnost, že města-brány se formují v transformujících se zemích, ale nikoli v ekonomicky vyspělých zemích zapojených delší dobu do globální ekonomiky.

Ukazuje se, že analýzou textů webových stránek lze vystopovat i jemnější informace o procesech globalizace – to, jak se nadnárodní struktury globální ekonomiky přepisují do textů webových stránek a jak se v prostoru webových stránek střetávají s webovými reprezentacemi „krajiny reálného světa“. Studie měst-bran a jejich reprezentace v kyberprostoru pomocí frekvenční analýzy textů odhalila nejen další rozměr problematiky studia postkomunistických měst, ale zároveň také naznačila další mnohem obecnější způsob, jak „stopovat“ fenomény reálného světa v prostoru webových stránek. Obecně řečeno, analýza měst a jejich webových reprezentací poodhalila mechanismus „přepisu“ struktury reálného světa do světa internetu. V obecnější rovině lze tedy tvrdit, že pomocí frekvenční analýzy bylo na úrovni textů webových stránek zjištěno, že existuje silná vazba mezi tím, co se „př-

še“ na internetu a tím, co se „odehrává v realitě“. Není tedy vůbec pravda, že kyberprostor je jinou realitou, osvobozenou od dění reálného světa a podřízenou pouze libovůli fantazie. Je spíše jen určitou velmi specifickou částí reality našeho života – interaktivním záznamem lidské činnosti – a na ostatní části reality silně navazuje, je s nimi v intenzivní interakci a těsně s nimi souvisí.

JIRÍ NOVOBILSKÝ vystudoval regionální rozvoj na Vysoké škole ekonomické v Praze a sociologii na Středoevropské univerzitě ve Varšavě. V současné době absoluuje doktorandské studium v oboru socioekonomická geografie na Přírodovědecké fakultě UK v Praze. Zabývá se transformacemi socioekonomických struktur v důsledku globalizace.

Literatura

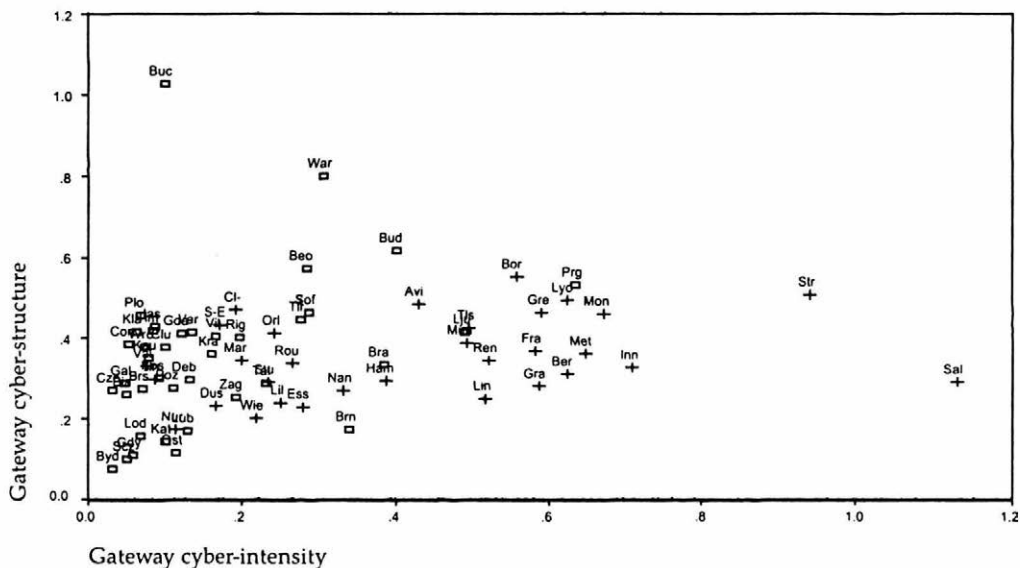
- Castells, Manuel 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture* (Vols. 1–3). Oxford: Blackwell Publishers.
- Dodge, Martin 1998. „Accessibility to Information within the Internet: How Can It Be Measured and Mapped?“ In *Paper for Varenius Meeting – Measuring and Representing Accessibility in the Information Age*.
On-line: http://www.casa.ucl.ac.uk/martin/varenius_accessibility.pdf July 5, 2001.
- Enyedi, György, 1997. „Integration of the Urban System in East Central Europe.“
On-line: <http://www.ioer.de/MOE/ENYEDI.HTM> July 5, 2001.
- Hall, Peter 1993. „Forces Shaping Urban Europe“. *Urban Studies*, 30 (6): 883–898.
- Jaroš, Martin, Jiří Donát, Josef Vališka 2002. „Komunikace a informační technologie.“ Pp. 10–34 in *Ročenka Hospodářských novin*, 6. ročník.
- Kellerman, Aharon 2000. „It’s Not Only What You Inform – It’s Also Where You Do It: The Location of Production, Consumption and Contents of Web Information“. Taub Urban Research Center, New York University.
On-line: <http://www.informationcity.org/research/kellerman-inform/location-web-info.pdf>
- Musil, Jiří 1993. „Changing Urban Systems in Post-communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction“. *Urban Studies* 30: 899–905.
- Musil, Jiří 1997. „Potentials and Limits of Prague’s Future in the Context of Long-Term Development“. *Czech Sociological Review*, 5 (1): 23–39.
- Shiode, Narushige, Michael Batty 2000. „Power Law Distributions in Real and Virtual Worlds“.
On-line: http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/2a/2a_2.htm July 5, 2001.
- Sýkora, Luděk 1994. „Local Urban Restructuring as a Mirror of Globalization Processes: Prague in the 1990s.“ *Urban Studies* 31 (7): 1149–1166.
On-line: <http://www.natur.cuni.cz/~sykora/text/urbstud.htm> July 5, 2001.
- Sýkora, Luděk 1995. „Metropolises in Transition, Metropolises in Competition: Globalization of Central European Cities and their Integration into European Urban Network“. Pp. 595–619 in *Urban Utopias: New Tools for the Renaissance of the City in Europe*. European Conference Proceedings – CD-ROM. Berlin: TVVF.

- Sternberg, Rolf 2001. *Internet Domains and the Innovativeness of Cities / Regions – Evidence from Germany and Munich*. Oxford University, Worcester College.
On-line: <http://cwis.livjm.ac.uk/cities/JSworkshop/Sternberg.pdf> July 5, 2001.
- Townsend, Anthony M. 2001. „Network Cities and the Global Structure of the Internet“. *American Behavioral Scientist: Special Issue on „Mapping the Global Web“*, 44(10): 1698–1717.
On-line: <http://www.informationcity.org/research/networked-cities-global-structure-internet/networkcities-globalstructure-july2000.pdf> July 5, 2001.
- Unity, Solidarity, Diversity for Europe, its People and its Territory. Second report on Economic and Social Cohesion* 2001. Vol. 2. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Zook, Matthew 2001. „Old Hierarchies or New Networks of Centrality? – The Global Geography of the Internet Content Market.“ *American Behavioral Scientist: Special Issue on „Mapping the Global Web“*, February 2001.
On-line: http://ist-socrates.berkeley.edu/~zook/pubs/Global_Internet_Geography-Zook.pdf July 5, 2001.

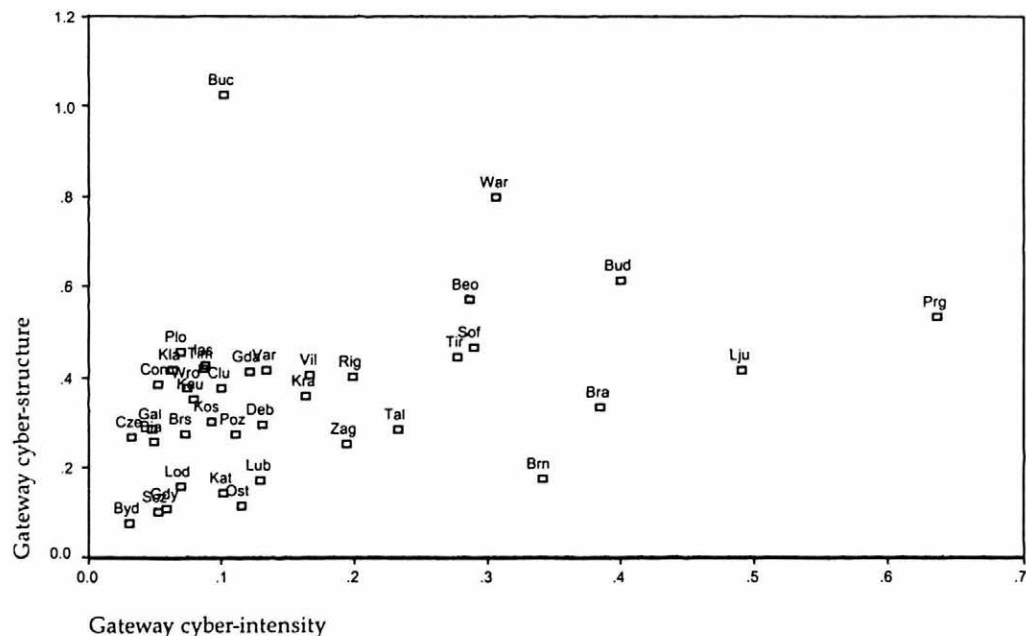
Přílohy**Seznam měst (názvy ve znění užitém při vyhledávání)**

Východ (East)			Západ (West)		
AL	Tir	Tirana	A	Inn	Innsbruck
BG	Var	Varna	A	Sal	Salzburg
BG	Plo	Plovdiv	A	Lin	Linz
BG	Sof	Sofia	A	Gra	Graz
CR	Zag	Zagreb	A	Wie	Wien
CZ	Ost	Ostrava	A	Nur	Nürnberg
CZ	Brn	Brno	A	Dus	Düsseldorf
CZ	Prg	Prague	D	Ess	Essen
EST	Tal	Tallinn	D	Mun	Munich
HU	Deb	Debrecen	D	Fra	Frankfurt
HU	Bud	Budapest	D	Ham	Hamburg
LI	Kla	Klaipeda	D	Stu	Stuttgart
LI	Kau	Kaunas	D	Ber	Berlin
LI	Vil	Vilnius	F	Avi	Avignon
LV	Rig	Riga	F	Cl-	Clermont-Ferrand
PL	Gdy	Gdynia	F	Orl	Orléans
PL	Cze	Czestochowa	F	Ren	Rennes
PL	Bia	Bialystok	F	Mon	Montpellier
PL	Kat	Katowice	F	S-E	Saint-Etienne
PL	Lub	Lublin	F	Met	Metz
PL	Byd	Bydgoszcz	F	Val	Valenciennes
PL	Scz	Szczecin	F	Rou	Rouen
PL	Gda	Gdansk	F	Gre	Grenoble
PL	Poz	Poznan	F	Str	Strasbourg
PL	Wro	Wroclaw	F	Tln	Toulon
PL	Kra	Krakow	F	Nan	Nantes
PL	Lod	Lodz	F	Bor	Bordeaux
PL	War	Warsaw	F	Tls	Toulouse
RO	Brs	Brasov	F	Lil	Lille
RO	Gal	Galati	F	Lyo	Lyon
RO	Clu	Cluj	F	Mar	Marseille
RO	Tim	Timisoara	F	Par	Paris
RO	Con	Constanta			
RO	Ias	Iasi			
RO	Buc	Bucharest			
SK	Kos	Kosice			
SK	Bra	Bratislava			
SLO	Lju	Ljubljana			
YU	Beo	Belgrade			

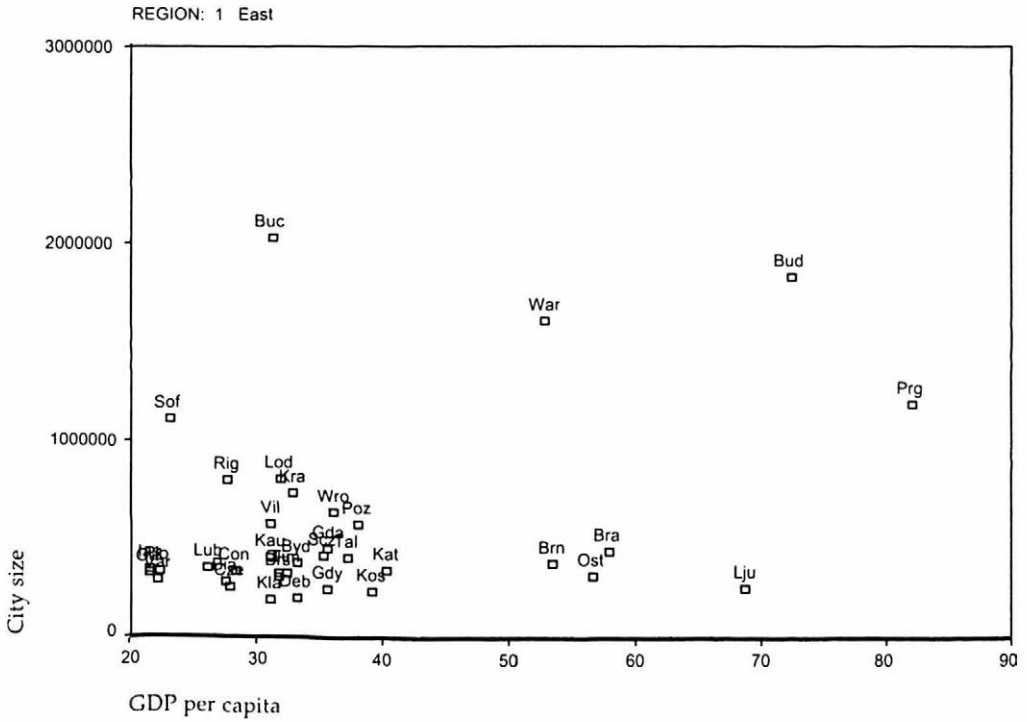
Graf 1. Webové reprezentace: Porovnání měst v západní a východní Evropě

Graf 2. Webové reprezentace východoevropských měst

Graf 3. Základní charakteristiky východoevropských měst:
Determinanty webových reprezentací

Tabulka 1. Absolutní model: R² koeficienty lineární regrese

Vysvětlovaná proměnná	velikost města (počet obyvatel)		Celkové HDP města (HDP na obyvatele za NUTS 2 x počet obyvatel)	
	Celkový počet odkazů	Počet odkazů vztahujících se ke gateway funkcím	Celkový počet odkazů	Počet odkazů vztahujících se ke gateway funkcím
Východ	38 %	55%	69 %	89 %
Západ	88 %	91%	77 %	83 %

Table 2. Základní (relativní, intenzitní) model: R² koeficienty lineární regrese, znaménko '(-)' znamená negativní závislost

Vysvětlovaná proměnná	velikost města (počet obyvatel)			HDP na obyvatele (za NUTS 2)		
	Gateway cyber-structure	Gateway cyber - intensity	Počet odkazů na obyvatele	Gateway cyber-structure	Gateway cyber-intensity	Počet odkazů na obyvatele
Východ	43 %	13 %	0 %	2 %	67 %	47 %
Západ	8 % (-)	1 % (-)	0 %	5 % (-)	1 %	3 %

Jiří Musil pětasedmdesátník

Až sdělíte na některém mezinárodním sociologickém setkání vedle sedícímu zahraničnímu kolegovi, že jste přijel z České republiky, může se Vám snadno přihodit, že následný rozhovor bude zakončen jeho přáním „...and, please, give my regards to Irzi Muzil.“ Skutečně, letošní jubilant univerzitní profesor Jiří Musil, CSc. je pravděpodobně (spolu s Pavlem Machoninem) za hranicemi ČR nejznámějším českým sociologem. Úlohu „ambasadora“ české sociologie, jejího významného pojítka s vnějším světem, plní s širokým intelektuálním rozhledem a s kosmopolitní elegancí úspěšně už po řadu desetiletí. K Musilovu dlouholetému působení ve výzkumném výboru pro urbánní sociologii při Mezinárodní sociologické asociaci a členství v řadě dalších mezinárodních vědeckých společností, ke studijním pobytům a hostujícím profesurám na zahraničních univerzitách, členství v redakčních radách zahraničních časopisů a funkcí konzultanta OSN, UNESCO a dalších institucí přibýlo v letech 2000–2001 i prestižní předsednictví Evropské sociologické asociace.

Není to však zdaleka jediná z rolí, které činí z Jiřího Musila přední osobnost české sociologie druhé poloviny 20. století. Musil je v prvé řadě zakladatelem a nejvýraznějším představitelem moderní české sociologie města, urbanizace, bydlení a do jisté míry i regionálního rozvoje. Je autorem základních prací, které pomohly tyto sociologické disciplíny u nás konstituovat a zůstávají dodnes, přestože od jejich vydání uplynulo většinou dvacet až třicet let, tím nejlepším, co si lze v češtině o uvedených tématech přečíst a co stále figuruje na seznamech povinné literatury vysokoškolských kursů. Připomeňme jeho *Sociologii soudobého města* (1967), která vyšla také italsky, *Sociologii bydlení* (1971) – byla vydána také maďarsky, *Urbanizaci v socialistických zemích* (1977) – práci, která je více o urbanizaci než o socialistických zemích a vyšla také v USA a v Polsku, a editovanou knihu *Lidé a sídliště* (1985). Po více než patnáctileté přestávce se pak Jiří Musil znovu přihlašuje k sociologii města spoluautorstvím (s Pavlou Horskou a Eduardem Maurem) knihy *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa* (2002). Mezitím ještě v roce 1997 rediguje spolu s Wendelinem Strubeltem publikaci *Räumliche Auswirkungen des Transformationsprozesses in Deutschland und bei den östlichen Nachbarn*. Kromě těchto knih má Jiří Musil na svém kontě řadu knižních kapitol a množství článků o urbánní problematice v odborných časopisech.

Jiří Musil není ovšem jen teoretikem či akademickým interpretem urbánní sociologie a souvisejících témat, ale také sociologem-praktikem, iniciátorem a organizátorem mnoha empirických výzkumů a analýz městské problematiky, autorem či spoluautorem expertíz a doporučení pro urbanisty, architektky, regionální ekonomy a plánovače. Z velkých výzkumných akcí, které vedl či se na nich podílel, připomínáme např. analýzu společenských důsledků urbanizace, komplexní výzkum města Ostravy nebo výzkumy nových obytných souborů (tj. sídlišť). Výsledky těchto prací, jen zčásti publikovaných a většinou zachycených jen ve výzkumných zprávách, posudcích a doporučeních, jsou snad zachovány někde v archivech. Tato k praktickým

aplikacím směřující část Musilovy činnosti, důsledek okolnostmi vynuceného, pětadvacet let trvajících působení v rezortním aplikovaném výzkumu – ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury, kde Musil vedl oddělení sociologie (akademická dráha byla Musilovi až do 80. let z tzv. кадровých důvodů uzavřena), nakonec jeho dílo obohatila. Porozumění pro konkrétní realizační otázky urbanizmu, bytové a regionální politiky, schopnost komunikovat s příslušnými odborníky, zejména s architekty a také s administrátory, propůjčují Musilovu dílu rozměr, který mu mohou závidět mnozí jeho západoevropští kolegové odkázaní na čistě akademickou sféru.

I když sociologická problematika urbanizace, města, bydlení a regionálního vývoje je tematickým okruhem, kde Musilův vědecký příspěvek bude ve výsledné bilanci zřejmě nejvýznamnější, není zdaleka jedinou oblastí jubilantova zájmu. Zejména po roce 1989, kdy odpadla vnější omezení, podniká Jiří Musil tematické exkursy do četných dalších směrů. Dostává se tak zřejmě na zájmy, pro jejichž rozvinutí dosud neměl prostor nebo které byly vyvolány novými příležitostmi. V 90. letech se tak setkáváme s Musilem píšícím o vývoji české společnosti a o procesech vedoucích k rozpadu Československa – připomeňme jím redigovanou knihu *The End of Czechoslovakia* (1995), o liberalismu – společně se Zdeňkem Sudou edituje práci *The Meaning of Liberalism – East and West* (1999), o evropské levici – práce *The European Left after 1989 – West and East* (2000) redigovaná ve spolupráci s týmž spoluautorem, o popperovské otevřené společnosti, o T. G. Masarykovi, o české otázce, o historiografii a sociologii a o dalších tématech. Hluboce je ovlivněn setkáním s Ernestem Gellnerem na půdě Středoevropské univerzity, jehož intelektuální odkaz po Gellnerově smrti rozvíjí.

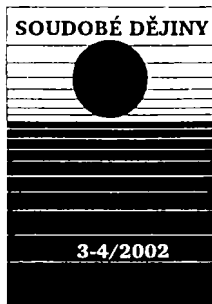
Musil-vědec byl vždy, pokud mu to okolnosti dovoľovaly, současně také pedagogem i aktivním účastníkem a činitelem odborného života. Po krátkodobých hostujících profesurách na zahraničních univerzitách v období tání před Pražským jarem 1968 a těsně po něm působí od 80. a zejména 90. let na domácích vysokých školách. V letech 1983–1990 jako výzkumný pracovník na Fakultě architektury ČVUT, po roce 1989 přednáší studentům demografie a geografie na Přírodovědecké fakultě Karlovy univerzity, kde posléze získává profesuru, a vyučuje také sociology na Fakultě sociálních věd UK. Z doby Musilovy spolupráce s Fakultou architektury nám zůstala jeho skripta *Sociologie pro architekty a urbanisty*, stále dobře použitelná, bohužel ale už dnes prakticky nedosažitelná. Zajisté významným oceněním Musilovy mezinárodní vědecké prestiže bylo v roce 1992 jmenování prorektorem Středoevropské univerzity – soukromé instituce založené počátkem 90. let filantropem George Sorosem, a současně jmenování ředitelem Pražské koleje této instituce. Tato škola, která nakonec kvůli několika nešťastným okolnostem Prahu bohužel opustila, aby posléze svou přítomností posílila Budapešť, zůstává až dosud Musilovým hlavním akademickým působištěm. Po převratu přispěl Jiří Musil, ještě před svým odchodem na Středoevropskou univerzitu, ke konstituování obnoveného Sociologického ústavu Akademie věd, jehož byl v letech 1990–1992 prvním ředitelem. Novému pracovišti pomohl svými zkušenostmi a bohatými mezinárodními kontakty udělat první rozhodující kroky.

Pro přežití české urbánní sociologie v obtížných podmínkách 70. a 80. let bylo velmi významné působení sekce sociologie města Čs. sociologické společnosti při ČSAV. Jiří Musil tuto sekci vedl a vytvořil v ní intelektuálně podnětné prostředí, které bylo oázou v dusné atmosféře normalizační doby. Od 90. let působí Musil ve vedení nyní již Masarykovy české sociologické společnosti, několikrát i jako její předseda. Přispívá zde spolu s Petrem Skalníkem k ustavení sekce sociální antropologie, která navazuje na odkaz Ernesta Gellnera. Je také zakládajícím členem Učené společnosti České republiky.

Významný český intelektuál a náš přední sociolog Jiří Musil se narodil roku 1928 v Ostravě. V letech 1947–1952 vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, obory sociologie a filozofie, diplomovou práci předložil na téma „Max Weber a metodologie společenských věd.“ Weberova sociologie se pak pro Musila stává základním referenčním rámcem pohledu na společnost. V kandidátské dizertační práci (1961) se Jiří Musil zabýval sociálně-hygienickou strukturou českých měst a toto téma předznačilo věcné zaměření jeho další vědecké dráhy. O jejích peripetiích, tolik ovlivněných – jako u všech příslušníků generace 20. let minulého století, bouřlivou historií té doby, jsme se už zmínili výše. V osobnosti, osudech a díle Jiřího Musila je sklenut více než padesátiletý oblouk od ještě svobodné poválečné české sociologie (Musil poslouchal přednášky Josefa Krále) až po její obnovu ve zcela jiné éře. Na rozdíl od řady svých vrstevníků zůstal Jiří Musil liberálem a nepodlehnu, a to ani v nadšené poválečné atmosféře konce 40. let, svodům komunistické ideologie a propagandy.

Jiřímu Musilovi, duchem mladému nestorovi naší sociologie, přejeme všechno nejlepší a mnoho sil i elánu do další práce.

Michal Illner

Jednou za čtvrt roku vydává
a objednávky přijímá

ÚSTAV PRO SODOBÉ DĚJINY AV ČR

Vlašská 9, Praha 1

PSČ 118 40

tel: 257 533 036

257 531 122-3

Fax: 257 531 121

E-mail: sodejiny@usd.cas.cz

Obsah čísla 3-4 / 2002

Studie a články

- Martin C. Putna Mezi republikou, fašismem a proletariátem
Publicistika Jaroslava Durycha ve dvacátých letech a její souvislost s autorovým uměleckým dílem
- Jiří Brabec Protektorátní kultura pod tlakem kolaborantských projektů (1941–1945)
- Věra Brožová Od strážců mravních hodnot k inženýrům lidských duší
Literární život mezi květnem 1945 a únorem 1948
- Jiří Knapík Akční výbory a kultura na prahu nové doby
- Elena Londáková Nevinní vinníci – obžalovaní a ich obete
Odras kampane proti „buržoáznym nacionalistom“ v slovenskom kultúrnom živote
- Kateřina Bláhová Mezi literaturou a politikou
Souvislosti českého literárního života 1958–1969
- Jarmila Cysařová Československá televize a politická moc 1953–1989
- Josef Kotek Posrpnové písně hněvu a vzdoru (1968–1969)

Horizont

- Françoise Noirant Počátek nedorozumění
Francouzští komunističtí intelektuálové a mlčení okolo sovětizace Československa 1949–1950

Recenze

- Jiří Pešek „1999“: Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts
- Jaroslav Vaculík Poválečné dějiny v polských historických časopisech roku 2001
- Karel Hrubý Kultura ve službě politiky
Sahají kořeny „pražského jara“ do počátků padesátých let?
- Jiří Vykoukal Rusko v „druhém oběhu“ aneb Sřet civilizací po polsku
- Jiří Pešek Poválečná cesta Bavorska k modernizaci
- Jan Pešek Tri pohľady na Slovensko šesťdesiatych rokov v jednej knihe
- Václav Průcha Příspěvek k dějinám kolektivizace československého zemědělství
- Róbert Letz Zablockovaná partia

Diskuse

- Antonín Benčík Obrazy historie z petřínského bludiště
Několik poznámek a úvah nad recenzí knihy o Alexandru Dubčekovi

Kronika

- Vojtech Čelko „Súostrovie samizdat“ v nadnárodnej perspektíve
- Vojtech Čelko Študentská súťaž Eustory v Českej republike

Anotace

Bibliografie k soudobým dějinám

Vybrané zahraniční monografie, sborníky a články z časopisů a sborníků vydané v letech 1999–2002

Resumé

Ronan Paddison (ed.): *Handbook of Urban Studies*

London, Thousand Oaks, New Delhi,
Sage Publications 2001, 494. s.

Editor v předmluvě knihy připomíná historii výzkumu měst. Proces urbanizace, nejviditelněji manifestován rychlým růstem počtu obyvatel měst, brzo přitáhnul pozornost nově se rodících společenských věd. Města, jejich fyzická i sociální struktura, jejich role v ekonomice, politice a kultuře, se stala předmětem analýz nejrůznějšího typu. S rostoucím počtem akademických disciplín zabývajících se městy a zvětšujícím se počtem výzkumných témat týkajících se měst, se rychle prohlubovala specializace jednotlivých výzkumných směrů. Dnes, na přelomu tisíciletí, je počet vědeckých časopisů, které by se snažily prezentovat výsledky výzkumu měst „v jejich holistické podobě“, zdaleka převyšován množstvím periodik, která jsou úzce specializovaná, a zkoumají města zorným pohledem jednotlivých disciplín: sociologie, geografie, ekonomie, kulturologie, práva, kriminologie, urbanismu a územního plánování nebo antropologie. Čím více je studium měst specializováno a fragmentováno, tím větší je poptávka po integrujícím přístupu. Recenzovaná kniha je pokusem o uspokojení této poptávky. Práce má ambiciózní cíl: nesnaží se být „pouhým“ (jakkoliv co nejuplnějším a reprezentativním) přehledem o stavu výzkumu v jednotlivých disciplínách zabývajících se městy na přelomu tisíciletí, chce se pokusit o syntézu dosavadního poznání. Tento úkol na sebe vzal tým autorů jednotlivých kapitol pod vedením profesora geografie na University of Glasgow a editora časopisu *Urban Studies* Ronana Paddisona. Paddisonovi se podařilo shromáždit velký multidisciplinární a mezinárodní tým, který zahrnoval celkem 37 autorů. Ve výběru autorů kapitol se sice projevilo známé rčení o košili a kabátu (více než polovinu týmu tvoří Britové, třetina z členů autorského týmu jsou geografové), ale v zásadě lze říci, že kniha zůstala i v tomto smyslu mnohobarevná. Co je výsledkem úsilí autorů a zvláště editora?

Kniha je velmi rozsáhlá. Jednotlivé kapitoly, kterých je celkem 29, jsou rozděleny do sedmi tematicky odlišných částí nazvaných: Identifikace města, Město jako prostředí, Město jako lidé, Město jako ekonomika, Město jako organizovaný politický systém, Moc a diskurs o politikách v postmoderních městech, Města v transformaci. Vzhledem k velkému rozsahu knihy a omezenému prostoru věnovanému recenzím není možno popisovat obsah jednotlivých tematických částí. Podrobnější pozornost proto věnujeme jen vybraným kapitolám. Úvodní kapitola, kterou napsal sám editor, poskytuje čtenáři přehled o základních přístupech ke studiu města. Autor rozlišuje prostorové přístupy, ekonomické přístupy, socio-kulturní přístupy, socio-politické přístupy a urbanisticko-plánovací přístupy. U jednotlivých přístupů podává přehled o klíčových autorech od 19. století do současnosti a zásadních tématech, kterými se zabývali. Paddison zdůrazňuje, že většina nejdůležitějších témat se neustále opakuje. Co se mění, jsou způsoby, jak se k tématům přistupuje, jak jsou uchopeny teorie, jakými metodami se analyzují.

Hned první kapitola následující po úvodu, z pera Američanů Williama Freye a Zachary Zimmera, je věnována zdánlivě marginálnímu tématu – totiž definici samotného pojmu město. Navzdory tomu (nebo právě proto?), že se různými aspekty fungování města zabývá tolik vědců nejrůznějšího profesionálního zaměření, nepanuje shoda ohledně vymezení tohoto pojmu. Intuitivní, po dlouhou dobu běžně používané prostorové definice města jako místa fyzické koncentrace lidí a jejich aktivit, někdy též vymežované negativně jako „protipól zemědělského venkova“, přestávají v poslední době stačit. Trvalý pokles podílu obyvatel zaměstnaných v zemědělství, pokračující suburbanizace, zintenzivňující se dojíždka mezi zázemím měst a jejich centry, šíření „typicky městského“ způsobu života na venkov smazávají dříve poměrně ostré hranice města a komplikují jeho vymezení. Autoři podávají přehled novějších pokusů o definici města, z nichž nejnadějnější se zdá být koncept „funkčních

komunitních oblastí“, který chápe město jako relativně uzavřený lokální trh práce v teritoriu charakterizovaném vysokou frekvencí denních interakcí.

Druhá část knihy je věnována pohledu na město jako lidmi vytvořené prostředí pro život a jeho proměnám v čase. Závěr této části, napsaný jako společné dílo ekonomů Roberta Camagniho, Roberta Capella (oba z Milánské univerzity) a Petera Nijkampa (Free University, Amsterdam), je věnován problému dlouhodobé udržitelnosti městského prostředí. Město je tu chápáno jako prostředí, při jehož budování musí být zohledněny jeho odlišné funkce – ekonomická, sociální a ekologická. Autoři ukazují na vzájemnou závislost mezi zmíněnými funkcemi města, udržitelnost ve vývoji města vidí ve schopnosti mezi nimi hledat rovnováhu. Doba, kdy město bylo „produktem“ ekonomického růstu a ten byl zároveň jedním z klíčových předpokladů jeho dalšího pokračování, je pryč. Ekonomický růst v postindustriální éře není, zvláště v nejvyspělejších zemích, závislý na růstu průmyslové výroby. Města už nejsou primárně místa výroby, ale začínají být místy spotřeby, zábavy a odpočinku, význam sociální a ekologické funkce měst se prudce zvyšuje. Jednostranné zaměření na ekonomickou funkci města v kombinaci s přehlížením funkce sociální a ekologické vytváří z města prostředí, kde se lidem nežije dobře. Takové prostředí ovšem snižuje atraktivitu města pro ty, kdo by mohli být motorem jeho budoucího ekonomického růstu. V horším případě také „vyžene“ z města ty nejaktivnější, nejpodnikavější a nejvzdělanější obyvatele, kteří jsou obecně nejvíce ochotni se stěhovat a mají nejvíce možností takový záměr uskutečnit. To ve svém důsledku způsobí ekonomický pokles a postupnou ztrátu pozic města v dnes již globální soutěži s ostatními městy.

Celkově nejrozsáhlejší je třetí část knihy, která se na sto stranách textu zabývá městem jako místem sociálních rozdílů a diverzity. Nehomogenita městského obyvatelstva je pokládána za jeden z jeho nejdůleži-

tějších znaků. V šesti kapitolách jsou zkoumány různé atributy této diverzity. Pro sociology je zvláště zajímavá kapitola londýnského profesora sociální geografie Hamnetta, která studuje procesy sociální segregace a sociální polarizace v současných světových metropolích. Hamnetův příspěvek poněkud vybočuje z řady jiných podobného zaměření, neboť na empirických datech z několika britských měst zpochybňuje populární tezi, že sociální polarizace ve městech je přímým důsledkem deindustrializace měst a následně „macdonaldizace“ ekonomiky, tj. úbytku relativně dobře placených kvalifikovaných dělnických míst v průmyslu a jejich nahrazování hůře placenými nekvalifikovanými místy ve službách. Ačkoliv Hamnett souhlasí s tím, že se zvětšují rozdíly v příjmech mezi bohatými a chudými žijícími ve městech a že se zvětšuje prostorová segregace těchto skupin, důvody pro tento jev podle něj nelze najít ve změnách zastoupení jednotlivých sektorů v ekonomice a struktur zaměstnání.

Velmi zajímavý je také příspěvek profesorky politologie a práva z Duke University Pauly McCainové, která se věnuje městské kriminalitě. Autorka informuje čtenáře o svých empirických studiích míry a struktury kriminality v různých městech, jejich příčinách i souvislostech se sociální a rasovou strukturou měst (kdo jsou oběti, kdo jsou pachatelé), vnímání kriminality místními obyvateli a programů pro prevenci kriminality. Atraktivnost jejímu textu dodává srovnání vybraných amerických a evropských měst. Řada předložených empirických dat překvapivě bourá všeobecně přijímané a hollywoodskými filmy živené představy o amerických městech jako centrech zločinu kontrastující s Evropou často zdůrazňovanou „idyllickou představou“ o evropských městech jako centrech kultury a společenské harmonie. Jen málokdo si pravděpodobně uvědomuje, že počet vražd v přepočtu na 100 000 obyvatel je ve skotském Glasgow dvaapůlkrát vyšší než v New Yorku nebo že pravděpodobnost vraždy se Stockholmu a v Los Angeles je zhruba stejná. Je sice možné do jisté míry

pochybovat o přesnosti statistik kriminality, zvláště u méně závažných trestných činů, a tudíž o srovnatelnosti údajů z různých měst, čísla dokumentující tak závažnou kriminalitu, jako je vražda, lze však považovat za poměrně spolehlivá.

Jak se autorům knihy podařilo naplnit vytčený cíl? Domnívám se, že dobře. Kniha je přehledná, pečlivě zpracovaná, čtenář se v ní dobře orientuje. Uspokojí potřeby lidí, kteří potřebují příručku, z níž by mohli získat informace „o stavu“ jednotlivých disciplín zabývajících se městem. Kniha má jasnou logickou strukturu, jednotlivé kapitoly skládají celistvější obraz současného města, tematické části knihy jsou uvedeny shrnujícím komentářem editora. Uspokojí také čtenáře, kteří chtějí přemýšlet o městě multidisciplinárně a více teoreticky.

Tomáš Kostecký

Pavla Horská, Eduard Maur, Jiří Musil:
Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa

Praha-Litomyšl, Paseka 2002, 352. s.

Město je fenomén výsostně lidský – je to výtvor, v němž člověk našel svůj vlastní svět. Všechna města si jsou vzájemně podobná, a přesto je každé město jiné. Snad proto přitahuje každé pozornost nejen svých vlastních obyvatel, ale i lidí z jiných měst a sídel. Knižní produkce věnovaná městům je bohatá a rozmanitá – od drobných monografií po rozsáhlé obrazové publikace, encyklopedie, slovníky a lexikony. Urbánní dějiny patří dlouhodobě k nejrozvíjenějším oborům české historiografie a publikace s touto tematikou k čtenářsky velmi vděčným. Vždyť i to nejmenší město či městečko je domovem tisíců nebo alespoň stovek lidí, z nichž mnozí k němu mají i hluboký citový vztah. Na konci 20. století byla česká produkce obohacena řadou podobných děl, především rozsáhlou encyklopedií K. Kuči dovedenou zatím po Pravlov (Kuča, K. Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl I.–V. Pra-

ha 1996–2002) a velkým atlasovým dílem vydávaným Historickým ústavem AV ČR (edice Historické atlasy českých měst publikovaná postupně od r. 1995).

Recenzovaná práce je zcela jiného druhu. Nezabývá se osudy jednotlivých českých měst, i když z jejich starších i novějších dějin a současného vývoje vydatně čerpá, ale vývojem urbanizace českých zemí v širším evropském kontextu. Autorský kolektiv tvoří historikové Eduard Maur a Pavla Horská, kteří se specializují mimo jiné právě na dějiny obyvatelstva, resp. sociální a hospodářské dějiny, a sociolog Jiří Musil, pro něhož je problematika urbanizace předmětem celoživotního odborného zájmu. Autoři seznamují čtenáře nejen se složitým a mnohotvárným vývojem měst a jejich obyvatel v českých zemích od vzniku prvních městských sídel až do současnosti, ale také s vizí vývoje měst v blízké budoucnosti. Představují také tři různé pohledy na urbanizaci jako takovou.

Publikace je určena nejen odborníkům, ale i širší veřejnosti. Tato okolnost vedla autory k tomu, že podávají výklad sledované problematiky pokud možno srozumitelně a čtivě (například poznámkový aparát včetně bibliografických odkazů je zařazen až na konci knihy, nikoli u jednotlivých kapitol) a že tomuto účelu přizpůsobili i strukturu práce. Kniha má čtyři části, z nichž první je věnovaná pojmu urbanizace, druhá pohledu historiků na urbanizaci v českých zemích, třetí urbanizaci českých zemí za socialismu a závěrečná pak vývoji měst po socialismu a pohledu do budoucnosti.

V první části se Jiří Musil zamýšlí nad tím, co je vlastně urbanizace, jak se měnilo pojetí tohoto procesu a jak se na něj dívá odborná veřejnost dnes. Shrnuje dosavadní přístupy k urbanizaci v pojetí významných sociologů či urbanistů a architektů 20. století. Vysvětluje, proč je tento proces považován za jeden z nejdůležitějších v moderní historii lidstva, podává jeho definice, vysvětluje návaznosti a propojení s dalšími více méně souběžně probíhajícími procesy – s industrializací a vědeckotechnickým pokrokem vůbec

(v jeho širokém spektru měnicím socioprofesi sklادbu obyvatelstva jak samotných měst, tak i jejich okolí) a s demografickým vývojem (vlivy první i druhé demografické revoluce). Jeho výklad nepostrádá určitou didaktičností, zvláště tam, kde Jiří Musil připomíná nejdůležitější momenty z historie technických vynálezů a postupující industrializace, vazby na populační vývoj a jejich odraz ve struktuře osídlení. Na urbanizaci autor pohlíží jako na specifický proces plně související s celkovým společenským vývojem a odrážející jeho zásadní změny, proces doložený v evropském prostředí od počátku renesance. Upozorňuje na odlišnosti urbanizačního procesu v jednotlivých evropských zemích. Naznačuje, jak souvisel přístup badatelů k fenoménu urbanizace a pokusy sociologů i urbanistů porozumět rozvoji měst a vysvětlit jejich vývoj (vzestup či úpadek, vazby na vývoj ekonomický, společenský, ale i politický), s početním růstem měst, s jejich lidnatostí a podílem na úhrnu obyvatelstva. Dokládá mnohotvárnost tohoto procesu a nesnadnost využívání získaných poznatků k predikci, či dokonce k vědomé aplikaci (např. Christallerovy teorie centrálních míst či úvah o suburbanizaci a reurbanizaci). Tato kapitola je podstatně více než jen teoretickým úvodem; jejím posláním je umožnit čtenáři, aby na základě nástinu nejdůležitějších rysů evropské urbanizace lépe pochopil průběh urbanizace českých zemí – téma, kterému jsou věnovány další části knihy.

Kapitola o období do poloviny 18. století, výstižně nazvané *Urbanizace před urbanizací*, je z pera Eduarda Maura. Ten na základě důvěrné znalosti pramenné základny (katastrů, daňových rejstříků, konskripcí a soupisů obyvatelstva), a také literatury domácí i zahraniční plasticky dokládá vývoj nejen početnosti měst a městeček v českých zemích, ale i jejich lidnatosti, společenské sklادby a politického významu. Vysvětluje okolnosti jejich vzestupů i úpadků, naznačuje politické a hospodářské pozadí peripetií jejich vývoje. Vývoj v českých zemích přitom srovnává se soudobou situací v dalších evropských

zemích a upozorňuje na jeho specifika. Nezapomíná ani na strukturu středověkého a raně novověkého města, upozorňuje na skutečnost, že města v této době mohla představovat svou odlišnou etnickou a profesní sklادbou do určité míry i cizorodé těleso v převládajícím a zpravidla homogenním venkovském osídlení. Zmiňuje i specifickou pozici měst z pohledu historicko-demografického, neboť demografické poměry českých měst se od prvopočátku odlišovaly od venkova (horšími úmrtnostními poměry, nižší úrovní sňatečnosti a porodnosti), takže jejich růstu mohlo být dosaženo jen imigrací. Urbanizace je pak proces měnicí jak strukturu osídlení a strukturu obyvatelstva, tak obyvatelstvo jako takové.

Období, které bývá považováno za tu pravou urbanizaci, tj. urbanizaci spojenou s klasickou industrializací, a také s první demografickou revolucí, zpracovala Pavla Horská v kapitole *Klasická urbanizace českých zemí (1830–1930)*. I ona se soustředila především na ty stránky urbanizace, které byly na jedné straně provázány změnami v socioprofesi sklادbě a v chování městského obyvatelstva a na straně druhé je provázely. Národně vysvětluje růst městských populací vyvolaný industrializací, ale také imigraci obyvatelstva z průmyslově méně rozvinutých oblastí. V této souvislosti upozorňuje na vliv okolnosti, že hlavní město habsburské monarchie leželo mimo české země, i když v jejich bezprostřední blízkosti, což ve svých důsledcích znamenalo, že metropolitní region Vídně významně ovlivňoval i urbanizaci českých zemí „odsáváním“, byť značně selektivním, značného dílu přirozeného přírůstku obyvatelstva. Autorka vhodně zvolenými statistickými daty dokládá rozdíly v intenzitě urbanizace Čech a dalších zemí střední Evropy, rozdíly v mobilitě venkovského i městského obyvatelstva a také sociálních a životních podmínek městského obyvatelstva velkých středoevropských měst. Rozdíly v mobilitě obyvatelstva jazykově českých a německých regionů naznačují i možné důvody dalšího hospodářského i politického vývoje

těchto oblastí. Text je proložen četnými citáty vybranými z korespondence současníků, paměti či denního tisku. Touto pestrou mozaikou se Pavle Horské podařilo přiblížit čtenáři mnohotvárnost urbanizačního procesu včetně jeho odrazu v životě jednotlivců, vliv urbánního způsobu života na akceleraci společenského vývoje, na přetváření elit a mentality městského obyvatelstva.

V následující kapitole *Urbanizace českých zemí za socialismu* se Jiří Musil chopil nevděčného úkolu zhodnotit vývoj českých měst v době centrálního plánování. Vysvětluje geopolitické důvody přesunu těžiště hospodářství i osídlení Československa na východ (jeho důsledkem bylo mj. i zpomalení růstu západočeských měst včetně metropolitní pražské oblasti), s důvěrnou znalostí vysvětluje i teoretické zázemí urbanistických koncepcí, dopady socialistické industrializace a zvláště zprůměrnění bytové výstavby a budování velkých bytových souborů na vzhled i charakter měst. V samostatné podkapitole se věnuje sídlištím stavěným od 70. let snad u všech větších měst. Ani on se neomezuje na formální stránky vývoje městských sídel, podstatná část jeho výkladu se týká důsledků tohoto vývoje pro skladbu městského obyvatelstva, upozorňuje na nezamyšlené důsledky a problémy.

Kapitolou *Co se děje s českými městy dnes* Jiří Musil knihu završuje. Rozebírá různorodé procesy, které se po skončení centrálně řízených zásahů do rozvoje jednotlivých měst opětovně velmi rychle prosazují a mění jak vnější tvářnost českých měst, tak jejich obyvatelstvo. Objasňuje vliv, který mají změny politické orientace státu, hospodářského vývoje i vývoje demografického a sociálního na městské prostředí a strukturu osídlení vůbec. V samém závěru pak nastiňuje možný scénář budoucího vývoje, pro který bude rozhodující jak nová geopolitická situace České republiky, tak její vývoj hospodářský, sociální ale i demografický.

Nakladatelství Paseka vydalo *Zrod velkoměsta* ve velmi pěkné grafické úpravě. Je proto škoda, že v knize je tak málo obrazových

příloh. Vložená barevná příloha sice evokuje proměnu městského prostředí v době klasické urbanizace, ale to dle mého soudu nestačí. Uvítala bych alespoň jeden kartodiagram rozložení měst v České republice. Čtenář se tak musí paradoxně spokojit „pouze“ s vtipně zařazeným satelitním snímkem noční Evropy, kde intenzita záře pouličního osvětlení vypovídá o nejvyšší hustotě městských sídel, jež může symbolizovat i největší koncentraci lidských aktivit vůbec. Recenzovanou publikaci uvítají všichni, kdo se zajímají o urbanizaci jako takovou, o strukturální změny osídlení a geografii obyvatelstva a sídel, o sociologii měst nebo o dějiny obyvatelstva. Stane se jistě vyhledávanou příručkou i pro studenty těchto oborů.

Ludmila Fialová

Peter Demetz: Praha černá a zlatá. Výjevy ze života jednoho evropského města
Praha, Prostor 1998, 499 s.

I když po roce 1989 jezdí do Prahy hodně lidí z celého světa, a město je pro mnohé z nich objevem, na Západě o Praze mnoho knih – odhlédneme-li od turistických průvodců – nevychází. Mám tím na mysli knihy, které by se s hlubší znalostí věcí zamýšlely nad minulými osudy, současnou situací a rolí tohoto města v Evropě. Stačí srovnat počet knih, které byly v posledních dvou desetiletích napsány o Vídni nebo Budapešti nebo podívat se na obsah monumentální publikace Petra Halla *Cities in Civilization* z roku 1998, která se snaží ukázat na vztahy mezi kulturou, inovacemi a řádem měst. Tam lze nalézt kapitoly o Berlínu, Vídni, ale také o Glasgowu, Memphisu nebo Detroitu ve Spojených státech, Praha se tam však nevyskytuje. Z tohoto pohledu je záslužné, že Peter Demetz sepsal v angličtině „řetězec“ výjevů ze života Prahy. Kniha poskytuje zejména zahraničnímu čtenáři pohled na základní obrysy dějin Prahy v širším kontextu toho, co označujeme pojmem české dějiny. Českému čtenáři nabízí spíše informace a zamýšlení

nad dějinami pražských Židů, Němců a dalších etnických skupin, které v Praze žily. A je zapotřebí ocenit nakladatelství Prostor, že se ujalo českého vydání Demetzovy publikace.

Kniha zasluhuje pozornost českých sociologů z řady důvodů, podobně jako dílo Angela Marii Ripellina *Magická Praha*. V obou případech jde o pohled na dějiny Prahy z určité, někdy až jednostranné, perspektivy. Nemusíme s těmito perspektivami souhlasit, ale takové knihy provokují k přemýšlení nejen o osudech Prahy, ale i o osudech celé země. A to s daleko větší naléhavostí než standardní, na informace bohaté, avšak širší a hlubší stránky etnické a kulturní plurality nehledající knihy o dějinách Prahy z pera některých českých historiků. Zároveň však jak Demetzova, tak Ripelliniho kniha dokumentují rizika přílišného perspektivismu a obě otevírají kromě toho obecné otázky o vztahu historiografie a sociologie města. Mohou se napsat dobré dějiny jakéhokoliv města bez promyšleného výběru dat, ba dokonce bez jisté jednostrannosti pohledu? Lze pochopit vývoj města lépe z pohledu sociologického, který interpretuje město jako složitý sociálně-prostorový a vyvíjející se celek, systém? Řečeno jednodušeji, lze dnes napsat dobré a zároveň zajímavé dějiny města bez znalosti sociologie, antropologie, ale také urbánní ekonomie a geografie? A další otázka, lze napsat *zajímavé* dějiny jakéhokoliv města bez hluboké osobní motivace?

Peter Demetz nenechává čtenáře na pochybách o tom, jak přistupoval k sepsání knihy, kterou zde recenzujeme. Osobní motivace je nepochybně zdrojem toho, proč knihu napsal. Již jeho první věta v předmluvě je neobvyklá a současně hodně říkající o jeho motivech: „*Své rodné město miluji a zároveň nenávidím a mé svářící se pocity neutišily ani opakované návraty do Prahy po převratu v roce 1989...*“ A na další stránce pak vysvětluje, jak tento pohled na černou a zlatou Prahu konkrétně pojál: „*Rád bych načrtnl hrstku vybraných kapitol věnovaných paradoxnímu příběhu, v němž zlaté barvy pyšné moci a tvůrčího majestátu císařů, umělců a učenců, jakož i lidí zatvr-*

zelých nezůstanou nedotčeny černí utrpení a mlčením obětí... Praha ve svých dlouhých dějinách poznala řadu masových vraždění, ať už je vyvolala luza řádící v ulicích, nebo byly zorganizovány úřady... Přesto však existovala četná období, v nichž pražská společnost žila pospolitě nebo alespoň vedle sebe...“

Motivem knihy, k němuž se autor znovu a znovu vrací, je dokumentovat proměny vztahů mezi třemi hlavními skupinami obyvatel Prahy v dlouhých dějinách města: vztahů mezi Čechy, Židy a Němci. Důraz je položen na osudy Židů a židovské kultury v Praze. Autor sám říká, že vzorem mu byla kniha Ilse Bareové *Vidění* z roku 1966. Ta o ní podle Demetzova názoru psala jinak, než o ní píše oficiální rakouská historiografie, chtěla dějiny Vidně demytologizovat. A Demetz usiloval napsat o dějinách Prahy něco podobného. Odstraňování mýtů je sociologům ovšem činností velmi blízkou a i to je důvodem, proč je vhodné zabývat se v našem časopise Demetzovou knihou. Demetz, vedle úsilí ukázat na obtížnost a proměnlivost vztahů mezi třemi pražskými etniky a na úsilí odstranit idylický obraz etnických dějin Prahy, soustřeďuje svou energii také na popření dalšího mýtu. Tím je, jak říká „oblíbený pohled“ na Prahu jako na město magické. Demetz soudí, že tento pohled „vznikl poměrně nedávno na základě představy, že Praha v sobě skrývá více tajemství magické a mystické povahy než kterékoliv jiné evropské velkoměsto – nově zkvétající turisticky průmysl si tuto mystickou aureolu z obchodních důvodů velmi ochotně pěstuje.“ (str. 13) Jako literární historik nachází kořeny tohoto mýtu v textech mezinárodních cestovatelů, kteří přijížděli do Prahy na začátku a v polovině 19. století a byli ohromeni starými kostely a zchátralým židovským městem. Podobný obraz pěstovali čeští a němečtí dekadenti z konce 19. století, ale to již bylo uprostřed jednoho z největších civilizačních a hospodářských úspěchů českých zemí a Prahy obzvláště. Z české literatury se tento motiv začal ztrácet, aby znovu ožil opět v druhé polovině 20. století z domácích, avšak i zahraničních

zdrojů. Kniha o magické, mystické, tragické a obecně o tajemné Praze bylo nepochybně napsáno více než o Praze praktické, pragmatické, o Praze „skutečnosti“, jak to vyjádřil český literární vědec Karel Krejčí v knize *Praha legend a skutečnosti* (1967). Demetz sleduje podobnou linii a vyzývá k realistickému poznání dějin i současnosti Prahy. Je vhodné připomenout, že takový realistický pohled na Prahu zastával i v řadě jiných souvislostí, zejména v eseji „Legenda o magické Praze“, který vyšel ve vídeňském časopise *Transit* č. 7 v roce 1994. A tento realismus ho jistě přitahoval k T. G. Masarykovi, jehož 3. díl „Ruska a Evropy“ připravil Petr Demetz k německému vydání v roce 1995.

Sociolog města ocení jakousi implicitní teorii, kterou lze vyčíst z Demetzovy knihy. Města se vyvíjejí v cyklech, doby růstu a rozkvětu se střídají se stagnací a úpadkem. To patří dnes mezi standardní pohledy historicky vnímaté sociologie města. Praha je jedním z učebnicových příkladů tohoto rysu vývoje měst. Autor za taková období rozmachu považuje Prahu Přemysla Otakara II., Karla IV., husitské revoluce 1415–1422, dobu Rudolfa II., Prahu T. G. Masaryka. Praha zažívala ovšem i dlouhé úseky úpadku a ztráty politického a kulturního postavení.

Je zajímavé, že Demetz nepovažoval za vhodné zabývat se podrobněji obdobím rozvoje Prahy v letech 1870 až 1910, které lze označit jako dobu formování moderní národní české společnosti. A to je velká škoda. Bylo to nejen období rychlého růstu města, vzniku velkých městských čtvrtí vyjadřujících ducha 19. století, stavby závažných technických děl, ale také výstavby kulturně významných budov, jakými bylo Národní divadlo, Národní muzeum, Rudolfinum, Muzeum města Prahy a další. Ty do značné míry vyjadřovaly specifické rysy českého národního hnutí. Už proto, že Demetz zdůrazňuje věcnou, praktickou a aktivní podobu Prahy, bylo by toto období zasluhovalo v jeho knize větší pozornost. Dotýká se jej pouze v souvislosti s asanací starého Židovského Města na konci 19. století. Celé této pro Prahu tak významné

době věnuje autor bohužel jen několik odstavců, i když to byl úsek dějin, který z hlediska sociologického, či přesněji řečeno z hlediska sociologie českého moderního nacionalismu a českých moderních dějin, byl klíčový.

O něco rozsáhlejší, ale podle mého soudu z hlediska porozumění tváře města také nedostatečný, je Demetzův pohled na Prahu barokní. A i když cituje řadu našich i zahraničních studií o českém baroku, unikla jeho pozornosti malá, ale pozoruhodná publikace Arne Nováka *Praha barokní* z roku 1938. Ostatně není v tom sám, i čeští historici ji ne-reflektují. Snad je Demetzův pohled na Prahu natolik formován jeho perspektivou literárního vědce, že význam architektury a urbanismu pro město zůstával trochu mimo zorné pole jeho pozornosti. To, že baroko vneslo do Prahy nově, nezvyklé a větší rozměry, je patrné každému, kdo si uvědomí urbanistická specifika Klementina nebo Černínského paláce ve srovnání s ostatními drobně strukturovanými částmi Starého Města a města Hradčan.

Nicméně autor hraje poctivou hru, chce především jako literární vědec a historik vědomě předvést jiné verze dějin Prahy, než to činí naše tradiční historiografie Prahy nebo dějiny pražské architektury. V tom je kniha zajímavá a osvěžující. A i když jde o specifický pohled, který je především zaměřen na vztahy mezi etnickými skupinami, které v Praze žily, neunikla Demetzově pozornosti klíčová dimenze dějin tohoto města: neobvyklá diskontinuita politicko-mocenských rámců, v kterých se odehrávaly dějiny této multietnické městské komunity. Myslím, že však nedostatečně poukázal i na další významnou kulturní dimenzi, která byla do značné míry důsledkem té první, tj. na diskontinuity a kontrasty prostorové, urbanistické a v uspořádání města. Praha byla a je městem kontrastů a napětí nejen v duchovním slova smyslu, ale i v prostorovém. A přitom Demetz tak dobře vnímá dějiny osídlení území Prahy, jak to předvádí v řadě kapitol knihy. Tu pestrost, mozaikovost a vícejadernost města zná velmi dobře.

Osudy knihy, kterou autor nezakrývá, jsou osudy Židů a Němců v Praze, i když vždy v širším historickém kontextu. To souvisí zřejmě s biografií a osobními motivy autora. Připomeňme je: Peter Demetz se narodil v Praze roku 1922. Matka byla Židovka a její rodiče se přestěhovali do Prahy z Poděbrad ve strachu z českého antisemitismu v době Hilsnerovy aféry. Jeho otec pocházel z chudé křesťanské rodiny z jižních Tyrol, která se rovněž přistěhovala do Prahy. Otec byl po válce dramaturgem německého Stavovského divadla, které bylo roku 1920 obsazeno českými demonstranty za účasti herců z Národního divadla. Demetz chodil do německé obecné školy a pak do českého gymnázia. Byl to častý případ a doklad příklonu pražských židovských a někdy i německých rodin k češství v demokratickém Československu. Za války byl z rasových důvodů v koncentračním táboře. Po válce začal studovat v Praze na Karlově univerzitě, jeho studijními obory byla germanistika a angličtina. Z Prahy odešel po roce 1948, působil krátce v rozhlasové stanici Svobodná Evropa a pak studoval v USA srovnávací dějiny literatur. Od roku 1956 učil na Yaleově univerzitě v New Haven a napsal řadu publikací z dějin evropských literatur. Zájem o české věci si stále zachovával. Po roce 1989 měl řadu přednáškových kursů v Praze, Brně a Ostravě. Obdržel vysoké vyznamenání České republiky z rukou prezidenta Havla.

Praha černá a zlatá je tedy pohledem na dějiny Prahy očima vysoce vzdělaného literárního vědce, který žil do svých 26 let v Praze. Dětství a kus mládí zažil v Masarykově Československu, pak přišla válka, koncentrační tábor, porážka nacismu, vystěhování Němců z republiky, komunistický puč, dlouhý život v nové vlasti a obnovení užších kontaktů s prostředím, odkud přišel. Demetzova kniha je tedy osobním vyrovnáním s Prahou. To jí dodává napětí, nezvyklost postřehů, a proto také některé české čtenáře nepochybně pobuřuje. Budou jí vytýkat, že toho černého je v ní příliš mnoho a že to vlastně nejsou dějiny reálné Prahy, nýbrž dějiny jedné stránky života tohoto města.

Vytýkat Demetzovi, že kniha není vyváženou historií Prahy, by bylo pošetilé. Autor svůj záměr vysvětlil hned na začátku. Kniha chce být reflexí o Praze, a to z určité předem sdělené perspektivy. Knihu lze pochopit také jako jeden z příspěvků ke komparativním dějinám české literatury, a zejména k dějinám středoevropského antisemitismu. A z tohoto hlediska odhaluje, zejména pro čtenáře, kteří se etnickými problémy profesionálně nezabývají, mnoho neznámých nebo tabuizovaných skutečností. V každé kapitole knihy je vždy poměrně značná část textu věnována postavení Židů ve městě. Demetz se např. podrobně zabývá postojem Přemysla Otakara II. k Židům, oceňuje velmi kladně jeho Statuta Judaerum, velmi kriticky se zmiňuje o poměru Karla IV. k Židům a připomíná i s pomocí textů rabína a básníka Avigdora ben Jicchak Kara hrůznost pražského pogromu za vlády Václava IV. v roce 1389. Demetz neváhá napsat o Karlu IV. větu: „Jeho podíl na norimberském pogromu... mne zaráží svou mimořádnou nechutností.“ (str. 149) Ve srovnání s tím jsou komentáře známých prací českých historiků města Prahy a doby Karla IV. mnohem mírnější anebo se poměrem Karla IV. k Židům prakticky nezabývají, jak je tomu v publikaci *Praha Václava Ledvinky a Jiřího Peška* z roku 2000. Vyváženější jsou v tomto ohledu dvousvazkové *Dějiny Prahy* připravené kolektivem českých historiků a vydané nakladatelstvím Paseka v roce 1997. Bohatá na dokumenty o osudech Židů v Praze je samozřejmě publikace Tomáše Pěkného *Historie Židů v Čechách a na Moravě* z roku 1993, kterou Demetz ovšem zná. Postavením jednotlivých pražských etnik a jejich vzájemnými vztahy se autor zabývá i ve všech ostatních kapitolách. Snad i on sám je zdrcen dějinami Prahy psanými z perspektivy, kterou si vybral. Přesto je zřejmé i z Demetzovy knihy, že po katastrofách Židů v době vlády Marie Terezie se začalo za Josefa II. právní, sociální a lidské postavení Židů ve střední Evropě, přesněji řečeno v západní části Habsburské říše, zlepšovat a to platilo s různými výkyvy až do nacistického

období. Demetzova kapitola o Praze v době první republiky ukazuje přesvědčivě, jak se život Židů v Praze změnil k lepšímu, i když skrytý antisemitismus existoval dál. Problémem se staly vztahy Čechů a Němců.

Není pochyb o tom, že odstraňovat mýty a tabu je legitimní funkcí každé kritické společenské vědy, historiografie i sociologie. Z tohoto hlediska je třeba Demetzovo vyprávění o výjevech ze života Prahy ocenit velmi pozitivně. Přesto se nutkavě vtírá několik kritických otázek. Byl antisemitismus Prahy v dějinách Evropy něčím mimořádným? Nepochybně nikoliv a odvažují se tvrdit, že byl *summa summarum* méně agresivní než v mnoha jiných částech Evropy.

Krvavé pogromy na Židy ke konci 14. století vedly jen ve Španělsku k vyvraždění 50 až 70 tisíců osob. Řadu let postihovaly pogromy židovské obce ve Francii, Švýcarsku, Německu, Rakousku a také v českých zemích. Události spojené s vypovězením Židů ze Španělska v 16. století a role, kterou přitom hrála katolická církev, jsou dobře známé. Vlny pogromů a zabíjení však pokračovaly i v dalších stoletích. V 18. století v Rakousku a v Haliči, ke konci 19. století v Rumunsku, opět v Haliči, v carském Rusku. Byly jimi postíženy stovky ruských, polských a rumunských měst, počet obětí dosahoval mnoha tisíc. Jen v letech 1881–1917 se vystěhovalo z Ruska přes dva milionů židovských obyvatel, jak uvádí Tomáš Pěkný.

Praha nepochybně zažila – jak zdůrazňuje Demetz – ve svých dlouhých dějinách řadu masových vraždění, zažila také transporty do Terezína a do vyhlazovacích táborů. Ale co pak to byla *česká moc*, která organizovala holocaust pražských Židů? Copak lze ze zničení multietnicity vnitřních částí Prahy obviňovat pouze české etnikum? To na tragickém osudu Prahy po druhé světové válce mělo nepochybně svůj podíl, ale nebylo v tomto směru samo.

Kniha však vydává svědectví ještě o dalším velkém problému. O našem poměru k těm, kdo se vracejí anebo navštěvují znovu Prahu po dlouhém exilu, o našem často lhostejném vztahu k nim, ale také o jejich

nadějích, zklamáních, a také o jejich nepochopení toho, čím jsme prošli my zde. Demetz krásně líčí v poslední části své knihy pocity toho, kdo přišel zpět, když říká, že „brzy po ránu a za jasného světla, cítím se téměř jako doma...ale stačí chvilka, stín... a všechno se zhroutí a já si uvědomuji, že sem už nepatřím.“ (str. 454) Ale i my se můžeme a musíme ptát, když čteme některé nadměrně skeptické poznámky o stavu našeho města a celé země po půl století dvou diktatur, které zaznívají i v Demetzově knize: dovedete si v pravém slova smyslu představit to, co se tu dělo, jak jsme žili, co s námi těch padesát let udělalo? Rozumíte nám? Problém komunikace byl vždy jedním z nejtěžších problémů denního života, ale i sociologie.

Jiří Musil

Swianiewicz, P. (ed.): *Public Perception of Local Governments*

Budapest, Open Society Institute – Local Government and Public Service Reform Initiative (OSI/LGI), 2001

Nejprve pár slov o vydavateli. Zkratka OSI/LGI představuje organizaci se sídlem v Budapešti, která se věnuje podpoře „dobrého vládnutí“ v zemích střední a východní Evropy (CEE) a v nově nezávislých zemích (NIS), tedy v zemích „od České republiky až po Mongolsko“ (informační leták OSI/LGI). Kromě jiných činností naplňujících poslání organizace vydává OSI/LGI řadu publikací s tématy decentralizace, veřejné správy, veřejné politiky apod. Formát publikací je podobný: na začátku je úvodní studie editora k tématu obecněji, potom studie jednotlivých zemí zpracované odborníky z těchto zemí, obvykle podle více méně zadané osnovy a v předepsaném rozsahu. Jednotlivci nebo týmy odborníků z jednotlivých zemí se ucházejí o zpracování studie v konkursu inzerovaném na webové stránce OSI/LGI (<http://www.osi.hu/lgi>), tady lze také získat další informace o činnostech této organizace).

Tématem recenzované publikace jsou postoje veřejnosti k místní vládě ve čtyřech zemích střední Evropy: v České republice, Maďarsku, Polsku a Slovensku. K výběru takového tématu bylo hned několik dobrých důvodů. Veřejná správa těchto zemí se na začátku transformace v 90. roce nacházela v podobné situaci. Měla za sebou několik dekád socialistického režimu, který v systému hierarchicky uspořádaných místních orgánů státní moci a správy sovětského typu znamenal potlačení samosprávné složky veřejné správy. Samotná transformace veřejné správy pak měla v těchto zemích před sebou týž cíl: obnovení samosprávné funkce územních celků (obcí, krajů) a decentralizaci. Jaký systém veřejné správy ta která země zvolila – oddělená nebo spojená státní správa a samospráva, počet stupňů územní veřejné správy, jakou legitimitou bude starosta obce vybaven – záviselo na reflexi historické zkušenosti a z ní vyplývající představě o úskalích vztahu státní správy a samosprávy. Publikace má dobrou výchozí pozici v tom, že všechny čtyři země byly součástí mezinárodního srovnávacího výzkumu *Local Democracy and Innovation (LDI) I* v letech 1990–1992. Kromě Maďarska byly také součástí výzkumu *LDI-II* v roce 1997. Výzkumy byly podpořeny norskou vládou a koordinovány univerzitou v Bergenu. Výzkum z let 1990–1992 je publikován v knize Baldersheim et al. (eds), 1996. *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*, Boulder, WestviewPress. V této knize je z různých hledisek a v komparativní perspektivě zachycena počáteční situace transformace veřejné správy. Konečně, editor zde recenzované publikace Pawel Swianiewicz byl koordinátorem výzkumu *LDI-I* a *LDI-II* v Polsku a je také spolueditorem knihy z roku 1996.

Výzkum *LDI-I* byl prvním komplexním srovnávacím výzkumem územní veřejné správy ve východní a střední Evropě a mezinárodní tým překonával řadu úskalí, zvláště při jeho přípravě. Bylo totiž potřeba dospět k jednoznačnému přiřazení jevů z oblasti územní veřejné správy v jednotlivých zemích a je-

jich pojmenování v šesti různých jazycích, tzn. v jazyku zúčastněných zemí a v angličtině. Troufám si říci, že výzkum *LDI-I* položil věcné a jazykové základy pro každý další komparativní výzkum územní veřejné správy, aspoň pro dotčené čtyři země, a pro každou další studii psanou o veřejné správě v češtině nebo angličtině. Studie maďarská, polská a slovenská v recenzované publikaci to potvrzují, neboť slovník založený výzkumem *LDI-I* používají. Nikoliv však bohužel studie česká. A také je výzkum *LDI-I* citován ve všech studiích kromě české. Po 12 letech transformace veřejné správy, při několika metrech literatury na toto téma v češtině i angličtině, bychom se snad mohli domluvit na jednom slovníku a mluvit jedním jazykem o týchž věcech v exekutivě, ve výzkumu i v informačních dokumentech.

Úvodní studie editora Pavla Swianiewicze, jediná komparativní v recenzované publikaci, vychází z výzkumů *LDI-I* a *LDI-II*, dále z výzkumů veřejného mínění v jednotlivých zemích. Hned na začátku informuje čtenáře o velikostní struktuře obcí v Maďarsku, Polsku, na Slovensku a v Česku. Velikost obce je proměnná, která se vždy znova ukazuje jako významný diferenciativní faktor. Komparace postojů veřejnosti uvedených zemí k jejich místním vládám, k místní správě a samosprávě je hlavním cílem studie. Název studie – *Mezi aktivním oceněním, pasivním uznáním a odstupem plným nedůvěry* – dobře reprezentuje paletu postojů a jejich interpretaci. Praktická doporučení v závěru komparativní studie jsou pobídkou místním vládám k zintenzivnění komunikace s občany. Neboť informovaný občan se vyznačuje uznalým a participativním postojem. Ideální by bylo, kdyby tato úvodní studie zahrнула také srovnání situace v jednotlivých zemích na základě jednotlivých národních studií v publikaci dále uvedených. Možné by to bylo, protože z obsahu studií je patrné, že postupovaly pravděpodobně podle doporučené osnovy. Mohl to být nedostatek času, který takovou postupnou práci nedovolil. Ale i přesto je uklidňující zjištění, že celkový po-

hled občanů na místní vlády není negativní, spokojenost, důvěra a zájem se stabilizovaly na úrovni, která je daleko od toho, co bychom si přáli, ale není katastrofální (str. 38).

Další studie jsou uspořádány abecedně. Za českou studii Jaroslava Boreckého a Libora Prudkého následuje maďarská od György Hajnala; autorem polské studie je opět editor celé publikace Pawel Swianiewicz, autorství slovenské studie náleží několika autorům, kteří se výzkumy v oblasti územní veřejné správy také již dlouhodobě zabývají: Magdaléně Bernátové, Peterovi Kuklišovi, Ludmile Malíkové, Ivanu Rončákovi a Anně Váňové. Všechny studie analyzují dostupné a relevantní výzkumy svých zemí, případně národní data z mezinárodních srovnávacích výzkumů. Pokoušejí se odpovědět na podobné otázky, jako např.: má veřejnost možnost ovlivnit politiku centrální vlády vzhledem k vládě místní? Ví něco místní vláda o preferencích veřejnosti a jak se o nich dovídá? Co se ví o vlivu veřejnosti na rozhodování o veřejných záležitostech v obci? Jaké je mínění občanů pokud jde o reformu veřejné správy? Jaké nástroje komunikace mezi občany a radnicí se používají? V každé odpovědi hraje významnou roli faktor velikosti obce. Praktické závěry jsou adresovány místním politikům.

Studie György Hajnala o první dekádě místní vlády v Maďarsku je postavena na kvantitativní analýze dat z různých relevantních výzkumů názorů veřejnosti na reformující se místní vládu v průběhu 90. let. Pozorovaný trend dobře vystihuje název jedné podkapitoly: *Od nadějí k realitě*. Nenaplněná původní očekávání, existence dost velké skupiny lidí, kteří hodnotí svou situaci jako horší v novém systému místní vlády než za komunistického vládnutí v obci, nicméně dlouhodobě relativně pozitivnější vztah k místní vládě než k vládě centrální. Autor upozorňuje na informace o institucionalizaci kontaktů místní vlády a neziskového sektoru v obcích.

Podle studie Pawla Swianiewicze (str. 219) lze popsat celkový obraz postojů polské veřejnosti k místní vládě jako „sympatizující

odpoutání“ (*sympathetic disengagement*) – lidem se decentralizace líbí, ale nemyslí si, že by byla místní vláda velice důležitá v jejich každodennosti a dávají přednost tomu zůstat stranou, přilíší se do veřejných záležitostí nemíchat. Historie regionální reformy v Polsku v 90. letech je přinejmenším stejně zajímavá jako ustavení samosprávných krajů v Česku; v obou zemích měl její průběh velmi podobné momenty útlumu a oživení zájmu politiků o decentralizaci a odehrával se za ubývajících zájmu veřejnosti.

Kromě vývoje názorů veřejnosti na místní vládu podává slovenská studie přehled o reformě veřejné správy v 90. letech, připravované a realizované pod heslem „decentralizace a modernizace“. Slovensko je pravděpodobně jedinou ze čtyř zemí, kde byla úloha neziskového sektoru při přípravě reformy podstatná. Příklady uplatnění jednotlivých technik zjišťování názoru občanů na obecní záležitosti (str. 251–263) odpovídají přesně intencím vydavatele: na příkladu ukázat zainteresovaným čtenářům v zemích od České republiky až po Mongolsko „jak se to dělá“.

Nakonec jsem nechala studii českou. I tato kapitola dospěla k poměrně utěšenému zjištění: celkové zlepšení postojů veřejnosti k místní správě a samosprávě a rostoucí celková spokojenost veřejnosti s jejími aktivitami. Autoři využili řadu výzkumů, které v 90. letech realizoval dříve Institut, dnes Centrum výzkumu veřejného mínění. Výzkum „Komunikující město“ i další našly své uplatnění v hledání odpovědi na otázky položené před studii. Celkově se mi však zdá, že nalezené odpovědi jsou málo přesvědčivé nebo jsou snad málo přesvědčivě prezentovány v anglickém překladu, kterému je někdy obtížné porozumět. V každém případě mám ke studii řadu výhrad. Ale protože tato recenze už nemá šanci studii vylepšit, omezím se jenom na několik poznámek.

První se týká základního pojmu celé publikace – pojmu obec. Autoři zvolili jako anglický ekvivalent pojem *community*. Protože uvedli hned na začátku své studie slovníček

základních pojmů, mohli bychom si rozumět, i když se použitý termín liší od terminologie použité v ostatních studiích publikace. Kde ale přišli autoři k tvrzení, že anglický termín „*municipality*“ pro obec není v českých podmínkách vhodný, protože prý bývá spojován s městem a většími sídly, zatímco komunity jsou v ČR většinou velmi malé? Rozdrobené osídlení má nejenom Česká republika. Také např. pro Francii je charakteristické rozdrobené osídlení. Tato země má na svém území 36 755 základních územních jednotek, francouzsky *communes*, obcí co do velikosti srovnatelných s našimi. John Loughlin v nedávno vydané autoritativní příručce *Subnational Democracy in the European Union* (Oxford University Press 2001, str.193) důsledně používá i pro tyto drobné jednotky anglický termín *municipality*. Velikost obce a české specifikum malých obcí tedy není důvodem pro zamítnutí termínu *municipality*.

Další poznámkou upozorňuji na několik chyb, které se nezdají být překlepy. Obec je městem, když má aspoň 3000 obyvatel (par. 3, odst. 1 Zákona č. 128/2000 Sb.) a nikoliv 7 tisíc, jak uvádějí autoři na str. 47. Není pravda, že čím větší obec, tím více je na ni

delegováno státní správy (str. 48); v době, kdy byla studie psána, zákon o obcích definoval přenesenou působnost podle zákona pro všechny obce; vedle toho určil obce s pověřeným obecním úřadem a ten vykonával státní správu pro více obcí a v rozsahu stanoveném zvláštními zákony. Není pravda, že kraje byly ustaveny v roce 2000 (str. 84); byly ustaveny v roce 1997 ústavním zákonem č. 347/1997 Sb. o vytvoření vyšších územních samosprávných celků.

Publikace OSI/LGI přináší rychlé informace o veřejné správě v zemích ECC a NIS a v tom spočívá jejich velká přednost. Ovšem rychlost by neměla být na úkor kvality studií. V případě této publikace a českého příspěvku v ní se tato dvě hlediska sladit nepodařilo. Nedostatky jsou zřejmé jak na straně editora, tak na straně autorů. Editor se zřejmě měl postarat o lepší obsahovou a terminologickou koordinaci a také o odborné posouzení jednotlivých příspěvků před jejich zveřejněním. V české studii pak autoři měli více navázat na již existující odbornou literaturu a na výsledky výzkumů, které se sledované problematice týkaly.

Zdenka Vajdová

György Enyedi (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*
Budapest, Akadémiai Kiadó 1998, 287 s.

Impulsem pro vznik této knihy byla snaha zaplnit poznatkovou mezeru způsobenou nedostatkem podrobných analýz změn, které proběhly ve městech střední a východní Evropy po pádu socialistického zřízení. Jak říká editor této knihy György Enyedi, byly některé aspekty tohoto přechodu ve městech – např. bydlení nebo privatizace – diskutovány poměrně široce, jiné však byly opomíjeny. Přechod, který se odehrával ve městech zemi bývalého socialistického bloku, není možné chápat pouze jako analogii procesů probíhajících na celém světě. Tento proces má svébytné charakteristiky, které jej od ostatních obdobných změn odlišují.

Kniha je rozdělena do dvanácti autorových kapitol, zastoupeni jsou přispěvatelé angličtí, čeští, maďarští, polští a slovenští. Jednotlivé příspěvky analyzují vybraná města – mezi nimi i města hlavní – v České republice, Maďarsku, Polsku, Slovensku a Slovinsku.

Úvodní kapitolu napsal sám editor. György Enyedi zde identifikuje hlavní charakteristiky přechodu ve městech a analyzuje pozici, kterou středoevropská městská síť zaujímá v rámci celoevropské sítě měst. Podle autora se na současném utváření středoevropského městského systému podílely tři transformační procesy: přechod od státem plánované ekonomiky a socialistického politického systému k tržní ekonomice a demokratickému politickému systému, opožděný přechod od industriálního města k postindustriálnímu a všeobecná transformace globální ekonomiky. To vše vedlo k dramatickým změnám, pokud jde o složení a chod městské společnosti, funkce města a vzhled městské zástavby.

Další příspěvky si kladou za úkol charakterizovat dílčí stránky tohoto procesu: systém místní vlády v postsocialistických městech (Robert J. Bennett), sociální polarizaci městských společenství v Budapešti, Praze a Varšavě (Grzegorz Węclawowicz), změny sociál-

ní a sociálně prostorové struktury v maďarských městech (János Ladányi a Iván Szelenyi), mezinárodní migraci do středoevropských měst (Dušan Drbohlav a Zdeněk Čermák), vznikající trh s nemovitostmi sloužícími komerčním účelům v Budapešti, Praze a Varšavě (Luděk Sýkora), změny probíhají v sektoru bydlení (József Hegedüs a Iván Tócsics), situaci a vývoj obytných komplexů – nových měst z doby socialistické industrializace, v tom i pěti měst na území Československa (Viktória Szirmai), restrukturače průmyslu na příkladu Budapešti (Györgyi Barta). Tři závěrečné příspěvky pojednávají o estetických změnách ve vizuální podobě Prahy a Budapešti (Ilona Sármany-Parsons), o polských pohraničních regionech a jejich přeshraniční spolupráci (Marek Potrykowski) a o možném vzniku euroregionu Vídeň-Bratislava-Győr (J. Rechnitzer a M. Döményová).

Publikace významně přispívá k poznání procesů, které mění dřívější socialistická města do jejich dnešní podoby.

Daniel Čermák

Karel Schmeidler a kol.: *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*
Brno, Nakladatelství PC-DIR spol. s.r.o. 1997, 292 s.

Po patnácti letech, které uplynuly od vydání Musilových skript *Sociologie pro architektky a urbanisty* (Fakulta architektky ČVUT, 1982), vyšla pod redakcí Karla Schmeidlera další příručka sociologie určená studentům těchto oborů. Chce jim ukázat, že architekturu je nutné vnímat jako součást prostředí, ve kterém žijeme, pohybujeme se, studujeme, pracujeme, trávíme svůj volný čas. Proto je třeba přistupovat k architektuře také z hlediska jejích sociálních aspektů a tato hlediska při navrhování a realizaci nových staveb zohlednit. A o to právě jejím autorům jde – ukázat onen sociologizující pohled na architekturu. Jak sami uvádějí, je stěžejní ideou monografie myšlenka, že prostředí měst, vesnic, náměstí, ulic, budov a bytů musí být vytváře-

no pro člověka a nikoliv člověk pro toto prostředí.

Monografie je rozdělena do čtyř bloků, z nichž první dva jsou zaměřeny teoreticky a další dva jsou orientovány spíše aplikačně.

V první části najdeme krátký exkurs do historie. Je zde shrnut vývoj teorií, jež se dotýkají sociálních aspektů architektury. Od Utopie Thomase Moora přes Fourierovy falangy či chicagskou školu až do současnosti. Kromě těchto sociálních teorií je zde však především shrnut vývoj jednotlivých myšlenkových proudů v architektuře samotné, a také to, jak se v nich odrážel vývoj společnosti a poznatky společenských věd.

Druhá část monografie pojednávající o využití poznatků z oblasti humanitních věd upozorňuje na některé sociologicky významné aspekty, jež je nutné brát v úvahu při projektování staveb či zkoumání vlivu zastavěného prostoru na lidské chování. Může jít např. o poznatky týkající se sociálně determinujícího působení architektury – skutečnosti, že fyzický prostor, v němž se lidé pohybují (město, vesnice, škola, úřad, byt ...), ovlivňuje jejich vnímání a jednání. Z tohoto hlediska je důležité uspořádání interiérů, kde je nutné pamatovat, že každý jejich uživatel potřebuje pro svůj komfort určitý „osobní“ prostor. Nebo je třeba si uvědomit, že vysoká hustota zalidnění může vyvolávat stres, který pak může mít za následek různé formy patologického chování. V závěru tohoto tematického bloku jsou uvedeny příklady, kde a jak je možné těchto poznatků využít.

Třetí tematický blok byl nazván Ověření praxí. Jde o to, jak architekti využívají a uplatňují v praxi poznatky a teoretická schémata převzatá z humanitních oborů. Například jak se sociologům dobře známý pojem sousedství konkrétně odráží při plánování obytných okrsků jakožto celků, ve kterých by mělo docházet k „obnovení společenských kontaktů a vytvoření ducha komunity, čímž měla být vyřešena celá paleta sociálních problémů“.

Poslední čtvrtý blok je metodologický. Je to nesociologům určené stručné shrnutí me-

tod a technik používaných při sociologických výzkumech. Tato část je vhodná především pro okruh čtenářů, jimž je tato kniha dle slov autorů adresována – tedy studentům a absolventům technických škol, kteří se zabývají životním prostředím lidí.

Kniha *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě* je díky své přehlednosti, čtivosti a bohatému doprovodu grafy a obrazovým materiálem vhodným úvodním čtením pro každého, kdo se zajímá o uplatnění sociologie v architektuře, urbanizmu a tvorbě životního prostředí.

Daniel Čermák

Dennis R. Judd and Susan S. Fainstein (eds.):
The Tourist City

New Haven and London, Yale University Press 1999, 340 s.

Městský (urbánní) turismus je dnes jedním z nejdůležitějších prvků ekonomických rozvojových strategií měst na celém světě. Kniha je souborem případových studií z pera urbanistických odborníků nejrůznějších disciplín. Čtenářům přibližuje tento významný civilizační fenomén, jeho rozvoj a vliv na města. Jednotlivé případové studie ukazují, jak jsou příroda, kultura a historie vizualizovány a interpretovány jako turistické atrakce a města jsou tak „prodávána“ podobně jako jakékoli jiné konzumní produkty

V úvodním textu, nazvaném *Globální síly, lokální strategie a městský turismus* (*Global Forces, Local Strategies and Urban Tourism*) se editoři knihy zamýšlejí nad povahou turismu, turistů a turistického průmyslu. Tři základní elementy urbánního turismu – turista, turistický průmysl a města samotná – navzájem interagují a vytvářejí tak komplexní ekologický systém. Města musí být vědomě formována tak, aby vytvářela prostředí, jež si turisté přejí objevovat, neboť lidé očekávají určité dědictví, architekturu a kulturu, které dohromady tvoří jakousi esenci města.

Vlastní text je sborníkem statí různých autorů. Je rozdělen do čtyř tematických cel-

ků, z nichž první je věnován politické ekonomii turismu. Turismus sám o sobě je významnou součástí městských ekonomik, mnohdy tvoří jejich elementární součást (příkladem může být Las Vegas). První z příspěvků se zabývá hledáním kritérií pro hodnocení ekonomických dopadů turismu na města (*Evaluating Urban Tourism*, Susan S. Fainstein a David Gladstone). Problém oddělování turistické sféry od zbytku města je tématem článku druhého (*Constructing the Tourist Bubble*, Dennis R. Judd). Podle autora jsou v některých městech vytvářeny tzv. „turistické bubliny“, jakési tematické parky či rezervace s čistým a atraktivním okolím, zásobující turisty zábavou a vzrušením, naprosto však oddělené od života samotného města. Braviel Holocomb v kapitole *Marketing Cities for Tourism* upozorňuje na nebezpečí porušení „duše“ města pramenící ze snahy marketingových strategií prodat město turistům. John Urry se ve svém příspěvku zabývá zrakovým smyslem, který podle něj hraje nejdůležitější roli v rozvoji cestování a turismu na Západě (*Sensing the City*).

Další část sborníku je věnována procesu konstruování měst jako tematických parků a ekonomickému vlivu těchto parků na život nejen měst samotných, ale i celých regionů. V příspěvcích tří autorů jsou postupně přiblíženy tři příklady – *Walt Disney World and Orlando: Deregulation as a Strategy for Tourism*, Richard Foglesong, *Las Vegas: Casino Gambling and Local Culture*, Robert E. Parker, *Cancún Bliss*, Daniel Hiernaux-Nicolas.

Další, třetí blok příspěvků, spojuje téma přeměny měst na turistické lokality. V prvním příspěvku (*The City: Strategic Site for the Global Entertainment Industry*, Saskia Sassen a Frank Roost) autoři ukazují, že města jsou nejen producentem zábavy, ale i jejím konzumentem, což vyvolává dynamický rozvoj nové formy urbánního turismu, úzce spojeného s médií. V článku *The New Boston Discovers the Old: Tourism and the Struggle for a Livable City* se Bruce Erlich a Peter Dreier pokoušejí ukázat, že rozvoj turistického průmyslu v Bostonu daleko více souvisí s širokým ekonomickým a kulturním rozvojem

než s konkrétními marketingovými strategiemi. Pražským specifickým rozvoje turismu, spojeným s transformací společnosti po změně politického režimu, je věnován další text nazvaný *Culture Meets Commerce: Tourism in Postcommunist Prague* z pera Lily M. Hoffmannové a Jiřího Musila. Blok uzavírá článek o turismu v Jeruzalémě (*Tourism in Jerusalem: A Place to Pray*, Arie Schachar a Noam Shoval).

Poslední blok příspěvků je zaměřen na nejruznější turistické strategie. Článek *Tourism and Sports: The Serious Competition for Play* od Charlese C. Euchnera analyzuje vliv sportu a sportovních aktivit a událostí na rozvoj turismu. V následujícím textu se dozvíme něco o nejnovější turistické atrakci ve Spojených státech, tzv. „riverboat casinos“ (*Riverboat Gambling, Tourism, and Economic Development*, Sabina Deitrick, Robert A. Beauregard a Cheryl Zarlenga Kerchis). Patrick Mullins si v příspěvku (*International Tourism and the Cities of Southeast Asia*) klade otázku, jaký vliv má mezinárodní turismus na urbánní rozvoj v jihovýchodní Asii. Autory závěrečné kapitoly nazvané *Cities as Places to Play* jsou opět samotní editoři publikace, kteří v něm shrnují poznatky obsažené v knize a zamýšlejí se nad jejich významem.

Závěrem lze poznamenat, že poznatky shromážděné v této knize dokládají, jak důležitost turismu jako urbánního činitele na sklonku dvacátého století stále roste a že turismus má velmi významný vliv na města samotná a život v nich.

Jana Stachová

Filipov II. Informatoria katedry sociologie.

Praha, Fakulta sociálních věd 1999, 264 s.

Výzkumný projekt Fakulty sociálních věd UK *Přerodové procesy* se zabýval zkoumáním polistopadových společenských přerodů v moravském regionu pracovním nazvaném Filipovsko. Jeho jádrem je menší město na jihozápadě Moravy skryté pod názvem Filipov, spolu s přilehlými vesnicemi (zemědělským zázemím). Jeho identitu autoři neprozrazují. Cílem výzkumu bylo sledovat

proměny společenského řádu na všech úrovních tohoto lokálního společenství i v jeho vazbě na širší společenské kontexty, a následně pak potvrdit či vyvrátit teoretické koncepce přerodových procesů formulované zejména vedoucím projektu Jiřím Kabele. Sledované proměny jsou chápány jako interakční procesy převádějící transformaci z úrovně sociálních makrosvětů do úrovně mikrosvětů a zpět.

Publikace Filipov II je po předchozím svazku Filipov I vydaném v r. 1998 a věnovaném úvodním teoretickým úvahám o sociálním přerodu České republiky a vnímání tradice či globalizace na českém venkově, dalším z výstupů tohoto výzkumu. Je to sborník příspěvků členů výzkumného týmu, složeného převážně z pracovníků a studentů katedry sociologie Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se jak teoretickými, tak metodologickými otázkami a prostřednictvím několika menších průvodních studií přináší i dílčí výsledky zkoumání. Na základně souboru případových studií se autoři pokusili popsat historii vnějších vlivů, reorganizace institucionálních a sociálních vztahů v dané oblasti a dalších přerodových procesů vedoucích k expanzi či potlačování sociálních změn. V empirickém zkoumání použili jak sociologické, tak sociálně antropologické metody. Jsou zde rovněž zařazeny dokumenty výzkumu v podobě prvotního projektu a závěrečné zprávy, které čtenáři přibližují samotný výzkum, jeho cíle, průběh a výsledky.

První dva příspěvky z pera Jiřího Kabele, tvořící stěžejní část publikace, jsou věnovány teorii a metodologii výzkumu.

Dalším příspěvkem věnovaným metodologii výzkumu jsou *Poznámky k sociálně antropologické metodologii a využití terénních dat* Josefa Kanderta. Informuje o sociálně antropologické metodě sběru a zpracování dat a její odlišnosti od metod sociologických. Následuje *Terénní sběr dat ve Filipově*, rovněž od Josefa Kanderta, pojednávající o samotném terénním výzkumu na Filipovsku, tedy procesu sběru dat. Metodologické příspěvky uzavírá text Petra Kohútka *Filipov-Archív*, kte-

rý na několika stránkách popisuje tvorbu a obsah archivu kvalitativních dat z tohoto výzkumu.

Následují drobné dílčí průvodní studie: *Priority Filipova* od Dana Ryšavého popisují aplikaci metody preferenčního hodnocení (párového srovnávání) priorit obce zastupiteli Filipova. Druhý příspěvek, *Novoroční anketly ve filipovském zpravodaji*, je věnován některým výsledkům krátkých anket provedených autorem a týkajících se problémů a událostí spojených s životem města, na které odpovídali filipovští občané. Třetí text tohoto autora, nazvaný „BERANI“ – *Sociální historie evangelického sboru*, je pojednáním o jednom z venkovských sborů Českobratrské církve evangelické.

Příspěvek Daniely Ryšavé-Bednařkové *Filipov venkovský* se pokouší zachytit některé rysy venkova z pohledu mladých lidí a odpovědět na otázku, zda si venkov tyto rysy ponechá i do budoucna. Helena Hudečková a Michal Lošfák se v textu *Chování nehošpodařících vlastníků půdy* věnují vlastnickému chování, případně sociálnímu jednání vlastníků půdy. Autorem posledního z příspěvků nesoucího název *Vláda věcí tvých nechť se k Tobě, lide, navrátí...* je opět Jiří Kabele. Příspěvek je pokusem testovat na pamětech starostů prvního volebního období po roce 1989 (materiálu shromážděném Sociologickým ústavem AV ČR a s výzkumem Filipovska nesusoucí) hypotézu Ilji Šrubaře o transformaci, tzv. sémantiku návratu, a pokusit se tak ilustrovat promítání makro-změn do fenomenálně prožívaného každodenního světa.

Publikace je mozaikou, přibližující průběh a výsledky výzkumu, který na případě jednoho menšího města a jeho zázemí popsal a analyzoval proces sociálních proměn české společnosti v období prvních let po pádu komunismu. Publikace, jakož i celý výzkum Filipovska, jsou významným příspěvkem k sociologickému bádání o české společnosti, jelikož právě přerodová období jsou pro sociální vědy zdrojem těch nejceněnějších dat.

Jana Stachová

Historický atlas měst České republiky – transdisciplinární projekt k srovnávacím dějinám měst

Historické atlasy evropských měst patří k projektům, které si kladou za cíl obohatit srovnávací studium dějin měst a přispět ke komplexnějšímu pohledu na proměny urbanizačního procesu v Evropě v uplynulých staletích. Na srovnávací dějiny evropských měst se zaměřuje také „Mezinárodní komise pro dějiny měst“ (*Commission internationale pour l'histoire des villes*), dále jen Komise. Od počátku se její činnost soustřeďuje na tři hlavní témata, týkající se studia městských aglomerací v Evropě, resp. v zemích, které jsou členy Komise. Těmito třemi projekty jsou: 1. publikování pramenných materiálů k dějinám středověkých evropských měst pod titulem „Elenchus“, 2. zpracovávání komplexní bibliografie k dějinám evropských měst a 3. vydávání historických atlasů evropských měst.

Komise usiluje o dodržování jednotné koncepce atlasů pro všechny zúčastněné státy. Za základní pramen k pochopení urbanistického vývoje měst přitom považuje jejich plány, starší i novější, doplněné výsledky výzkumu souvisejících oborů, zejména archeologie, historické geografie, geografie a historiografie. Městský region, přetvářený člověkem ve vzájemné interakci s přírodou, znázorňují mimo staré mapy a plány také rekonstrukční (tematické historické) mapy, zpracované kartografickou metodou včetně metody kartografického modelování. První historický atlas měst vyšel roku 1969 ve Velké Británii, roku 1973 následovalo Německo.

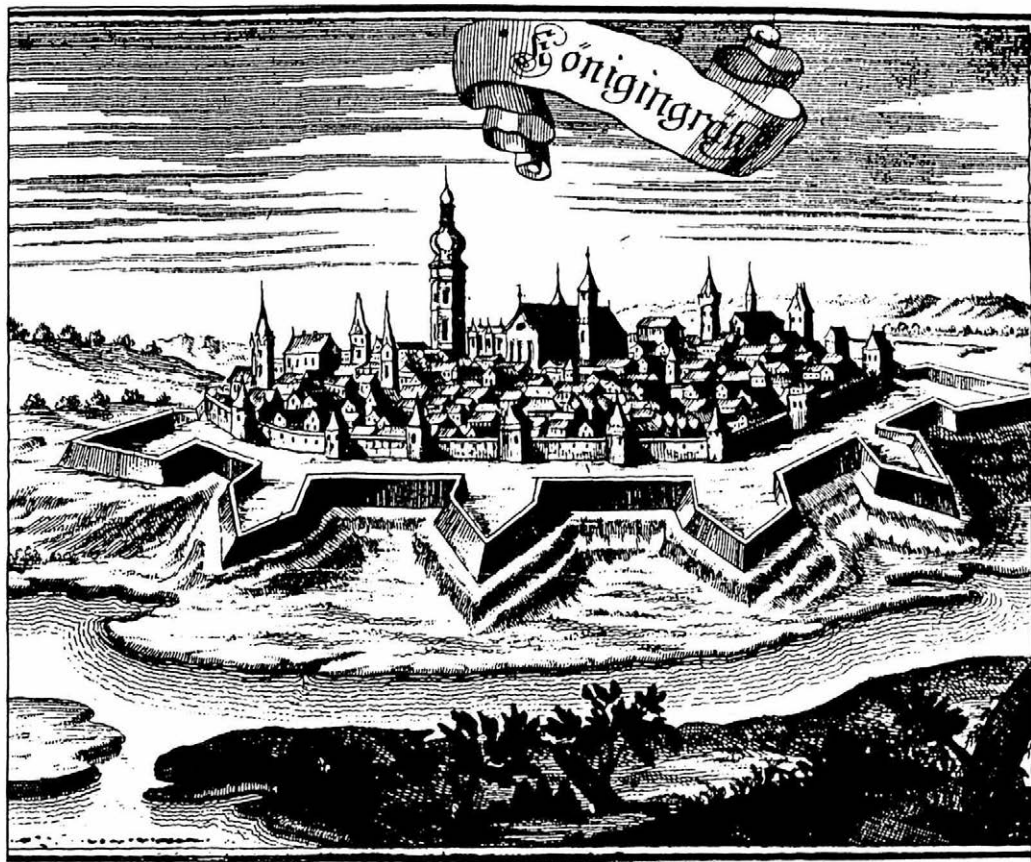
Myšlenka kartografického zpracování dějin českých měst po vzoru evropského projektu se zrodila v okruhu členů „Komise pro dějiny středověkých měst“ při bývalém Ústavu československých a světových dějin Československé akademie věd v Praze na sklonku 70. let 20. století, ale z mnoha důvodů se nakonec vydání prvních svazků atlasu neuskutečnilo. Počátkem 90. let 20. století se začal realizací atlasu zabývat v Historickém ústavu AV ČR nově ustavený pracovní tým ve složení Eva Semotanová a Josef Žemlička,

kteří od roku 1994 díky podpoře vedení ústavu a Grantové agentury ČR připravil a od roku 1995 i vydal spolu s autorskými kolektivy zatím prvních jedenáct svazků pod názvem Historický atlas měst České republiky.

Historický atlas měst České republiky, součást celoevropského projektu historických atlasů měst, představuje přínos ke srovnávacímu studiu měst v mezinárodním měřítku. Jednotlivé svazky umožňují porovnat vývojové trendy městského osídlení ve střední Evropě s vývojem v západní, severní i jižní části kontinentu. Znamenají též významný ediční počín, neboť řada starých map a plánů, které jsou do svazků atlasu zařazeny, nebyla dosud publikována. Poprvé v historiografii dějin měst vzniká dílo zpracované historicko-geografickými přístupy, kartografickou metodou a v posledních letech i s využitím geografických informačních systémů a digitalizace map. Výrazným rysem Historického atlasu měst České republiky je jeho transdisciplinární charakter.

Obsahem každého svazku je část textová, shrnující dějiny města v archeologických, historicko-geografických, politických, hospodářských a kulturních souvislostech, a část kartografická. Nedílnou součástí každého svazku je soupis pramenů a literatury a obrazová dokumentace – veduty, fotografie a dobové pohlednice.

Část kartografická obsahuje reprodukce starých map a plánů měst i jejich okolí, letecké snímky a rekonstrukční (tematické historické) mapy měst. Reprodukce kartografických pramenů se člení na mapy srovnávací povahy a mapy individuální. Srovnávací kartografické prameny znázorňují města vždy k určitému datu jednotným, „průřezovým“ způsobem a umožňují srovnání polohy měst i jejich nejbližšího zázemí ve shodném či podobném měřítku a kartografickém zobrazení. K nim patří Müllerova mapa Moravy z roku 1716 a Čech z roku 1720, I. vojenské (josefské) mapování z 60. a 80. let 18. století (od svazku 12 pravděpodobně i II. vojenské mapování z 1. poloviny 19. století), stabilní katastr z 20. až 40. let 19. století, Kreibichovy mapy českých krajů z 20.

Pohled na Hradec Králové v publikaci M. Vogta z roku 1712

a 30. let 19. století a Schenklovy mapy moravských krajů z let 1841–1845. Kolmé (svislé) letecké snímky měst z období před a po druhé světové válce a ze současnosti i šikmé letecké snímky poskytují značný prostor k porovnání současné městské aglomerace se situací před více než půl stoletím. Individualitu každého města dokumentují mapy a plány, jež nebyly v minulosti součástí rozsáhlých kartografických prací.

První část atlasu zahrnuje pět svazků, tzn. pět vybraných měst českých zemí, vyznačujících se řadou společných, ale zároveň i rozdílných typologických vývojových prvků: Litoměřice, Pardubice, České Budějovice, Děčín a Hradec Králové. Tato pětice svazků Historického atlasu měst České republiky

tvorí první, lze říci „zkušební“ sérii, kdy se tříbila metodika a pracovní postupy a precizoval obsah svazků.

Následovala druhá pětice, města Slaný, Tábor, Jihlava, Třebíč a Telč, kde již bylo možné (od svazku č. 7 – Tábor) postupně přejít na digitální zpracování rekonstrukčních map a projekt tak obohatit o novou kvalitu. V 11. svazku atlasu Český Krumlov rezonují nové metodologické podněty. Jejich výsledkem jsou rekonstrukční mapy, znázorňující prostorovou charakteristiku města (počítačový model území města s okolím a negativní plán). Od 12. svazku (Trutnov) by měla být do atlasu vložena rekonstrukční mapa struktury a vývoje městské sítě v českých zemích, nadále součást dalších svazků.

V dosud jedenácti vydaných svazcích Historického atlasu měst České republiky se představil soubor městských obcí rozdílné velikosti, způsobů založení i malebné topografie s bohatou historií a pestrými osudy jejich obyvatel. Tímto způsobem však lze poměrně dobře zpracovat města do cca 100 000 obyvatel. Města s více než 100 000 obyvateli by vyžadovala vzhledem k současnému počtu obyvatel, ale i ke značnému počtu obyvatel na počátku 20. století, tj. v období intenzivního urbanizačního procesu v českých zemích, a rovněž vzhledem k pestrému historickému a historiko-geografickému vývoji, jeden svazek mimořádně obsáhlý nebo jeden svazek o více sešitech. Charakteristika složitého vývoje velké městské aglomerace formou historického atlasu je totiž mnohem obtížnější. Redakční kolektiv proto uvažuje o variantách specifického zpracování svazků Historického atlasu týkajících se velkoměstských aglomerací

V nejbližší době se redakce atlasu také pokusí zpracovat ukázkový svazek jednoho z měst připojených k Praze na počátku 20. století, a to Libně (byla městem od roku 1898, připojena 1901). Metodicky zvažuje autorský kolektiv další obohacení tematiky rekonstrukčních map o problematiku sociotopografie, environmentálních dějin a paměti krajiny.

Dosud byly (v době od r. 1995 do ledna 2003) vydány následující svazky Historického atlasu měst České republiky: Sv. 2 - Pardubice (1995), Sv. 3 - České Budějovice (1996), Sv. 1 - Litoměřice (1996, vyšlo 1997), Sv. 4 - Děčín (1998), Sv. 5 - Hradec Králové (1998), Sv. 6 - Slaný (1998, vyšlo 1999), Sv. 7 - Tábor (1999), Sv. 8 - Jihlava (2000), Sv. 9 - Třebíč (2001), Sv. 10 - Telč (2001), Sv. 11 - Český Krumlov (2003). Všechny vyšly pod redakcí Evy Semotanové, poslední dva svazky redigoval též Robert Šimůnek. Vydavatelem byl Historický ústav AV ČR. Přípravovány jsou (k vydání v letech 2003–2005) Sv. 12 - Trutnov, Sv. 13 - Chrudim, Sv. 14 - (Praha) Libeň, Sv. 15 - Tišnov, Sv. 16 - Kolín.

Eva Semotanová

Výzkum pocitu bezpečí v českých městech

V České republice již řadu let působí na vládní úrovni Republikový výbor pro prevenci kriminality (dále RVPPK). Jedná se o výbor mezesortní, ve kterém jsou zastoupeny resorty vnitra, spravedlnosti, školství, mládeže a tělovýchovy, práce a sociálních věcí, obrany a financí. Jedním z trvalých úkolů tohoto výboru je péče o rozvoj preventivních aktivit na místní úrovni. Děje se tak prostřednictvím *Komplexního součinnostního programu prevence kriminality* (dále KSP), jenž se uskutečňuje v městech výrazně ohrožených kriminalitou a jinými sociálně patologickými jevy.

RVPPK usiluje o to, aby kriminalitou více ohrožená města jednak sama z svých zdrojů usilovala o vytváření a realizaci preventivních programů, jednak umožňuje, aby podnětné preventivní programy sociální a situační prevence byly podpořeny finančně a metodicky ze státní úrovně.

Dobrá preventivní práce se však neobejde bez zpětné vazby. Proto RVPPK v roce 2002 rozhodl o provedení sociologického šetření ve vybraných městech, která jsou již více let zapojena do KSP. Cílem tohoto šetření je zmapovat současný stav obav občanů měst z kriminality a položit jim dotazy, jejichž zodpovězení by umožnilo usuzovat na úspěšnost či neúspěšnost dosavadní preventivní práce a naznačilo by další perspektivní směry v této činnosti.

Výzkum se zaměřil na zjišťování současného pocitu bezpečí respondentů (a na vnímání jejich ohrožení kriminalitou) ve městech v kontextu obecné spokojenosti (či nespokojenosti) s životem v lokalitě. Pozornost byla věnována též charakteru vztahu respondentů k různým obecně prospěšným (avšak ne vždy z pohledu řadového občana bezproblémovým) institucím, které by hypoteticky mohly být zbudovány v sousedství bydliště respondenta (např. ubytovna pro bezdomovce, výchovný ústav pro mládež, kostel, romské kulturní středisko, domov důchodců apod.). Výzkum si též všiml názoru respondentů na užitečnost (či neúžitečnost) realizace vybraných skupin preventivních progra-

mů sociální a situační prevence z hlediska jejich úspěšnosti při omezování výskytu kriminality. V šetření byl mimo jiné proveden pokus o zjištění posunů v názorech občanů ve vztahu ke kriminalitě před a po aplikaci preventivních programů v lokalitě.

Věcný obsah a metodika šetření byly připraveny pracovníky Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, sběr dat provedla v 12 městech na konci roku 2002 agentura STEM. V současné době probíhá vyhodnocování a interpretace shromážděného empirického materiálu.

Kazimír Večerka

Seminář „Urbanizace jako téma interdisciplinárního výzkumu“

Při příležitosti 75. narozenin profesora Jiřího Musila uspořádala katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK v Praze vědecký seminář „Urbanizace jako téma interdisciplinárního výzkumu“. Seminář se konal odpoledne 11. února 2003 na Přírodovědecké fakultě. Posluchárna „Věž“ byla zaplněna kolegy, přáteli, bývalými i současnými posluchači Musilových přednášek a účastníky Gellnerovských seminářů. Úvodní slovo k semináři a úvodní teze k integrální povaze urbanizace přednesl Martin Hampl a vtiskl semináři ducha uvolněné atmosféry přátelského setkání akademické komunity k oslavě jednoho svého člena. Vystoupení

všech dalších řečníků navozenou atmosféru prohlubovala. Trochu vědy v její méně přísné podobě a zlatinky blahopřání a laudatia na významnou osobnost české sociologie se střídaly v příspěvcích Miroslava Petruska, Petra Dostála, Michala Illnera, Ludka Sýkory, Jitky Rychtařkové a Zdeňka Čermáka (v pořadí podle programu).

Pozorní posluchači – diskuse k příspěvkům byly obsažné – měli potěšení z toho, jak dobře se snášejí a jak si prospívají věda a dlouholetá přátelství, jak tato přátelství zakládají interdisciplinární spolupráci a výzkum. Jiří Musil odpověděl poděkováním všem a radě lidí jednotlivě, přítomným i nepřítomným, za podporu a přátelství, které dovolily slušné žít a pracovat i v dobách potemnělých, nejprve na konci 40. a během 50. let a potom v období normalizace v 70. a 80. letech.

Dalo by se na základě tohoto semináře odpovědět na otázku, která vlastnost vypovídá o vědeckém a osobním profilu Jiřího Musila nejvíc? Snad ano, stabilita, zakotvenost. Jiří Musil odolal svodům různých módních trendů, které provály sociologii v minulých padesáti letech a zůstal věrný teorii modernity, jak to vystihl ve svém vystoupení Milošlav Petrussek. Zůstává věrný sociologii města, jak je vidět i z knihy, která nedávno vyšla a jejímž je spoluautorem. Zůstává věrný svým přátelům a lidem, kteří ho obklopují v osobním i profesním životě. A zůstává mu pořád sklon k veselí.

Zdenka Vajdová

Sociologický časopis Czech Sociological Review

2

CONTENTS

Introduction to the Thematic Issue: The Contemporary Town in a Changing Society (Michal Illner)	132
ARTICLES	
Jiří Musil: The Transformation of Urban Sociology in the United States and Europe 1950–2000	137
Annett Steinführer: Socio-spatial Structures Between Persistency and Change. Historical and Contemporary Perspectives on Brno	169
Zdeněk Uherek: Foreign Communities and Urban Space in the Czech Republic	193
Luděk Sýkora: Suburbanisation and Its Social Consequences	217
EMPIRICAL RESEARCH	
Martin Ouředníček: The Suburbanisation of Prague	235
Jiří Novobilský: The Post-communist Cities Reflected in Cyberspace	255
PROFILE	
Jiří Musil at 75 (Michal Illner)	269
ANNOTATIONS	
REVIEWS	
INFORMATION	

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

PE 4584

OBSAH

Úvodem k monotematickému číslu Soudobé město v měnící se společnosti (Michal Illner)	132
STATI	
Jiří Musil: Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000	137
Annett Steinführerová: Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno	169
Zdeněk Uherek: Cizinecké komunity a městský prostor v České republice	193
Luděk Sýkora: Suburbanizace a její společenské důsledky	217
Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ	
Martin Ouředníček: Suburbanizace Prahy	235
Jiří Novobilský: Postkomunistická města v krajině kyberprostoru	255
MEDAILON	
Jiří Musil pětasedmdesátník (Michal Illner)	269
RECENZE	
ANOTACE	
ZPRÁVY A INFORMACE	

ISSN 0038-0288

